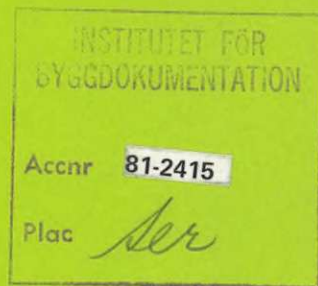

Gröna grannskap

Utemiljön i 30- och 40-talsområden
i Stockholm

R/nw

Birgitta Ericson
Christina Ohlsson
Johan Rådberg

R119:1981

GRÖNA GRANSKAP.
UTEMILJÖN I 30- OCH 40-TALSOMRÅDEN
I STOCKHOLM

Birgitta Ericson
Christina Ohlsson
Johan Rådberg

Denna rapport hänför sig till forskningsanslag
740308-9 från Statens råd för byggnadsforskning
till Avd. för stadsbyggnad, KTH, Stockholm.

I Byggforskningsrådets rapportserie redovisar forskaren sitt anslagsprojekt. Publiceringen innebär inte att rådet tagit ställning till åsikter, slutsatser och resultat.

R119:1981

ISBN 91-540-3586-4
Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

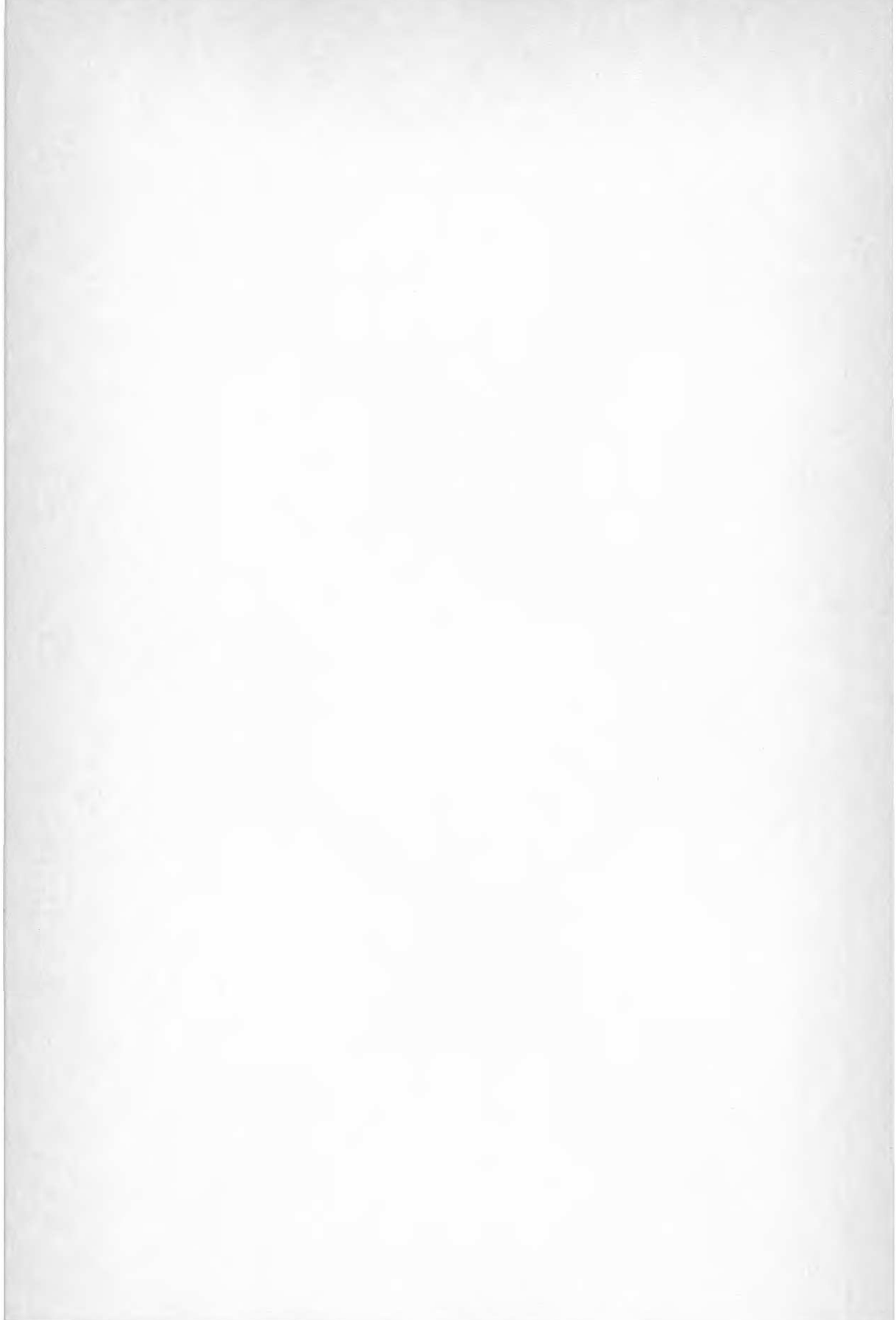
LiberTryck Stockholm 1981 128520

INNEHÅLL

KAP 0	OM FORSKNINGSPROJEKTET	
	Organisation	1
	Bakgrund	1
	Syfte och upplägning	2
KAP 1	SMALHUSOMRÅDENA - EN BOSTADSPOLITISK ÅTERBLICK	
	Bostadssituationen i Stockholm 1930	3
	Bostadsbyggandet stimuleras	3
	Hyreshus utanför tullarna	4
	Impulser från Tyskland	4
	Lamellhusen slår igenom i Stockholm	6
	"En helt ny stadsbild"	7
	Kritiken mot smalhusen	10
	Smalhusutredningen 1947	10
	Arkitektföreningens bostadsdebatt 1948	12
	Kommunaltekniska föreningens stadsbyggnads- vecka 1948	14
	Smalhusdebatten efter 30 år	17
	Smalhussepokens slut: 50-talet	18
KAP 2	KARTLÄGGNING AV SMALHUSOMRÅDENA	
	Undersökningens syfte	19
	Definitioner och avgränsningar	19
	Arbetsmetod och upplägning	20
	Redovisningssätt	21
	I vilka ytterstadsdelar finns smalhusområden?	23
	Smalhusområdenas omfattning - antal lägen- heter	23
	Exploateringsgrad	26
	Huslängd	26
	Husgruppering	27
	Skillnader i stadsplanemönstret	28
	Vilka äger fastigheterna	30
	Sammanfattning	31
	Förteckning över smalhusområden	32
	Stadsplaneillustrationer	34

KAP 3	BESKRIVNING AV UNDERSÖKNINGSOMRÅDENA	
	Stadsdelsbeskrivningar	44
	Riksby	45
	Abrahamsberg	46
	Traneberg	47
	Hammarbyhöjden	48
	Midsommarkransen	49
	Hägerstensåsen	50
	Typkvartersbeskrivningar	51
KAP 4	BUTIKSSERVICE I SMALHUSSTADSDELARNA	
	Problemställning	85
	Källmaterial: Kommunaltekniska utredningar	85
	Butiksstrukturens förändring i Hammarbyhöjden	86
	Gångavstånd till livsmedelsbutiker	88
	Gångavstånd till post och apotek	90
	Sammanfattning	91
KAP 5	TÄTHET OCH RYMLIGHET - BEBYGGELSEFÖRTÄTNING	
	Problembeskrivning	93
	Täthet och rymlighet	93
	Disponibel friyta	98
	Friyornas utformning i typkvarteren	102
	Stadsdelsfriytor i smalhusområden	104
	Bebyggelseförtätning i smalhusområdena	108
	Förtätning i villastadsdelar	112
	Slutsatser om bebyggelseförtätning	113
KAP 6	NATURMARKEN I SMALHUSOMRÅDENA	
	Problemställning	115
	Sparad mark och vegetation	116
	Produktionsteknik och vegetationsförutsättningar	117
	Resulterande miljö	119
	Klimat mm	122
	Problembeskrivning naturmark	124
	Beskrivning av naturmarkstyper	125
	Slitage	129
	Slitageundersökning	130
	Slitageundersökningens resultat	137
	Sammanfattning	144

KAP 7	ANVÄNDNING AV UTEMILJÖN	
	Problemställning	145
	Oplanerad eller planerad utemiljö	145
	Lek	153
	Sammanfattning	159
KAP 8	PARKERINGSPROBLEMET	
	Problemställning	161
	Kommunala parkeringsutredningar	161
	Bakgrund	162
	Biltäthet och bilantal	163
	Biltäthet per hushåll	165
	Inverkan av lägenhetssammanslagningar	166
	Biltäthet i förhållande till våningsyta	167
	Parkeringsituationen idag	168
	Fastighetsägarnas inverkan	170
	Sammanfattning	172
KAP 9	PARKERINGSSANERING	
	Problemställning	173
	Målsättningar	173
	Bilplatsnorm	174
	Trafiksanering och parkering	174
	Alt 1: parkeringsgator	175
	Parkeringsgator i typkvarteren	176
	Alt 2: Mindre p-däck - korta gångavstånd	179
	Alt 3: Större p-hus - långa gångavstånd	180
	Jämförelse - markbehov	181
	Jämförelse - miljö och trafiksäkerhet	182
	Sammanfattning	183
KAP 10	ÅTERSTÄLLANDE AV MARK OCH VEGETATION	
	Problem	184
	Målsättning - åtgärder	184
	Sammanfattning	188
KAP 11	UPPRUSTNING FÖR AKTIVITETER	
	Problem	189
	Målsättning - åtgärder	189
	Sammanfattning	194

OM FORSKNINGSPROJEKTET

Organisation

Denna forskningsrapport är en sammanfattning av ett delprojekt i det större forskningsprojektet "Stockholms äldre förorter", som pågick under åren 1975-78. Forskningsprojektet bedrevs vid Tekniska Högskolan i Stockholm, institutionen för arkitektur, och finansierades av Statens Råd för Byggnadsforskning. En sammanställning av resultatet från alla delprojekten utgavs under titeln: "Smalhus framtidshem", T21:1978 Statens Råd för Byggnadsforskning.

Det delprojekt som redovisas i denna rapport har rubriken "Närmiljön i några smalhusstadsdelar". Arbetet har bedrivits av Birgitta Ericson, landskapsarkitekt, Christina Ohlsson, landskapsarkitekt och Johan Rådberg, arkitekt.

De övriga delprojekten var följande:

"Förorternas förändringsmönster i en växande storstadsregion", Sven-Eric Asplund, kulturgeograf, Clas Tollin, kulturgeograf, Lars Orrskog, arkitekt.

"Hammarbyhöjden - en förort i förvandling", Marie-Louise Öberg, samhällsvetare, Barbro Örjeheim, samhällsvetare.

"Hus och lägenheter i flerfamiljsbebyggelse från 30- och 40-talen", Ingela Blomberg, arkitekt, Eva Eisenhauer, arkitekt, Sonja Vidén, arkitekt.

Projektledare var Igor Dergalin, professor, projektsekreterare Lars Orrskog, arkitekt.

Forskningsgruppens arbete har fortlöpande diskuterats med en referensgrupp bestående av professor Göran Sidenbladh (ordf), planeringschef Anders Alvarsson, intendent Baltzar Hansson, fil dr Bo Lagercrantz, arkitekt Göran Lindwall, arkitekt Sten Söderström, chefen för regionplanekontoret Bo Wijkmak och sektionschef Roland Öhrn.

Bakgrund

Under mitten av 70-talet riktades ett förnyat intresse mot de s.k. halvcentrala stadsdelarna med bebyggelse från 30- och 40-talen. Detta intresse kan utläsas ur såväl regionala som kommunala planeringsmyndigheters

utredningar och programmålsättningar. Så t ex framfördes i Länsprogram 1974 för Stockholms län som ett regionalt mål att genom upprustning och nybebyggelse i halvcentrala delar motverka folkminskningen i de centrala delarna av Stor-Stockholm. Inom Stockholms kommun provar man möjligheterna att genom ombyggnad och nybyggnad i 30- och 40-talsområden åstadkomma en jämnare befolkningsfördelning och hejda befolkningsminskningen. (Se t ex: Bostadskomplettering - förnyelse i äldre ytterstadsdelar, Stockholms fastighetskontor 1974).

Forskningsprojektet "Stockholms äldre förorter" initierades således mot bakgrund av förväntningar om upprustning och förnyelse av Stockholms 30- och 40-talsförorter. För att samla in bredast möjliga bakgrundsmaterial startades fyra delprojekt med olika inriktning och kunskapsfält.

Syfte och uppläggning

Syftet med delprojektet "Närmiljön i några smalhusstadsdelar", som redovisas i denna rapport, var att åstadkomma ett kunskapsunderlag för beslut om förnyelse- och upprustningsåtgärder i smalhusområden. I detta ingick följande:

- en kartläggning av omfattningen av smalhusbebyggelsen i Stockholm.
- en bakgrundsteckning av områdenas tillkomst och idébakgrund.
- en kartläggning av brister och kvaliteter i områdenas utemiljö i dag.
- studier av täthet, rymlighet, markutnyttjande och slitage.
- en prövning av olika upprustningsåtgärder: parkeringsanering, upprustning av gårdar, komplettering av bebyggelse samt värdering av konsekvenser.

Arbetet har bestått i sammanställningar av litteratur och plandokument om smalhusområdena, fältstudier och inventeringar av mark, markanvändning, vegetation, bebyggelse, trafik och parkering i några utvalda områden, samt diskussion och värdering av olika förslag till åtgärder.

Metodproblem, i samband med de olika undersökningarna diskuteras i förekommande fall i denna rapport i samband med att respektive undersökning redovisas.

För innehållet i kap 1, 2, 4, 5, 8 och kap 9 svarar Johan Rådberg, för innehållet i kap 3, 6, 7, 10 och 11 svarar Birgitta Ericson och Christina Ohlsson. För delprojektet som helhet gäller att såväl uppläggning som genomförande av undersökningar bedrivits i nära samarbete mellan forskarna.

1 SMALHUSOMRÅDENA - EN BOSTADS POLITISK ÅTERBLICK

Bostadssituationen i Stockholm 1930

I början av 30-talet bodde 85 procent av Stockholms invånare fortfarande i hyreshus i innerstaden. Utanför tullarna låg främst villa- och egnahemsområden. Visserligen fanns det också spekulationsbyggda arbetarförstäder med hyreshus som vuxit upp vid industrier och längs järnvägarna, men dessa var ganska få och hade en förhållandevis liten befolkning. Väster om stan låg t ex Sundbyberg, medan Liljeholmen, Gröndal, Aspudden och Gamla Midsommarkransen är exempel på tidiga hyreshusstadsdelar söder om stan.

Bostadsnöden i det tidiga 30-talets Stockholm var enorm. 1930 räknade man med att ungefär 60 000 stockholmare var trångbodda i den meningen att det bodde fler än två personer per rum, köket inräknat. Enligt den normen räknades alltså fyra personer i en etta eller sex i en tvåa inte som trångbodda. Det var en bostadsnöd som särskilt drabbade arbetarklassen. Det fanns gott om bostäder för de mer välbärgade, men medan den genomsnittliga industriarbetarinkomsten 1930 låg på ca 3 500 kronor om året var normalhyran för en etta 635 kronor och för en tvåa 1 020 kronor om året. Skulle man bygga bostäder som en arbetarfamilj kunde efterfråga fick de alltså inte vara för stora och för dyra.

Bostadsbyggandet stimuleras

Början av 30-talet karakteriserades av en katastrofal nedgång i bostadsbyggandet i samband med den allmänna ekonomiska krisen. Efter regeringsskiftet 1932 började emellertid en ny ekonomisk politik, som gick ut på att genom statliga ingrepp minska arbetslösheten och öka köpkraften och därmed efterfrågan på varor. Byggandet spelade en nyckelroll, eftersom det var arbetsintensivt både på arbetsplatserna och i materialtillverkningen och dessutom i stort sett oberoende av utlandet.

Men det var inte bara konjunkturpolitiska utan också befolkningspolitiska skäl som talade för en ökning av bostadsbyggandet. De låga födelsetalen gav anledning till oro för den framtida befolkningstillväxten. I sin bok "Kris i befolkningsfrågan" (1934) hävdade Alva och Gunnar Myrdal att barnfamiljernas levnadsvillkor och framför allt bostadsförhållanden måste förbättras om födelsetalen på nytt skulle stiga. 1935 kom Bostads-sociala utredningens betänkande (SOU 1935:2), som följ-

des av beslut om statligt stöd till bostäder för flerbarnsfamiljer, och följande år bildades de kommunala bostadsföretagen AB Stockholms hem och AB Familjebostäder.

De statliga stimulansåtgärderna och kanske framför allt den kraftiga konjunkturuppgången gjorde att bostadsbyggandet ökade under senare delen av 30-talet för att kulminera 1939. Under de första krigsåren minskade byggandet på nytt, men med hjälp av nya statliga stödåtgärder som successivt byggdes ut 1940-42 kom det åter igång. Nya toppar nåddes de första efterkrigsåren, medan konjunkturerna orsakade en ny kraftig svacka vid 50-talets början.

Hyreshus utanför tullarna

Redan i början av seklet hade Stockholms stad börjat köpa upp stora markområden utanför tullarna. Inställningen hos stadens beslutsfattare var länge att denna mark borde reserveras för trädgårdsstäder med villor för medelklassen och egnahem för skötsamma arbetare.

Under 20-talet uppfördes flera småstugeområden som Olovslund, Norra Ängby och Enskedefältet, men det stod snart klart att egnahemsbyggandet inte inom rimlig tid kunde fylla det skriande behovet av bostäder. Det var nödvändigt att planera även för hyreshusbebyggelse utanför tullarna.

De mer kuperade markområdena hade i stor utsträckning förblivit obebyggda, och det var hit den nya hyreshusbebyggelsen förlades. Avsikten var inte att utanför tullarna återskapa innerstaden med dess slutna kvartersbebyggelse utan tvärtom att ta till vara sol, luft och grönska. Delvis var detta en följd av de fysiska förutsättningarna; någon traditionell stenstadsbebyggelse kunde det knappast bli fråga om på bergknallarna utanför tullarna. Men det var också en följd av nya idéer inom stadsplanering och bostadsbyggande.

Impulser från Tyskland

Under slutet av 20-talet utvecklades bostadsbyggandet i Tyskland både i omfång och kvalitet. Allmännyttiga och kooperativa byggherrar i Berlin och Frankfurt byggde flerfamiljshusområden i stor skala. Dessa nya "Siedlungen" stod i stark kontrast till de spekulationsbyggda hyreskaserner som varit typiska för de tyska industristäderna fram till första världskriget.

De nya idéerna på bostadsbyggandets område presenterades för omvärlden i slagkraftigt utformade utställ-

ningar i Stuttgart, Frankfurt och Berlin. Tekniker och politiker från Sverige tog del av idéerna vid resor till kontinenten. Särskilt viktig för utvecklingen i Stockhom tycks Bauausstellung i Berlin 1931 ha varit. En stor delegation från Stockholms fastighetsnämnd, med nämndens ordförande Harry Sandberg och fastighetsdirektören Axel Dahlberg i spetsen, reste dit och tog starka intryck. De nya idéer som länge kom att prägla Stockholms utbyggnad var den funktionellt utformade smålägenheten, lamellhuset och lamellhusstadsplanen.

Småhuslägenheten. Den normala bostaden för en arbetarfamilj hade länge varit ett rum och kök. Det var en undermålig bostad för en barnfamilj, men arbetslönen i Tyskland liksom i Sverige räckte inte till att betala en större lägenhet, utan många familjer tvingades till och med att ha inneboende för att kunna betala hyran.

Det gällde därför att pressa bostadskostnaderna genom förenklade byggmetoder, billigare byggmaterial och genom att utnyttja bostadsytan på ett rationellare sätt. Genom effektivare planlösning blev det möjligt att få in två rum och kök i stället för ett rum och kök på samma yta. Ytbesparingen uppnåddes framför allt genom att köken gjordes mindre. Så uppstod det s k Frankfurtköket med en yta på bara 3,5-4 m².

Lamellhusstadsplanerna. Det traditionella stadsbyggandet i storstäderna innebar slutna kvarter och "korridororgator". Under slutet av 1800-talet hade markutnyttjandet blivit allt högre, och kvarteren fylldes av gårdshus. Resultatet blev osunda boendeförhållanden med lägenheter som vette mot trånga bakgårdar eller ljusschakt.

Under 20-talet fortsatte man att bygga kvarter med slutna gårdar, men nu utan gårdsbebyggelse. Kvarterets inre kunde på så sätt förvandlas från bakgårdar till användbara planterade gårdar. I dessa så kallade storgårdskvarter hade många av nackdelarna med det slutna kvartersbyggandet övervunnits. Vissa lägenheter blev dock dåligt solbelysta, och planlösningarna speciellt i hörnhusen blev komplicerade.

Det var i direkt reaktion mot detta slutna byggnads sätt lamellhusplanerna utvecklades i slutet av tjugotalet. Flerfamiljshus byggdes nu i parallella raka längor. Motiven för detta nya stadsbyggande var flera. Man kan ange rationellt-tekniska skäl: i stadsplanen med de raka längorna finns inga hörn, och den är därmed förberedd för massproducerade likadana lägenheter som alla kan ges acceptabel solbelysning. Men det formulerades också arkitektoniskt-estetiska argument för den nya stadsplanemodellen. De hängde samman med genombrottet för "funktionalismen" och dess tankar om "det öppna rummet" och "hus i park".

Lamellhusen. De fristående huslängorna - lamellhusen - byggdes i två varianter, som kom att kallas "tjockhuset" och "smalhuset". I båda fallen var syftet att på billigast möjliga sätt åstadkomma bra smålägenheter.

I tjockhuset ordnades flera smålägenheter kring varje trapphus, i en huskropp på omkring 15 meter. Ur ekonomisk synvinkel var detta ett fördelaktigt sätt att bygga. Nackdelen var att lägenheterna blev enkelsidiga med en mörk inre del. För att de skulle få acceptabel solbelysning måste tjockhusen orienteras i nord-sydlig riktning.

Smalhusen var som namnet anger smalare, omkring 8-10 meter. De fick endast två lägenheter per trapplan. Lägenheterna sträckte sig från fasad till fasad och fick god solbelysning oberoende av väderstrecken. Men det blev liten lägenhetsyta per trapphus och därför oekonomiskt att bygga hissar. Detta bidrog till att begränsa höjden på smalhusen till tre, någon gång fyra våningar.

De nya stadsplaneidealerna fick många anhängare i den yngre arkitektgenerationen. I Sverige propagerades det entusiastiskt för dem i debattskriften "acceptera". Även tekniker och politiker övertygades om lamellhusplanernas förtjänsten. Om smalhusen var meningarna däremot mer delade och det fördes under lång tid en häftig debatt om smalhusens respektive tjockhusens för- och nackdelar.

Lamellhusen slår igenom i Stockholm

I Stockholm ritades den första lamellhusstadsplanen 1929 för Eriksdalsområdet söder om Ringvägen på Södermalm. Planerna för Fredhäll och Kristineberg följde samma principer, liksom den stora utbyggnaden av Gärdet som påbörjades 1937. Därmed hade man för lång tid framåt övergett de slutna kvarteren i stadsbyggandet för det nya öppna byggnadssättet med lamellhus och punkthus. Det skulle komma att dröja närmare tjugo år innan man åter byggde slutna gårdsrum i Stockholms ytterområden.

I de nämnda områdena byggdes tjocka lamellhus (ivrigast förespråkade av HSB:s Sven Wallander), men på stadens mark utanför tullarna var det smalhusen som segrade. Här hade stadens tekniker och politiker möjlighet att diktera hur bebyggelsen skulle utformas.

Den som kommit att stå som symbol för smalhusbyggandet i Stockholm var fastighetsdirektören Axel Dahlberg. Om honom och smalhusen skriver Albert Aronson i "Ytterstaden" (1975):

"Axel Dahlberg - fastighetsdirektören - drev smalhusets idé med en energi som gränsade till besatt-

het. Han var en oerhört viljestark man, en man med monumental fysisk och psykisk resning (...). Att det smala huset höll sig så länge (...) berodde naturligtvis inte enbart på Axel Dahlbergs envishet och förmåga att samla supporters omkring sig utan främst på husformens förtjänster, som funktionellt lämpad för smålägenheter (...)."

Fig: Axel Dahlberg fastighetsdirektör i Stockholm mellan åren 1933 och 1945. Karikatyr av Nils Melander i SvD

"En helt ny stadsbild"

Det öppna och luftiga byggnadssättet, den goda anpassningen till terrängen och den rikliga sparade vegetationen blev karakteristiska egenskaper i de nya smalhusområden som började byggas under det sena trettio-talet. Valet av stadsbyggnadsmönster, som förutsatte en relativt låg exploatering, var också en följd av en medveten strävan från stadens - främst Axel Dahlbergs sida. De stadsdelar där staden själv var markägare (t ex Södra Hammarby och Traneberg) fick en mycket lägre exploateringsgrad än områden där staten var markägare (t ex Gärdet).

Den medvetna satsningen på ett luftigt och naturanpassat stadsbyggnadsmönster kan tydligt utläsas ur de värtaliga beskrivningarna av de nya områdena i Stockholms Stads Byggnadsnämnds årsberättelser.

Fig: Hammarbyhöjden på 1940-talet. Foto Oscar Bladh.

Ekhagen beskrivs så här i årsberättelsen från 1936:

"Helt annorlunda ter sig Ekhagens nya bostadsområde... Här har de naturliga förutsättningarna för ett tilltalande bostadsbyggande varit enastående gynnsamma... Några mindre hus ha lagts bland tallarna strax ovan det branta stupet mot sjön och i övrigt omväxla smärre fritt liggande hus med större huslängor dock så att intrycket av gott utrymme och fri rymd inte störes. Åtskilliga värdefulla träd har måst falla för att bereda rum för bebyggelsen men husen ha dock inlagts med största varsamhet och många praktfulla

ekar skänka alltjämt en sällspord charm åt det nya bostadsområdet. En ljusgul fasadfärg i skiftande nyanser är genomgående liksom den ljusgröna färgen på de svagt sluttande nästan platta taken, och även i övrigt har största möjliga enhetlighet i bebyggelsen upprätthållits med tillräckligt spelrum dock för variation i detaljerna."

Om stadsdelarna Traneberg och Hammarby heter det i årsberättelsen från år 1937:

"Skogen har glesnat men i stället har mängder av vita huslängor i tre våningar byggts både för barnrika familjer och för andra och husen ha inte ställts tätare än att skogen alltjämt hävdar sej.

Den vita staden på Södra Hammarby har vuxit ut och dragit sig allt längre in i skogen där huslängorna lägrat sig på bergåsar eller i dalgångar. Det är en helt ny stadsbild som håller på att växa fram och ta form, lika fjärran från den gamla stadens kompakta husmassor och regelbundna gatunät som från de knappt mindre stela lamellhuslängorna mekaniskt uppradade i viss oföränderlig riktning. Naturen har tagit ut sin rätt och tryckt sin stämpel på bebyggelsen. Terrängen har gett form och riktning åt vägarna, skogen har fått rå över husen och efter dessa enkla regler söker sig en ny stad av hyreshus fram genom marker som skulle ohjälpligt ödelagts av en bebyggelse efter ett stelt schema av gammal eller ny typ."

Vid sidan av Gärdesbebyggelsen i Stockholm kan smalhusområdena betraktas som det verkliga genombrottet för funktionalismens bostadsbyggande. Arkitekturkritikern Gotthard Johansson beskrev entusiastiskt de nya områdena i tidskriftsartiklar och böcker, t ex "Funktionalismen i verkligheten". Han framhävde i dessa gärna de estetiska problemen och beskrev det nya stadsbyggandet som "en utmaning att skapa nya visuellt-skulpturala effekter inom arkitekturen".

Arkitekt Eva Rudberg har i detta sammanhang påpekat att de svenska smalhusområdena blev uppmärksammade och uppskattade också utomlands under 1940-talet. Skribenter i både L'Architecture d'aujourd'hui och Architectural Review noterade de svenska områdena för den goda samverkan mellan bebyggelse och natur och husens placering i terrängen. Detta illustreras i Architectural Review 1943 genom en bild från Hammarbyhöjden.

Smalhusbyggandet kom att prägla Stockholms utbyggnad under en femtonårsperiod fram till ungefär 1950. Den bostadssociala målsättningen var att åstadkomma triv-

samma och hälsosamma familjebostäder till så låga hyror som möjligt. De uppenbara begränsningarna sattes av dåtida levnadsstandard, byggnadsteknik och hushållens begränsade betalningsförmåga. Sett mot denna bakgrund är det svårt att inte betrakta smalhusbyggnad som framgångsrikt, i vissa avseenden till och med förebildligt.

Kritiken mot smalhusen

Trots detta stod smalhusbyggandet i slutet av fyrtiotalet i centrum av en debatt om bostadsbyggandets inriktning där de utsattes för stark kritik. Kritiken kom från fackmän: arkitekter, politiker och byggfolk och tycks ha kulminerat år 1948 - då Gotthard Johansson i ett föredrag betecknade smalhusepoken som en period av "stadsbyggnadskonstens förfall".

Vilka orsaker låg bakom debatten kring och omvärderingen av smalhusbyggandet i slutet av fyrtiotalet? För att belysa frågan har vi valt att referera tre betydelsefulla avsnitt av debatten: Stockholms stads sk smalhusutredning, som lades fram 1947, några föredrag vid Svenska kommunaltekniska föreningens stadsbyggnadsvecka 1948, samt Svenska Arkitektföreningens debatt om bostadsmiljön samma år.

Smalhusutredningen 1947

År 1942 framfördes i stadshuset förslag att utarbeta nya regler för smalhusens utformning i ytterstadsdelarna. När en i frågan utsedd delegation framförde att husbredderna som tidigare varit låsta vid högst 10 m borde kunna ökas till 11 m, anmälde fastighetsdirektören Axel Dahlberg en avvikande mening. Detta ledde till att byggnadsnämnden i februari 1943 tillsatte en förutsättningslös utredning i frågan. Uppdraget utvidgades senare till att omfatta även studier av rumshöjder och våningsantal. Utredningen utfördes på stadsarkitektkontoret under åren 1943-46 och trycktes som bihang nr 6 till stadskollegiets utlåtanden och memorial för år 1947 under titeln "Stockholms stads byggnadsnämnds smalhusutredning".

Smalhusutredningen handlar huvudsakligen om vilka kostnadssänkningar som kan uppnås genom olika åtgärder som större husbredd, en tredje lägenhet per trapplan, flera våningar, lägre rumshöjder och längre husblock. I många fall innebär åtgärderna en sänkning av kvaliteten på bostadens utformning (t ex mörka badrum, enkelsidiga familjelägenheter), men de rekommenderas trots detta i utredningen med hänvisning till de hyressänkningar som kan bli följden. Utredningens rekommendationer var i stort följande:

Husbredden på smalhusen skulle med fördel kunna ökas, samtidigt som lägenhetsytorna ökas. Lämplig övre gräns för husbredder borde vara 11 m - ett värde som dock borde kunna jämkas uppåt om inte planlösningarna blev lidande. Tre våningar var i allmänhet den lämpligaste hushöjden, men fyra våningar borde också kunna medgivas om terrängförhållandena gjorde detta lämpligt. Utredningen rekommenderade att en enkelsidig tredje lägenhet förlades till trapplanet. Som sådana enkelsidiga lägenheter borde även familjelägenheter med upp till 2 rum och kök med matplats accepteras. Utredningen föreslog också längre hus - minst tre trapphusblock. En förlängning från tre till fem-sex trapphus per hus innebar enligt utredningen en väsentlig kostnadssänkning.

Även stadsplanesynpunkter berörs i smalhusutredningen, om än på ett mycket schematiskt sätt. Här beräknas i stort sett enbart effekterna på kvartersexploateringen av att huskropparna görs bredare och högre. Att kvartersexploateringsstalet teoretiskt kan pressas upp från 0,5 till 0,7 menar utredningen skapa förutsättningar för att spara större oexploaterade parkarealer intill bostadsområdena.

Men byggnadsnämndens smalhusutredning fick hård kritik från andra delar av stadens förvaltning, främst fastighetskontoret, där Axel Dahlberg var chef. Fastighetskontorets tjänsteutlåtande över utredningen var mycket digert och bestod av ett omfattande eget utredningsmaterial, som pekade i annan riktning än byggnadsnämndens utredningar.

Man ansåg först och främst att den största husbredd som tilläts på tomträttsmark i Stockholm 10 m, inte borde ökas, om man inte skaffade sig garantier för att kraven på genomluftbarhet, ljusa bad och tillräcklig fasadlängd skulle uppfyllas.

I frågan att minska byggkostnaderna genom en ökning av blocklängderna hade man inget att invända: "I de senaste årens stadsplaner har för övrigt detta till ganska stor utsträckning beaktats." Man underströk att alltför långa huslängor måste göras omväxlande genom förskjutningar - liksom ett tillräckligt antal genomgångar i botten eller källarvåningar.

Att öka våningsantalet från tre till fyra ansåg fastighetskontoret skulle medföra både estetiska och praktiska nackdelar eftersom trevåningshusen i Stockholms bergiga terräng redan tenderade att bli delvis fyra våningar - varför en ändring skulle analogt ge delvis femvåningshus. Tre lägenheter per trapplan kunde kontoret tillråda endast om det rörde sig om enkelrum vilket redan nu var förekommande.

Fastighetskontoret ansåg som slutkläm att utredningens siffermaterial på väsentliga punkter inte kunde accep-

teras - de utlovade besparingarna skulle komma att bli betydligt mindre i verkligheten - samt att besparingar ej stod i proportion till de försämringar i bostadens kvalitet och standard som skulle bli följden.

Axel Dahlberg skulle få stöd i sin kritik mot smalhusutredningen av kammarkontoret, och även borgarrådsberedningen gick på fastighetskontorets linje.

Borgarrådsberedningen anslöt sig i princip till uppfattningen att de åtgärder som smalhusutredningen föreslagit skulle medföra kostnadsvinster - men att dessa måste betraktas som obetydliga och osäkra i förhållande till den försämring av bostädernas kvalitet som de skulle medföra. Stadskollegiet rekommenderade den 22 april 1948 i enlighet med detta att byggnadsnämndens smalhusutredning skulle lämnas utan någon särskild åtgärd av stadsfullmäktige.

Arkitektföreningens bostadsdebatt 1948

Samma år som smalhusutredningen debatterades i Stockholms stadsfullmäktige, förekom också i andra sammanhang diskussioner som kan betecknas som ett slags generalvärderingar av smalhusepoken.

Den första av dessa anordnade Svenska Arkitektföreningen 23 februari 1948 under rubriken "Bostadsmiljö - en diskussion om våra bostadsområdens planläggning". Diskussionen refererades i Byggmästaren 1948, nr 5. Det tyngst vägande inlägget: Nils Ahrboms inledningsföredrag återgavs i sin helhet.

Ahrbom menar att de tekniska, ekonomiska och juridiska egenskaperna hos bostadsplaner måste betraktas som medel och inte som mål för bostadsmiljön. De primära värdena, d v s enligt Ahrbom, "sådana som befordrar ett sunt mänskligt liv individuellt och i gemenskap och en allsidig utveckling av personligheten" håller på att glömmas bort för sekundärvärden. Tekniska ekonomiska och juridiska egenskaper har kommit i förgrunden i stadsplanerandet trots att de egentligen är sekundära värden med kort livslängd, som är bortglömda när de gjort sin tjänst.

De primärvärden som särskilt nämns är de konstnärliga upplevelsemässiga i bostadsområdena, de som har med rumsbildningen att göra.

Ahrbom utgår från att de äldre stadsmiljöerna i regel haft en klar rumsbildning baserad på gården, gatan och torget. I den moderna arkitekturen eller stadsplaneringen har man däremot helt av sagt sig möjligheten att skapa intressanta rumsbildningar: antingen sprids byggnaderna ut efter ett stelt schematiskt mönster (preusseri) eller också grupperas de mer eller mindre meningslöst (kaotiskt) i terrängen. De

Öppna lamellhusplanerna har misslyckats med att skapa en livfull och intressant samverkan mellan de olika byggnaderna, menade Ahrbom.

Ett annat gestaltungsproblem som Ahrbom betonar i sitt föredrag är bebyggelsens anpassning till landskapsbilden. Också här har lamellhusplanerna misslyckats att skapa en meningsfull stadskaraktär.

"Det är en villfarelse att tro att man kan smyga in trevånings smalhus bland tallarna och kliporna i vår typiska hällmarksterräng och tro att man kan bevara naturen att det blir hus i park. Det blir i allmänhet varken hus i park eller park emellan hus därför att terrängen och vegetationen inte har parkkaraktär. De remsor som blir kvar mellan husen förtvinar och mister sin egenart och skogsträden som lämnats kvar ser alldeles vilsekomna ut. De flesta bostadsområdena har blivit oklara mellanformer mellan stad och land som inte är tillfredsställande".

Istället borde man arbeta med en mer renodlat koncentrerad stadsmässig bebyggelse. I Mälardalen borde höjdpartierna bebyggas medan slätten skulle lämnas fri för rekreation, lantbruk och trädgårdsskötsel.

På det hela taget riktade Ahrbom en hård kritik mot 30- och 40-talens bostadsområden och stadsplanering. Som enstaka goda exempel på moderna bostadsområden nämns KF:s område på Kvarnholmen, "Friluftsstaden" i Malmö och Backström och Reinius stjärnhusområden i Gröndal och Örebro.

I den efterföljande debatten tycks man i allmänhet, enligt referat i Byggmästaren, varit eniga om att lamellhusområdena som byggts under 30-40-talet var bristfälliga som bostadsmiljöer. Någon riktig enighet om var bristerna låg eller vad som skulle behöva göras för att förbättra, kan dock inte utläsas.

Ur debattreferatet har vi saxat följande:

- "mindre byråkrati och krångel från myndigheterna" (byggmästare Olle Engkvist)
- "sätta människan mera i centrum, lyssna på den allmänna opinionen" (arkitekt Sune Lindström)
- "omväxling i hustomperna, åter till tvåvåningsbebyggelsen" (byggnadsrådet Nils Qviding)
- "grönskan och den lilla skalan måste in i de stora bostadsområdena" (arkitekt C-F Ahlberg)
- "bostadsgrupperna måste byggas upp kring det moderna storstadslivets primärgrupper, som är arbetsplatserna" (arkitekt Göran Sidenbladh).

Kommunaltekniska föreningens stadsbyggnadsvecka 1948

Den "stadsbyggnadsvecka" som anordnades i Stockholm sommaren 1948 var den fjärde i ordningen och samlade deltagare från hela landet. Samtliga föredrag och diskussionsinlägg utgavs samma år genom föreningen under rubriken "Stadsbyggnad. Föredrag och diskussioner vid svenska Kommunal-Tekniska Föreningens Stadsbyggnadsvecka i Stockholm."

Stadsbyggnadsveckan ägnades till stor del åt stadsbyggandet i Stockholm - både åt den gångna femtonårsperioden och åt det nya "framtida Stockholm" som höll på att planeras. Man får intrycket av ett slags generationsskifte där Sven Markelius presenterar de nya tankegångarna materialiserade bl a i planerna för Västertorp och Kärrtorp i söder, Blackeberg i väster. Trettio- och fyrtiotalets smalhusbyggande presenteras av Nils Sterner och Axel Dahlberg.

Av särskilt intresse är det föredrag som hölls av Gotthard Johansson - en gång den lidelsefulle förkämpe för funktionalismen i Sverige - under rubriken "Stadsbyggnadskonstens förfall". Gotthard Johansson var en mästare i slagkraftig och polemisk journalistik. Hans föredrag formar sig till ett skarpt, angrepp på smalhusepokens stadsbyggnad.

"under en revolutionerande ny epok i den europeiska stadsbyggnadens historia och under den största expansionsperiod svenskt stadsbyggnadskonst upplevt sedan stormaktstiden har vi väl fått ett nytt stadsbyggnadssystem men ingen ny stadsbyggnadskonst".

Smalhuset hade enligt Gotthard Johansson blivit:

"en statskontrollerad metervera, som utstyckad i lämpliga - eller för det mesta olämpliga - längder klätt alla svenska samhällen i samma normalskjorta".

Om stadsplanepincipen "hus i park" hette det:

"Men hur gick det till i verkligheten? Jo i de flesta fall nöjde man sig med att slänga ut huskuberna i vildmarken. Lamellerna tågade upp i jämna led i den småknattriga Stockholmsnaturen. En del fick klänga sig fast på klippbranterna, andra åkte berg- och dalbana ned för sluttningarna. Huvudsaken var att hålla rättning höger. I bakgrunden höll man höghusens grova artilleri berett att besätta alla strategiska höjdispositioner där skjutfältet var gott - och de ha redan skjutit sönder många svenska landskapsbilder."

I sak innehåller Gotthard Johanssons föredrag knappast något nytt utöver den kritik som redan framförts av

Nils Ahrbom i den tidigare refererade bostadsdebatten. Skillnaden ligger mest i de tillspetsade formuleringarna och den mer känsloladdade tonen.

Men Gotthard Johansson var en skribent med stort inflytande och en av de viktiga opinionsbildarna i svensk miljödebatt. Rubriken på hans föredrag "Stadsbyggnadskonstens förfall" gav ett eko inom åtminstone tekniker- och fackmannakretsar.

Även andra röster under stadsbyggnadsveckan anknöt till Gotthard Johanssons föredragsrubrik. Den nye stadsbyggnadsdirektören i Stockholm Sven Markelius uttryckte sig så här:

"Man har på senaste tiden talat om stadsbyggnadskonstens förfall och det bör villigt erkännas att mycket av den kritik som framförts varit berättigad. Det har huvudsakligen rört sig om en sida av stadsbyggandet, den estetiska, arkitektoniska. Man har med rätta påpekat att många av våra nya stadsdelar som miljö ter sig skrämmande trista..."

"...Många av våra smalhusområden och kanske framför allt småhusområden landet runt bevisa att det varit dåligt ställt med intresset för den yttre miljön - och för dess förmåga att erbjuda trivsel och estetisk tillfredsställelse."

Naturligtvis fanns det också ansvariga arkitekter och planerare som trädde upp till försvar för smalhusbyggandet. Till dem hörde chefsarkitekten vid Fastighetskontoret i Stockholm, Nils Sterner, en mångårig medarbetare till Axel Dahlberg. I sitt föredrag berörde han kritiken mot de moderna bostadsområdena, den "döda standardisering" som lamellhusens "noggranna marsch" och punkthusen som kastats ut utan mening och sammanhang med den övriga bebyggelsen och den odeciderade öppenhet som ersatt äldre stadsmiljöers slutenhet som gav intimitet och trivsel.

"Ingen kan väl förneka att det ligger ganska mycket i denna kritik även om den i vissa avseenden skjuter över målet. Man har som reaktion mot de gamla slutna osunda kvartersbildningarna gått till överdrift i sin strävan efter sol ljus och luft. Att man också med sådana, kanske något ensidiga utgångspunkter fått bostadsmiljöer av värde kan dock inte förnekas. Jag tänker t ex på vissa delar av Hammarbyhöjden och Traneberg här i Stockholm där en, visserligen på sina ställen sparsam, vegetation och kvarlämnad natur fått ersätta andra arkitektoniska trevnadsvärden..."

I sitt anförande tar Sterner fram andra egenskaper i bostadsområdena än kritikerna. Istället för de konst-

närliga arkitektoniska värdena innehåller områdena andra värden: vegetationen och den sparade naturen. Samma tema tas också upp i Axel Dahlbergs eget inlägg. Som ett betydande exempel visar Dahlberg en bild över en del av Tranebergs stadsplan.

"Jag måste medgiva att om den planen enbart ses på bild förefaller den ganska enförmig och trist. Men det är den icke. Det är svårt att från en karta bedöma huruvida en bebyggelse kommer att te sig trist eller ej. (...) Denna plan skänker en trivsamhet som den väl förnimmer som där är bosatt eller vandrar omkring på dessa gator."

Liksom Sterner poängterar Dahlberg förtjänsterna hos smalhusområdena i den sparade vegetationen och underordnandet under terrängen:

(Om Traneberg:) "Den ursprungliga vegetationen som inom Tranebergsområdet består av hållmarkstallar tycks stoppa rätt bra. Gatan giver ett lugnt intryck. (Om Riksby:) "Jag måste för egen del bekänna att det är få moderna stadspartier här i Stockholm som ingiva en sådan känsla av harmoni och ro som just Riksbyområdet. Här finns icke något hus, som brutalt bryter sig upp och kräver uppmärksamhet, utan allt är underordnat terrängen utan anspråksfull förhåvelse."

Fig: Riksby i dag.

Smalhusdebatten - efter trettio år

Det kanske bör påpekas att den debatt kring smalhusbebyggelsen, som här refererats endast speglar åsikter som framfördes av arkitekter, planerare och annat fackfolk i slutet av 40-talet. Vi har ingen anledning att tro att de boende i områdena eller "vanligt folk" i allmänhet gav uttryck för samma kritiska inställning. Tvärtom kan vi förmoda att smalhusområdena betraktades som uppskattade och attraktiva områden för dem som var hänvisade att bo i hyreshus.

Vad var det då som fackmännen såg som "stadsbyggnadskonstens förfall"? I kritikernas karakteristik av smalhusområdena återkommer ofta ord som "enformigt, standardiserat, schablonmässigt, trist, mekanisk uppbyggnad".

Det är svårt att helt frigöra sig från en misstanke att arkitektkritiken mot smalhusområdena på ett oklart sätt är färgad av en motvilja inför förortsmiljön i allmänhet: dess anonymitet och vardaglighet, dess totala avsaknad av exklusivitet, överdåd och individualitet som kan känneteckna högre ståndsområden eller stadscentrum. Det är förklarligt om de inte heller förstår att värdesätta enkla uppskattade trevnadsvärden som kan finnas även här.

Det som kan verka förvånande i efterhand är att inte fler röster höjdes till smalhusområdenas försvar - eller åtminstone erkände deras obestridliga förtjänster, som åtminstone med dagens ögon förtjänar att framhävas. De förtjänster som nämns av både Dahlberg och Sterner är den sparade naturmarken och inslaget av ursprunglig vegetation bland bebyggelsen. Sterner menar att detta är ett så viktigt trevnadsvärde att det i viss mån kan ersätta mer sofistikerade arkitektoniska värden. Dahlberg påpekar att den anspråkslösa bebyggelsen t o m är en förutsättning för den harmoni och ro som stadsdelen (Riksby) utstrålar genom att allt underordnat sig terrängen och landskapet.

Det tycks som om dåtidens tekniker - åtminstone av debatten kring smalhusen att döma - inte tillmätte dessa kvaliteter samma värde som andra egenskaper, arkitektoniska, konstnärliga eller ekonomiskt-tekniska. Ahrbom tar upp samspelet mellan bebyggelsen och landskapet men är kategorisk i sin bedömning, att smalhusbyggnaderna är dömt att misslyckas i den kuperade Stockholmssterrängen. "De remsor som blir kvar mellan husen förtvinar och mister sin egenart och skogsträden som lämnats kvar ser alldeles vilsekomna ut".

Samma kategoriska bedömning kommer för övrigt igen i generalplan för Stockholm 1952, i kapitel 7 som behandlar den arkitektoniska aspekten. Här framförs i stort samma tankegångar som i Ahrboms föredrag från 1948. Kritiken mot smalhusområdena formuleras här i ett nötskal: "Stadsmiljö är icke hus spridda på en backe med tallar och gräs".

I en fotnot (sid 129) hänvisas till en artikel i Byggmästaren nr 18 1947, där artikelförfattaren trädgårdsarkitekten Ulla Bodorff hävdar att "bebyggelse på hållmark dränerar ut den lilla fuktighet som finns varför skogsträden antagligen kommer att dö".

Smalhusepokens slut: 50-talet

1948 lämnades smalhusutredningens rekommendationer utan bifall, till stor del beroende på Axel Dahlbergs och fastighetskontorets beslutsamma motstånd. Politikerna var inte den gången beredda att pruta av på uppställda kvalitetskrav för att i utbyte vinna obetydliga och osäkra kostnadsvinster. Det betydde att smalhusbyggandet under ytterligare några år kom att följa samma riktlinjer som tidigare. Men redan i början av 50-talet uppvisar bostadsområdena just de egenskaper som smalhusutredningen rekommenderade.

- tjockare huskroppar, mörka badrum
- tre lägenheter per trapplan istället för två
- lägre rumshöjder
- högre exploatering.

Punkthus blandades med lamellhus för att få högre exploatering. Det glesa byggnadssättet med sparad naturmark övergavs alltmer. Stadsbyggandet i förortererna kom alltmer att inriktas mot tätare och "stadsmässigare" utformning.

Bakom denna utveckling kan man naturligtvis i främsta rummet spåra produktionstekniska och ekonomiska förhållanden. Men också den skarpa och i stort sett samstämmiga kritiken från arkitekthåll, som här refererats, spelade säkert en stor roll i att styra bostadsbyggandet bort från smalhusbyggandet.

I dag - trettio år senare - är det kanske lättare att genomskåda ytligheten i en del av den här refererade kritiken, och att erkänna tyngden i smalhusförespråkarna Dahlbergs och Sterners argument. Vi har ju idag ett annat jämförelsematerial: 60-talets förortsområden som allmänt kritiserats för sin sterila miljö. Just avsaknaden av naturmark och sparad vegetation har ju börjat uppmärksammas som en av de största bristerna i dessa områden.

2 KARTLÄGGNING AV SMALHUS OMRÅDENA

Undersökningens syfte

Vi skall inledningsvis redogöra för den översiktliga kartläggning av smalhusbebyggelsen, som gjorts inom ramen för delprojektet. Huvudsyftet har varit att ta reda på omfattningen av smalhusbebyggelsen (mätt i antal lägenheter eller markyta) i Stockholms ytterstad. Syftet med kartläggningen har dessutom varit att besvara en mängd allmänna frågor om smalhusbebyggelsens karaktär:

- I vilka ytterstadsdelar finns smalhusområdena?
- Hur stora är dessa områden och hur många lägenheter innehåller de?
- När byggdes de olika områdena?
- Vilken exploateringsgrad har områdena?
- Vilka slags stadsplanemönster har områdena (huslängd och gruppering)?
- Vilka äger smalhusen?

Definitioner och avgränsningar

Smalhus har definierats på följande sätt:

- ett friliggande bostadshus med mindre husdjup än 10 m, som regel i tre våningar och med flera trapphus i rad.

Denna definition överensstämmer med språkbruket i Stockholms byggnadsnämnds smalhusutredning och Göran Sidenbladhs uppsats "Stockholms förorter 1931-1949" i S:t Eriks Årsbok 1976.

Eftersom kartläggningen gäller områden snarare än enstaka hus har vi valt att definiera smalhusområde på följande sätt:

- en sammanhängande enhetlig grupp av smalhus, omfattande minst fem hus eller hundra lägenheter.

Själva undersökningsområdet har givits samma geografiska avgränsning som undersökningarna i delprojekt 1 i forskningsprojektet "Stockholms äldre förorter". Den operationella definitionen som använts för att definiera detta område är:

- ett sammanhängande område inom Stockholms kommun, inom vilket bostadsbebyggelsen till en andel av minst 50% kommit till mellan åren 1930 och 1952.

Gränsen för detta område, som kan kallas Stockholms äldre förorter (SÄF), framgår av karta på sid 22 .

Den geografiska (SÄF) gränsen har inneburit att ett antal smalhusområden i Stockholmstrakten kommit att falla utanför undersökningen. Detta gäller i första hand områdena i Stockholms grannkommuner t ex Solna, Lidingö, och Nacka där smalhusområden förekommer. På grund av SÄF-gränsens konstruktion faller också smalhusområden i innerstaden, samt norr och nordost om denna utanför kartläggningen. I förhållande till syftet att kartlägga smalhusområdena i Stockholms ytterstad är dock bortfallet relativt obetydligt. Den samlade bild av smalhusområdenas egenskaper, ålder m m som kartläggningen givit påverkas heller knappast av bortfallet.

Arbetsmetod och upplägning

Som hjälpmedel vid kartläggningen har använts inventeringskartor över Stockholms ytterstad i skala 1:8000 med gator och huskroppar markerade. Genom studier av flygbilder och genom fältstudier har de olika smalhusområdena i ytterstaden identifierats. Ur fastighetsregistret har uppgifter om byggnadsår och fastighetsägare hämtats.

De smalhusområden som identifierats på detta sätt har sedan avgränsats och gränsen markerats på kartan med 1:8000. Gränsen för områdena har lagts i gatumitt eller på ett avstånd från närmaste hus som motsvarar halva genomsnittliga husavståndet. Grundprincipen har alltså varit samma som avgränsningen av "nettoområde" i handboken Bygg, del V sid 780. I nettoområdet ingår inte större vägar, skolor, butikscentra eller parkområden. Nettoytan av varje avgränsat smalhusområde har uppmätts från kartan i skala 1:8000. Mätfelen vid uppmätning av ytorna kan uppskattas till högst 10%.

Vid avgränsning av områdena har vi följt två huvudprinciper. Bebyggelse som är naturligt avgränsad genom större vägar och grönområden som har betraktats som ett område om det är av enhetlig karaktär, ålder och geografiskt sammanhängande. I de fall smalhusbebyggelsen i en stadsdel tillkommit i olika etapper och byter karaktär på ett markerat sätt har bebyggelsen betraktats som flera områden. Detta har varit förhållandena i flertalet av de äldre smalhusstadsdelarna (Hammarbyhöjden, Traneberg m fl), där gränserna mellan de olika områdena i allmänhet motsvaras av gränser mellan olika stadsplaner.

Ett problem vid åldersklassificering av smalhusområdena har varit att det ofta dröjt 2-3 år från fastställd stadsplan till fullt utbyggt område. I undantagsfall skiljer det hela fem år mellan yngsta hus och äldsta hus i samma område. Vi har i denna under-

sökning valt att åldersbestämma varje område efter byggnadsåret för det äldsta huset - ett årtal som i allmänhet överensstämmer med året för fastställd stadsplan. Uppgifter om byggnadsår har hämtats ur fastighetsregistret.

Med utgångspunkt från den historiska utvecklingen har vi sorterat smalhusområdena i fyra åldersgrupper:

- Grupp 1. Områden påbörjade 1933-36
- Grupp 2. Områden påbörjade 1937-41
- Grupp 3. Områden påbörjade 1942-45
- Grupp 4. Områden påbörjade 1946-50.

Periodindelningen bygger bland annat på den förut citerade uppsatsen av Göran Sidenbladh: "Stockholms förorter 1931-1949". Sidenbladh skiljer här mellan förkrigsområdena, huvudsakligen tillkomna under det sena trettiotalets högkonjunktur (här grupp 1 och 2) och efterkrigsområdena (här kallad grupp 4). En särskild grupp (här kallad grupp 3) bildar de områden som planlades under kriget då byggnadsverksamheten var mycket dämpad. Denna grupp bildar ett slags brygga mellan trettio- och fyrtiotalets förortsutbyggnad.

Ägarkategori. Uppgifterna om ägare har hämtats ur fastighetsregistret. Tre huvudgrupper av ägare har urskiljts:

- a) Privatpersoner, aktiebolag och dödsbon: beteckning P.
- b) Allmännyttiga bostadsföretag: beteckning A.
- c) Bostadsrätts- andelsföreningar samt HSB: beteckning BRF.

Förutom nettoyta, byggnadsår, ägarkategori har antallet hus och huslängder i varje område studerats. Smalhusens längd har uppmätts från flygbilder eller stadsplanekartor. Smalhusen har grupperats efter längd och form:

- korta raka hus. Längd max 50 m motsvarande högst tre trapphus.
- långa raka hus. Längd min 50 m motsvarande fyra trapphus eller mer.
- vinkelbyggda smalhus.

Förekomsten av de olika slagen av hus visar sig ha ett direkt samband med stadsplanemönstrets utseende - något som skall kommenteras närmare senare i detta kapital.

Redovisningssätt

Vi har funnit det lämpligt att redovisa den översiktliga kartläggningen av smalhusområdena i form av

Mellanstaden och smalhusområdena. Läge och utbredning.

- SMALHUSOMRÅDEN PÅBORJADE UNDER PERIODEN 1934-46
- OMRÅDEN MED LITE BREDARE LAMELLHUS PÅBORJADE UNDER PERIODEN 1946-51
- GRANS FÖR MELLANSTADEN
- GRANS FÖR STOCKHOLMS KOMMUN

- a) en översiktskarta
- b) en förteckning
- c) ett antal stadsplaneillustrationer.

Översiktskartan beskriver läget av de identifierade smalhusområdena i Stockholms ytterstad. Områden påbörjade 1933-45 är markerade med annan skraffering än områden påbörjade 1946-50.

Förteckningen upptar alla identifierade smalhusområden med uppgift om byggår, antal hus, nettoyta, ägarkategori. Varje område betecknas i förteckningen med stadsdelsnamnet och ett löpnummer efter de olika områdenas ålder i stadsdelen.

Stadsplaneillustrationerna visar huskropparnas gruppering. Varje områdes beteckning överensstämmer med förteckningens.

I vilka ytterstadsdelar finns smalhusområdena?

Läget av smalhusområdena framgår av översiktskartan. Av förteckningen framgår mera detaljerat vilka stadsdelar som är berörda.

Traneberg, Hammarbyhöjden, Abrahamsberg, Åkeslund, Midsommarkransen och Riksby innehåller de flesta områdena i grupp 1 och 2.

Årsta och Hägerstensåsen innehåller områden i grupp 3.

Gubbängen, Björkhagen, Hökarängen, Svedmyra, Stureby, Aspudden, Västertorp, Kärrtorp och Tallkrogen tillhör grupp 4 (efterkrigsområdena).

I dessa 17 stadsdelar återfinns huvuddelen av smalhusområdena i Stockholms ytterstad.

Övriga stadsdelar med inslag av smalhusbebyggelse är Hägersten, Smedslätten, Ulvsunda, Ulvsunda industri, Gröndal, Åkeshov, Västberga, Johanneshov, Alvik och Enskede Gård.

Endast fyra stadsdelar kan betraktas som "rena" smalhusstadsdelar där bostadsbebyggelsen till 100% består av smalhus: Abrahamsberg, Riksby, Åkeslund, Åkeshov.

Smalhusområdenas omfattning - antal lägenheter

Som framgår av förteckningen på sid omfattar undersökningen 87 områden; 51 av dessa är påbörjade 1933-45, de övriga tillhör efterkrigstidens byggande. Vår första fråga är hur stor mängd bebyggelse dessa områden omfattar.

Tillsammans upptar områdena i förteckningen en nettoyta om 576 ha och ett sammanlagt antal hus om 1969. Antalet lägenheter kan beräknas till 41.000 varav ca 24.000 påbörjades 1933-45.

Totalt byggdes under åren 1931-50, inom SÄF-området, 60.000 lägenheter i flerfamiljshus, enligt beräkningar i delprojekt 1. De kalkylerade 41.000 smalhuslägenheterna innebär att nära tre fjärdedelar av all flerfamiljsbebyggelse i Stockholms ytterstad under denna period bestod av smalhus.

I fråga om åldersgrupper fördelar sig områdena enligt följande:

Grupp 1	(påbörjade 1933-36)	4%
"	2 (" 1937-41)	31%
"	3 (" 1942-45)	24%
"	4 (" 1946-50)	41%

Ur antalet lägenheter kan antalet rumsenheter beräknas. Det genomsnittliga antalet rumsenheter per lägenhet har antagits vara 2,7 för områden påbörjade 1933-36, 2,9 för områden påbörjade 1937-45 och 3,2 för områden påbörjade 1946-50. Pålitligheten i beräkningarna har kollats för de tidigare nämnda "rena" smalhusstadsdelarna, där antalet rumsenheter finns tillgängliga i FoB.

Smalhusområdenas omfattning i nettoyta, antal hus, lägenheter och rumsenheter framgår av följande tablå:

Smalhusområden	Nettoyta ha ¹⁾	Antal hus ²⁾	Antal lgh ³⁾	Antal re ⁴⁾
Grp 1 påbörj 1933-36	26	81	1.800	4.900
Grp 2 påbörj 1937-41	183	825	12.700	37.000
Grp 3 påbörj 1942-45	128	463	9.800	28.400
Summa 1-3 1933-45	337	1.369	24.300	70.300
Grp 4 påbörj 1946-50	239	600	16.800	53.800
Totalt 1933-50	576	1.969	41.100	124.000

Anm: 1) och 2) uppmätt resp noterat på inventeringskarta.

3) beräknat ur antal hus och genomsnittligt antal trapphus i hus av olika längd.

4) beräknat ur antal lägenheter med genomsnittligt antal rumsenheter per lägenhet resp 2,7, 2,9, 2,9 och 3,2.

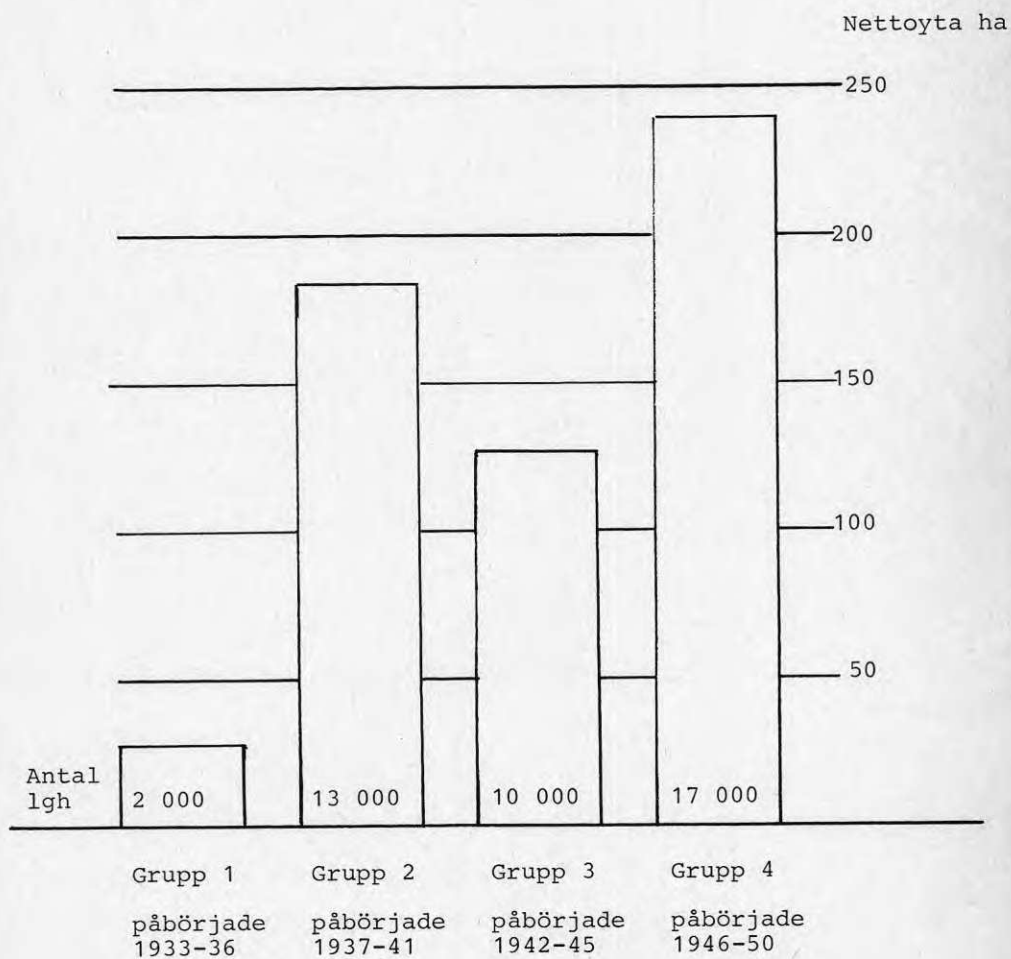

Fig. Smalhusbebyggelsen i Stockholms ytterstad mätt i områdenas totala yta och efter antal lägenheter.

Exploateringsgrad

Av smalhusutredningen framgår att man i smalhusstadsdelarna eftersträvade ett exploateringsstal (bostadsvåningsyta i förhållande till total markyta) på ca 0,3 beräknat på hela stadsdelens yta. Beräknat på kvartersnivå blir motsvarande exploateringsstal betydligt högre: de teoretiska studierna i Smalhusutredningen ger värden omkring 0,5 - 0,7 där de högre värdena uppnåtts genom större husdjup m m.

Vilka kvartersexploateringsstal uppnåddes i praktiken? Detta kan utläsas ur uppgifterna om nettoyta och antal rumsenheter i de här redovisade 87 områdena.

Den genomsnittliga rumstätheten (nettoexploateringen) för alla smalhusområdena är 215 re/ha. Detta motsvarar exploateringsstalet 0,5 med det något osäkra antagandet om genomsnittlig storlek på rumsenheten = 23 m².

I stort sett tycks detta genomsnittsvärde gälla oberoende av terrängförhållanden och områdenas ålder. En viss tendens till genomsnittligt tätare bebyggelse i senare byggda områden kan dock spåras:

Områden påbörjade 1933-36	180 re/ha
" " 1937-41	200 re/ha
" " 1942-45	220 re/ha
" " 1946-50	220 re/ha

Tendensen till ökad täthet kan vara större än vad som framgår av tabellen om man tar hänsyn till att den genomsnittliga rumsenhetsstorleken ökade under 40-talet.

Inom de olika åldersklasserna tycks inte variationerna i exploateringsgrad vara särskilt stora. Ett undantag bör påpekas. Smalhusområdena i stadsdelen Hägerstensåsen uppvisar betydligt större täthet än andra områden. Orsaken torde ligga i att man här inte som i andra områden byggde på stadens egen mark. Den norra delen av stadsdelen bestod av privatägd mark. Stadsplanen innehåller här förutom smalhus också 6 vånpunkthus vilka bidrar till att ytterligare öka exploateringsstalet för hela stadsdelen.

I kap 5 kommer exploateringsgrad och rymlighet i smalhusområdena att diskuteras mer i detalj.

Huslängd

Att husens längd och sättet för deras gruppering varierar i olika områden är helt naturligt. Man har anledning att vänta sig en oregelbundnare husgruppering

och kortare hus i områden som byggts i kuperad terräng än i områden som ligger på relativt plan mark. Men terrängförutsättningarna kan inte ensamma förklara variationen i huslängd. Den genomsnittliga huslängden (eller det genomsnittliga antalet trapphus) har ett starkt samband med åldern på området. Detta kan enkelt visas genom det genomsnittliga antalet lägenheter per hus, vilket skiljer sig avsevärt i områden av olika ålder:

Områden påbörjade 1933-36	22 lgh/hus
" " 1937-41	15 lgh/hus
" " 1942-45	21 lgh/hus
" " 1946-50	28 lgh/hus

Om man antar att 6 lägenheter motsvarar ett trapphus, så skulle det genomsnittliga smalhuset under perioden 1937-41 innehålla 2,5 trapphus, medan det genomsnittliga smalhuset i efterkrigsområdena skulle innehålla nästan 5 trapphus. Skillnaden kan bara förklaras genom att själva stadsplanemönstret förändrats, vilket påverkat den genomsnittliga längden på husen.

Denna skillnad bekräftas också av ett närmare studium av hur husen fördelar sig mellan de tre kategorierna:

- 1) hus kortare än 50 m
- 2) hus längre än 50 m
- 3) hus sammanbyggda i vinkel.

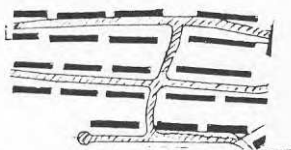
	hustyp 1 < 50 m	hustyp 2 > 50 m	hustyp 3 vinkel
Områden påbörjade 1933-36	22%	70%	8%
" " 1937-41	74%	26%	-
" " 1942-45	47%	46%	6%
" " 1946-50	33%	46%	21%

I områdena som påbörjats 1937-45 är de korta smalhusen (med högst tre trapphus) i majoritet - en visserligen knapp majoritet i områdena som påbörjades mot krigets slut. I efterkrigsområdena är i stället hus om fyra trapphus eller mer i majoritet - dessutom förekommer en stor andel hus sammanbyggda i vinkel.

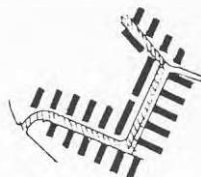
Husgruppering

Som framgått av stadsplaneillustrationerna kan man

renodla två principiellt olika grupperingsprinciper i smalhusområdena. De två grupperingsprinciperna har dominerat under olika perioder men också funnits sida vid sida. Den ena principen innebär att husen ligger placerade längs gatan i kvarterens längdriktning. Den sida som vetter åt gatan brukar då utformas med entréer och förgårdar medan den andra sidan blir "gårdssida", som vetter mot kvarterets inre med lekplatser och piskställningar. Den andra principen innebär att husen placeras i vinkel mot gatan med gaveln mot denna. I detta fall bildas ingen egentlig entré eller gatusida, utan snarare två gårdssidor.

Husen längs gatan. Del av Traneberg. Spl 1935.

Husen i vinkel mot gatan. Del av Traneberg. Spl 1937.

Ur miljösynpunkt tycks de flesta jämförelser tala emot det vinkelställda stadsplanemönstret: sämre förhållanden mellan hus och gata respektive hus och gård; gemensamma sammanhängande gårdspartier saknas. I ett föredrag från 1948 kommenterade fastighetsdirektören Axel Dahlberg en liknande plan:

"Det mest utmärkande för denna plan är att man icke lagt huslängorna parallellt med gatan utan med gavlarna mot densamma av förment ekonomiska skäl. Syftet har varit att plocka in så många eldstäder som möjligt. Därigenom har man emellertid förstört något väsentligt hos planen nämligen dess möjlighet att skapa en god bostadsmiljö."

De ekonomiska fördelarna med denna plan är att den kräver betydligt kortare gatulängd till samma antal lägenheter, samt att exploateringen kan göras något högre.

Förhållandet mellan dessa båda stadsplanemönster har undersökts i de 51 områdena påbörjade 1933-45. I dessa områden låg omkring två tredjedelar av husen parallellt med gatan - alltså enligt princip "a" ovan. Grupperingsmönstret med hus i vinkel mot gatan var alltså i klar minoritet.

Skillnader i stadsplanemönstret

Inledningsvis i detta avsnitt berördes skillnader mellan de smalhusområden som tillkom efter kriget och

de tidiga smalhusområdena. De stadsdelar som planerades efter kriget planlades i ett större sammanhang. Butikerna sammanfördes till särskilda stadsdelscentra, i stället för att ligga utspridda i stadsdelen. Trafikseparering, d v s anläggande av separata gång- och cykelvägar, infördes (första gången i Västertorp 1947). Smalhusen blandades med andra hustyper: punkthus och tvåvånings radhus.

I efterkrigsområdena kom de allmännyttiga bostadsföretagen att få en ledande roll som ägare och förvaltare av bostadshus. Samtidigt ökade den genomsnittliga storleken på ett byggnadsföretag från förkrigstidens ofta styckbyggda hus om 15-20 lägenheter till hela bostadsområden med över hundra lägenheter. Tomtstorlekarna ökade så att en fastighet kom att omfatta en grupp hus i stället för ett enda. Förvaltningen skedde gemensamt för hela grupper av hus med gemensam lekplats etc.

Alla dessa förändringar kommer mycket tydligt till uttryck i stadsplaneillustrationerna. Huslängder och gruppering skiljer sig mycket tydligt i områden byggda under olika perioder 1933-50. Vi skall här ge en grov karakteristik av stadsplanemönstrets utveckling 1933-50.

Grupp 1: områden påbörjade 1933-36

De friliggande huskropparna är ofta sammanbyggda i längder om fyra trapphus eller mera. De är orienterade parallellt med gatan och har entrér från denna. Gaturummet med förgårdarna är omsorgsfullt gestaltat (i allmänhet ligger förgårdarna på gatumark). I något fall är huskroppar sammanbyggda i vinkel för att bilda ett "torg".

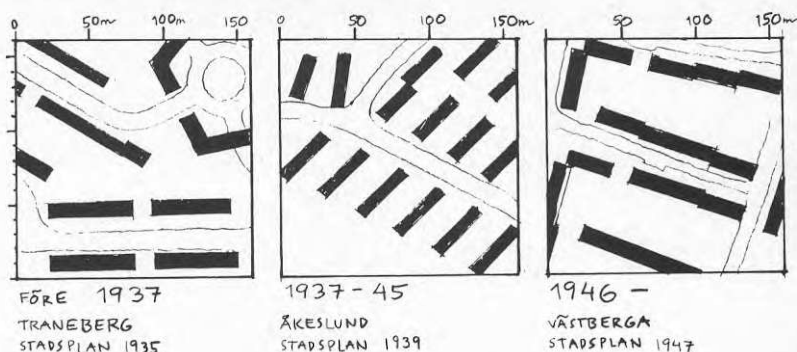
Grupp 2 och 3: områden påbörjade 1937-45

Huskropparna är mestadels korta: två eller tre trapphus. Gaturummen är mindre bestämt utformade, beroende både på kortare huskroppar och friare gruppering. Inte sällan ligger husen tätt parallellställda i vinkel mot gatan. Mönstret leder till att egentliga förgårdar saknas och att relativt trånga gårdar bildas mellan husen.

Grupp 4: områden påbörjade 1946-50

Smalhusen byggs samman i längre huskroppar ofta i vinkel så att stora skyddade gårdar bildas. Separata gångvägar förekomma och entréerna vänds mot gården i stället för mot gatan. Gaturummet är inte längre utgångspunkt för rumsbildningen utan den inre gården.

SMALHUS-STADSPLANENS UTVECKLING

Det behöver kanske påpekas att "gård" i detta sammanhang inte används i den traditionella betydelsen "ett på alla sidor kringbyggt utrymme". Det låg ju dessutom i de funktionalistiska arkitektursträvandena att avskaffa både den traditionella "gatan" och "gården" (kanske särskilt den senare som hade en betänklig klang av "bakgård" för många öron). Att vi trots detta i vår undersökning använder dessa traditionella begrepp beror på att även smalhusen i de flesta fall genom placering erhöll en entrésida ("gatusida") och en sida som vette mot lek- och piskplats ("gårdssidan").

Vilka äger fastigheterna

En uppdelning av samtliga smalhusområden efter ägarkategori ger följande resultat:

Privatpersoner, AB, dödsbon (P)	45%
Allmännyttiga bolag (A)	35%
Bostadsrätts- andelsföreningar HSB (BRF)	20%

Proportionerna mellan olika ägarkategorier skiftar starkt i olika områden. Under åren efter världskriget skedde en snabb omsvängning då de allmännyttiga bostadsföretagen ökade sin andel medan de privata minskade. Detta avspeglas också tydligt i materialet om områdena delas upp efter ålder.

Ägarkategori:	P	A	BRF
Områden påbörjade 1933-36	90%	10%	-
" 1937-41	64%	16%	20%
" 1942-45	50%	16%	34%
" 1946-50	24%	65%	11%

Efterkrigsområdena skiljer sig tydligt från de övriga. Majoriteten (knappt 2/3) av dessa ägs av allmännyttiga företag, medan privatpersoner endast står för en fjärdedel. I områdena påbörjade 1933-45 ägs nästan 2/3 av privatpersoner.

Bostadsrättsföreningarnas ökande roll i områden påbörjade 1942-45 är värd att notera. Orsaken till denna ligger troligen i svårigheterna att under kriget låna upp kapital till fastighetsköp.

Sammanfattning

Under perioden 1933-1950 byggdes i Stockholms ytterområden ca 41.000 lägenheter i smalhusområden. Av dessa bildar efterkrigsområdena påbörjade 1946-50 innehållande ca 16.800 lägenheter en särskild grupp som skiljer sig från de "egentliga smalhusområdena".

De nya förutsättningarna för bostadsbyggandet och stadsplaneringen efter 1945 har tydligt slagit igenom i efterkrigsområdena som skiljer sig från de övriga områdena i fråga om stadsplanemönster, ägandeförhållanden och förvaltning.

De områden, "typkvarter", som i fortsättningen valts ut för detaljerade inventeringar och undersökningar har följaktligen valts ur den stora gruppen områden påbörjade mellan 1933 och 1945 d v s grupp 1, 2 och 3 i förteckningen. Om inte annat tydligt framgår kommer beteckningen smalhusområden utan årtalsbeteckning i den fortsatta rapporten att syfta på dessa "egentliga" smalhusområden (alltså grupp 1, 2 och 3) som påbörjades före 1946.

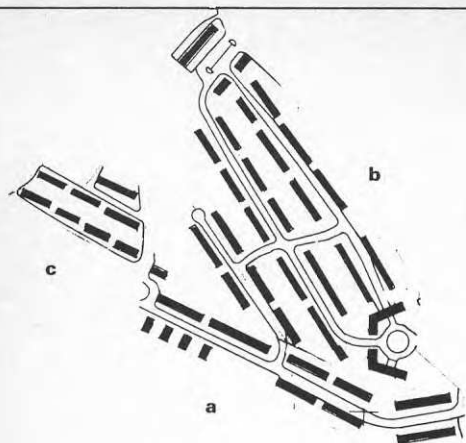
Område	Byggår	Antal hus			Nettoyta(ha)	Ägarkategori
		—	—	—		
<u>Grupp 1</u>						
Traneberg-1	1933-37	5	10	2	7	P
Traneberg-2	1934-38	3	20	-	8	P
Traneberg-3	1935-38	7	1	-	1.5	P
Hammarbyhöjden-1	1936-38	14	12	-	8	P (A)
Hägersten	1936-39	3	4	-	1.5	P
<u>Grupp 2</u>						
Traneberg-4	1937-39	25	4	-	6	P
Traneberg-5	1937-38	12	4	-	3.5	A
Traneberg-6	1937-38	21	2	-	3.5	P
Traneberg-7	1938-39	36	2	-	5.5	P (A)
Abrahamsberg-1	1937-43	41	12	-	12.2	P
Abrahamsberg-2	1938-43	34	7	-	10.8	P
Hammarbyhöjden-2	1938-39	20	15	-	9.5	P (A)
Hammarbyhöjden-3	1938-44	49	1	-	8.7	P
Hammarbyhöjden-4	1938-40	44	1	-	10.0	P
Hammarbyhöjden-5	1939-46	58	6	-	14.3	P (BRF)
Hägerstensåsen-1	1938-42	23	1	-	4.4	P
Smedsslätten-1	1938-42	15	-	-	3.5	P
Ulvsunda-1	1939-42	10	1	-	3	P (A)
Åkeslund-1	1939-45	15	7	-	5.5	P
Åkeslund-2	1940-45	47	6	-	12	P (A)
Åkeslund-3	1940-43	4	2	-	1.8	P
Midsommarkransen-1	1939-40	48	19	-	13.5	BRF
Midsommarkransen-2	1940-43	53	2	-	11	P
Gröndal-1	1940-46	18	2	-	4.5	P, A, BRF
Ulvsunda-ind.-1	1940-44	19	6	-	7.3	BRF (A)
Åkeshov-1	1941-45	20	6	-	6.0	A, BRF
Årsta-1	1941-45	27	1	-	6	P, A
Riksby-1	1939-41	32	8	-	11	A, (P)
Riksby-2	1940-45	11	-	-	2.6	P, BRF
Riksby-3	1941-42	23	5	-	6.8	BRF

Område	Byggår	Antal hus			Nettoyta	Ägarkategori
		/	/	/		
<u>Grupp 3</u>						
Hammarbyhöjden-6	1942	10	-	-	2.2	P
Björkhagen-1	1942-44	35	4	-	8.3	BRF
Västberga-1	1942-45	58	5	-	14.5	P, A, BRF
Aspudden-1	1942-44	1	4	1	2	P
Aspudden-2	1944-47	14	3	-	4.7	P (A)
Johanneshov-1	1943-47	5	14	-	5.5	A
Alvik-1	1943-45	3	3	-	2.2	BRF
Enskede gård-1	1943-45	7	10	-	3.0	A
Riksby-4	1943	17	22	-	12.5	BRF
Årsta-2	1943-47	17	8	-	8	P
Årsta-3	1944-45	14	6	-	4.3	P
Årsta-4	1944-45	5	4	4	7	BRF
Årsta-5	1945-46	29	-	-	6	P
Årsta-6	1945-46	16	6	1	6	BRF
Årsta-7	1945-46	6	6	-	3.3	A
Abrahamsberg-3	1944-45	4	2	-	3.5	A
Hägerstensåsen-2	1944-46	12	5	-	4.4	P
Hägerstensåsen-3	1945-48	16	7	3	7	P
Hägerstensåsen-4	1945-47	21	33	-	17.5	P
Midsommarkransen-3	1945	7	5	-	2.5	A
Ulvsunda ind.-2	1945-47	5	5	-	3.2	P, BRF
<u>Grupp 4</u>						
Årsta 8-11	1946-48	27	12	4	14.4	BRF, (P, A)
Riksby-5	1946	10	-	-	2	A
Ulvsunda i.	1946-48	10	5	-	3.2	A
Gubbängen 1-5	1946-49	71	19	3	26.7	A, P, (BRF)
Björkhagen 2-5	1946-50	32	12	8	25	P, A, (BRF)
Stureby	1946-50	25	4	1	8.7	P (A)
Västberga-2	1947	4	15	2	8.3	A
Hökarängen 1-7	1947-50	49	70	11	51.6	A
Svedmyra 1-2	1948-50	12	12	8	12.1	A
Aspudden 3-6	1948-49	19	12	4	11.6	A (P)
Västertorp 1-4	1948-51	24	29	14	35.5	P (A, BRF)
Kärntorp	1949-50	21	16	15	28	A
Tallkrogen	1950	1	8	11	12	A

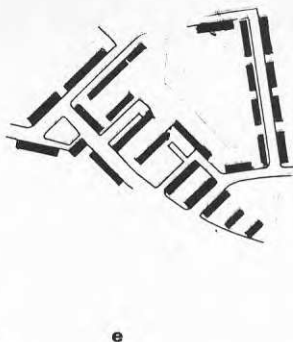

GRUPP 1

1933-36

a-c Traneberg 1-3

e Hammarbyhöjden 1

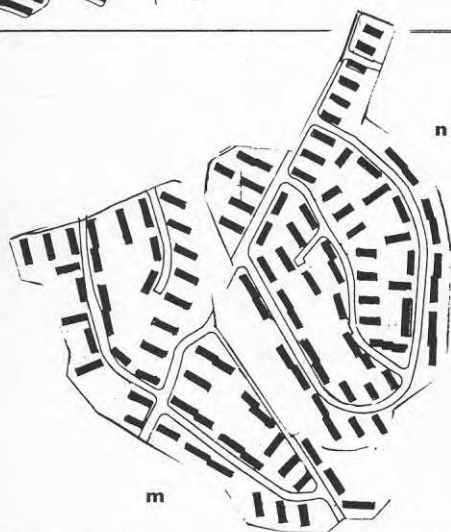
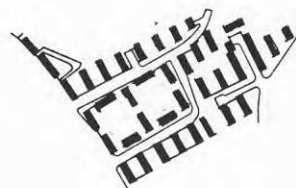
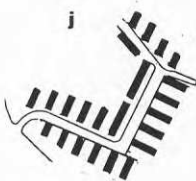
f Hägersten

GRUPP 2

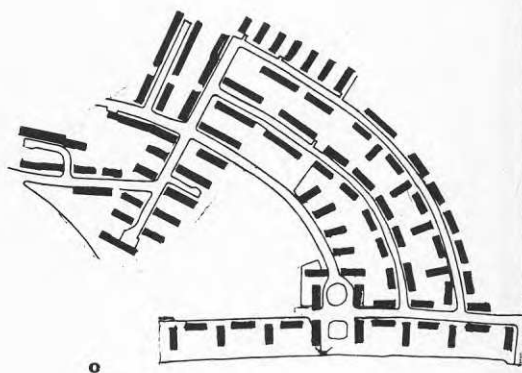
1937-41

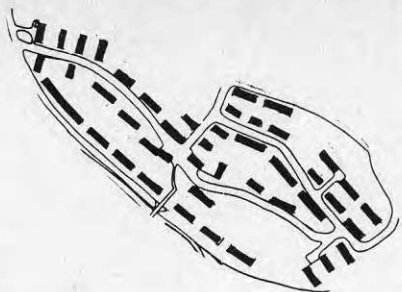
g-k Traneberg 4-7

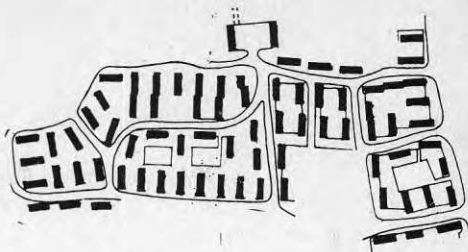
m-n Abrahamsberg 1-2

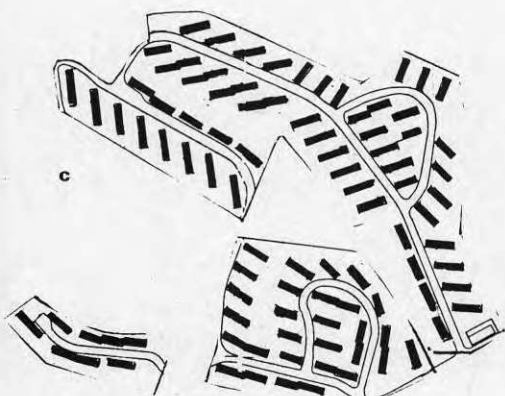
o Hammarbyhöjden 1-3

a

b

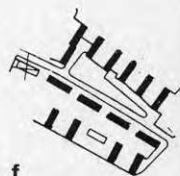
c

e

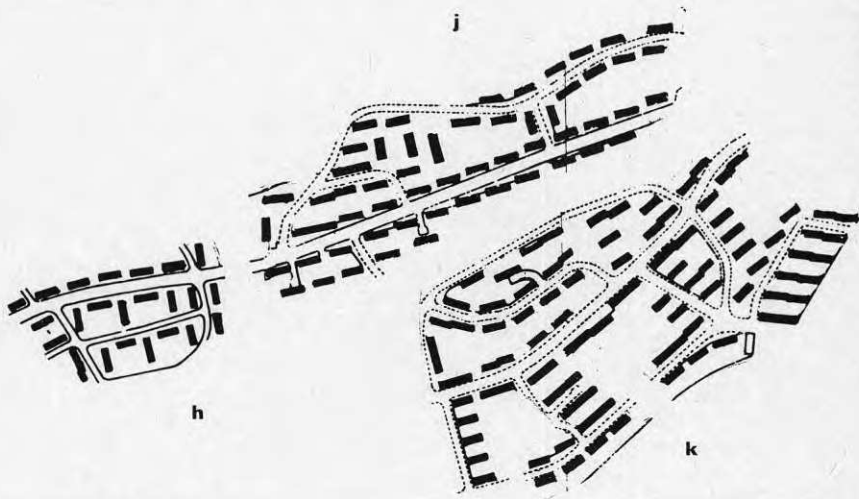
d

f

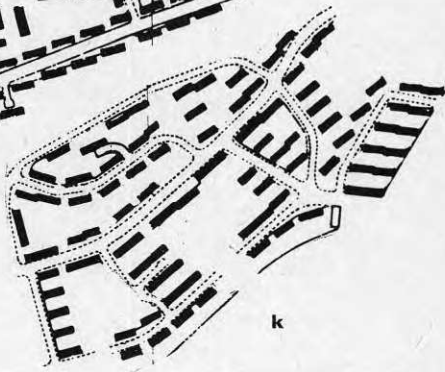
g

j

h

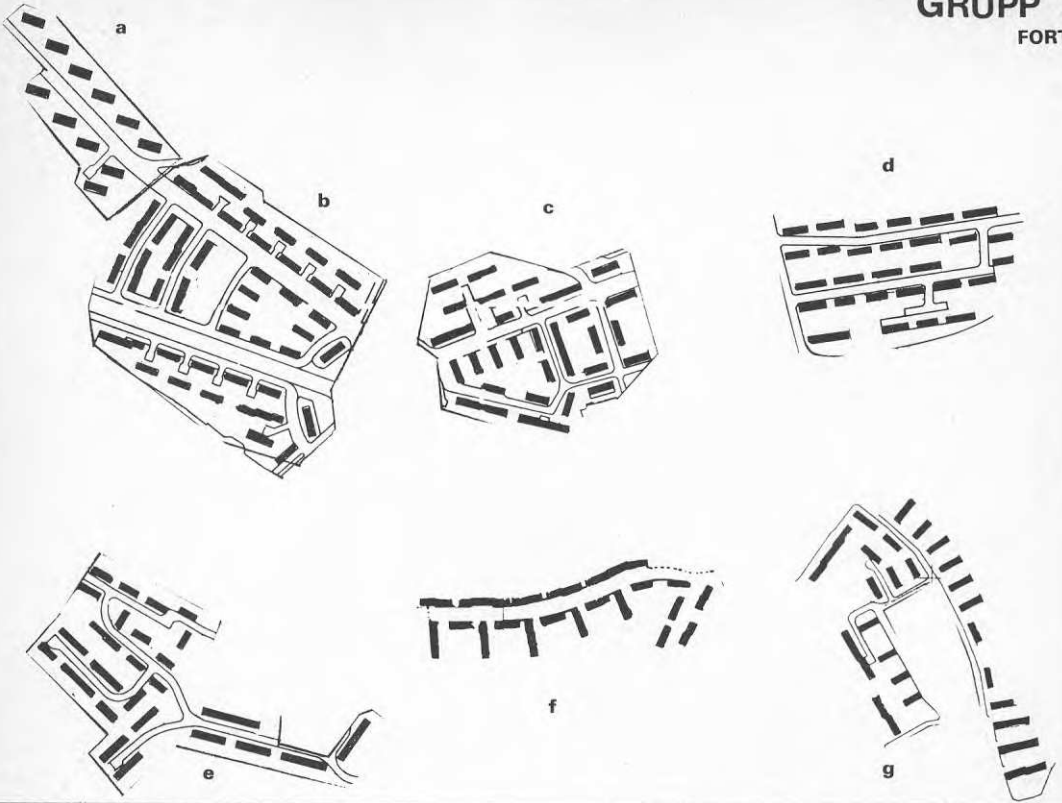

k

a-b Hammarbyhöjden 4-5
c-e Åkeslund 1-3
f Ulvsunda 1

g Smedslätten 1
h Hägerstensåsen 1
j-k Midsommarkransen 1-2

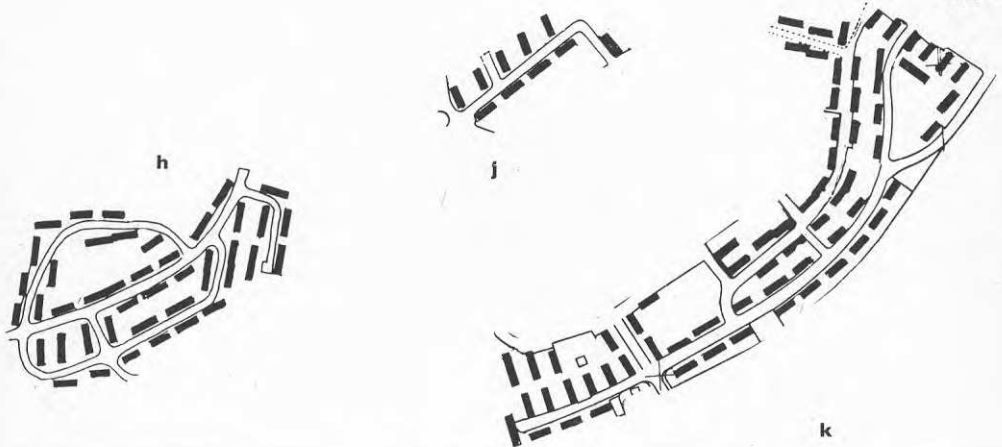
GRUPP 2
FORTS

a-c Riksby 1-3
d Årsta 1
e Åkeshov 1

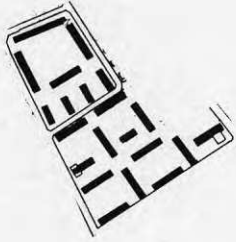
f Gröndal 1
g Ulvsunda industri 1

GRUPP 3
1942 - 45

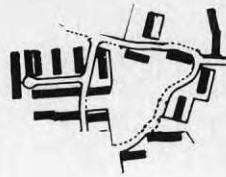

h Björkhagen 1
j Hammarbyhöjden 6

k Västberga 1

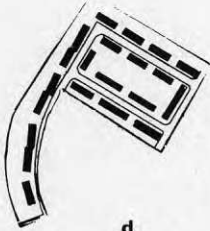
a

b

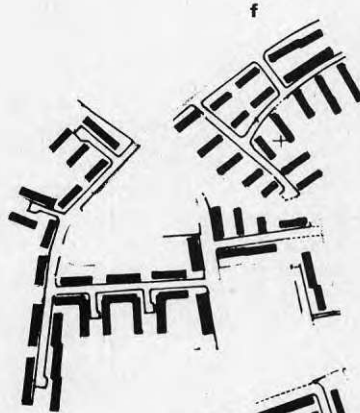
c

d

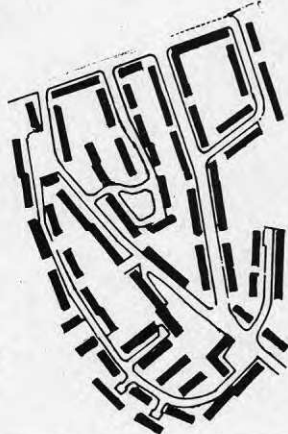

e

f

g

h

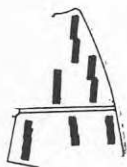
- a Enskede gård 1
- b Aspudden 2
- c Midsommarkransen 3

- d Abrahamsberg 3
- e Ulvsunda industri 2
- f-h Hägerstensåsen 2-4

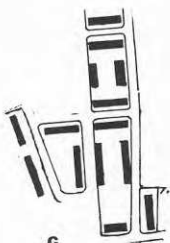
GRUPP 3
FORTS

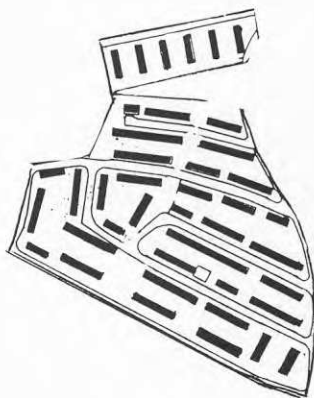
a

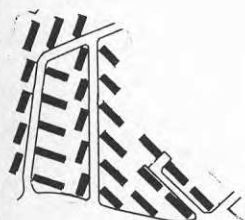
b

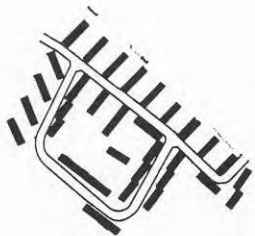
c

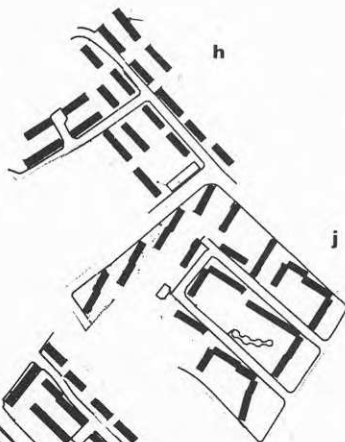
d

e

f

g

h

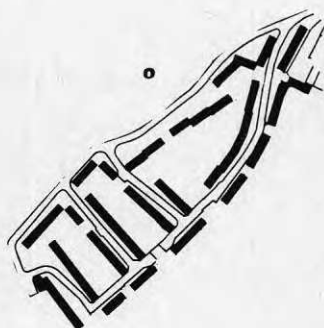
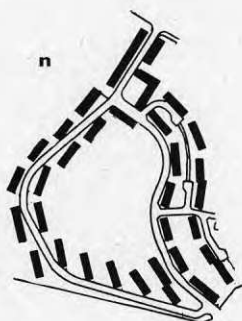
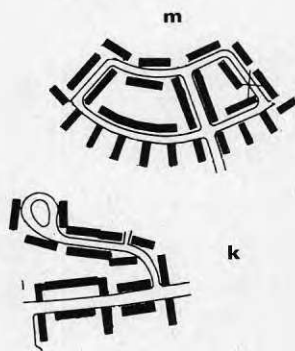
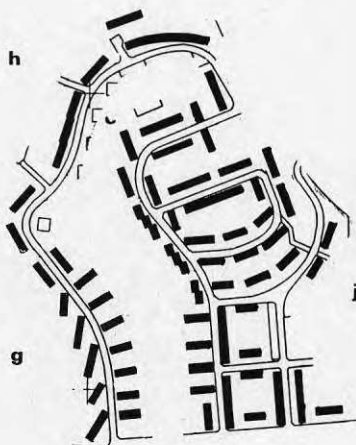
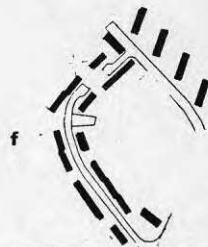
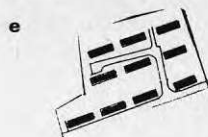
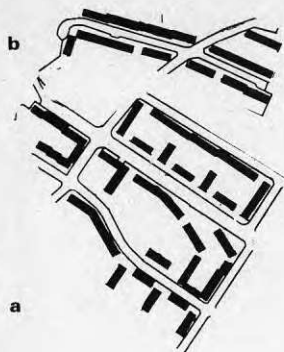
k

a Aspudden 1
b Alvik 1
c Johanneshov 1

d Riksby 4
e-k Årsta 2-7

GRUPP 4

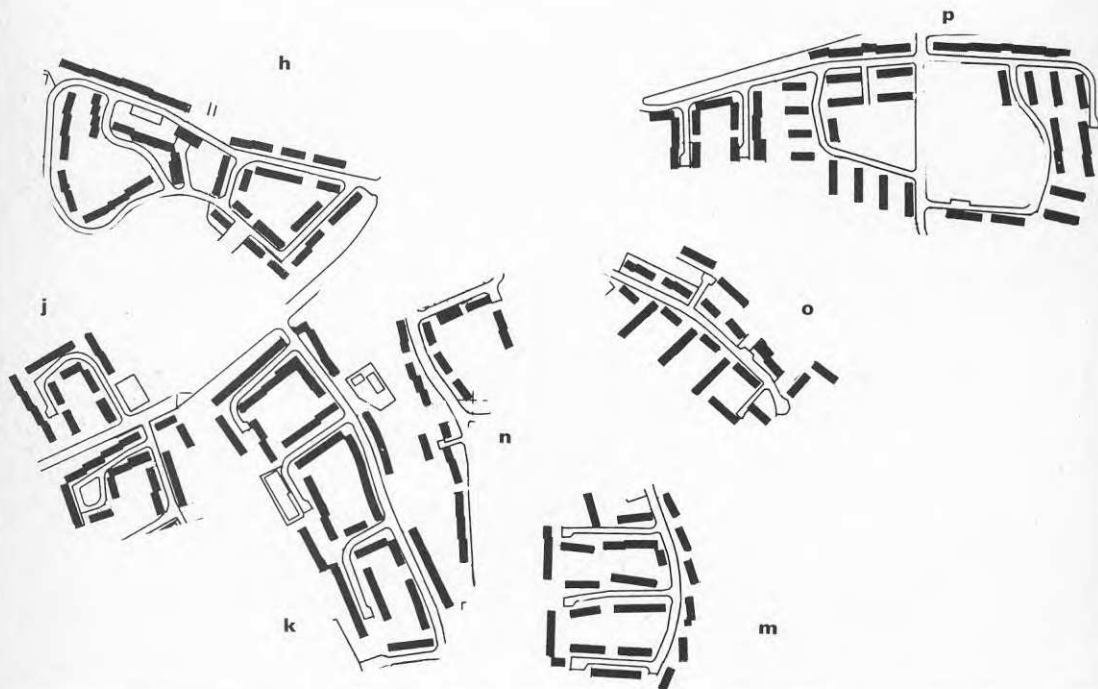
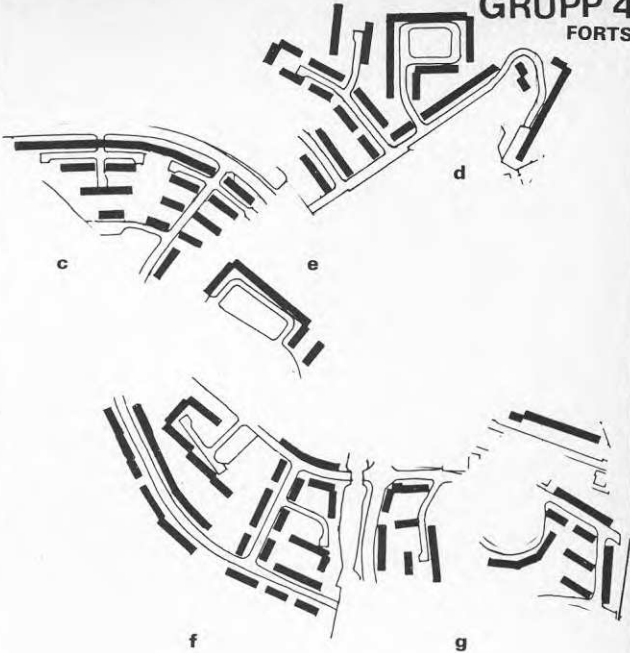
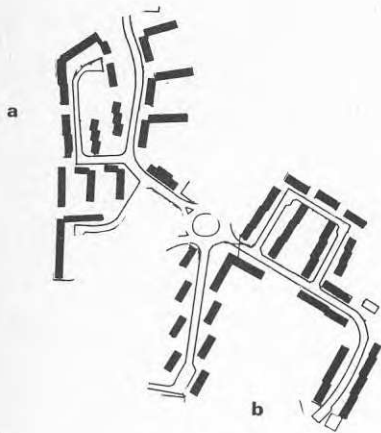
1946-50

a-d Årsta 8-11
e Riksby 5
f Ulvsunda industri 3

h-k Gubbängen 1-5
n Stureby 2
o Västberga 2

GRUPP 4
FORTS

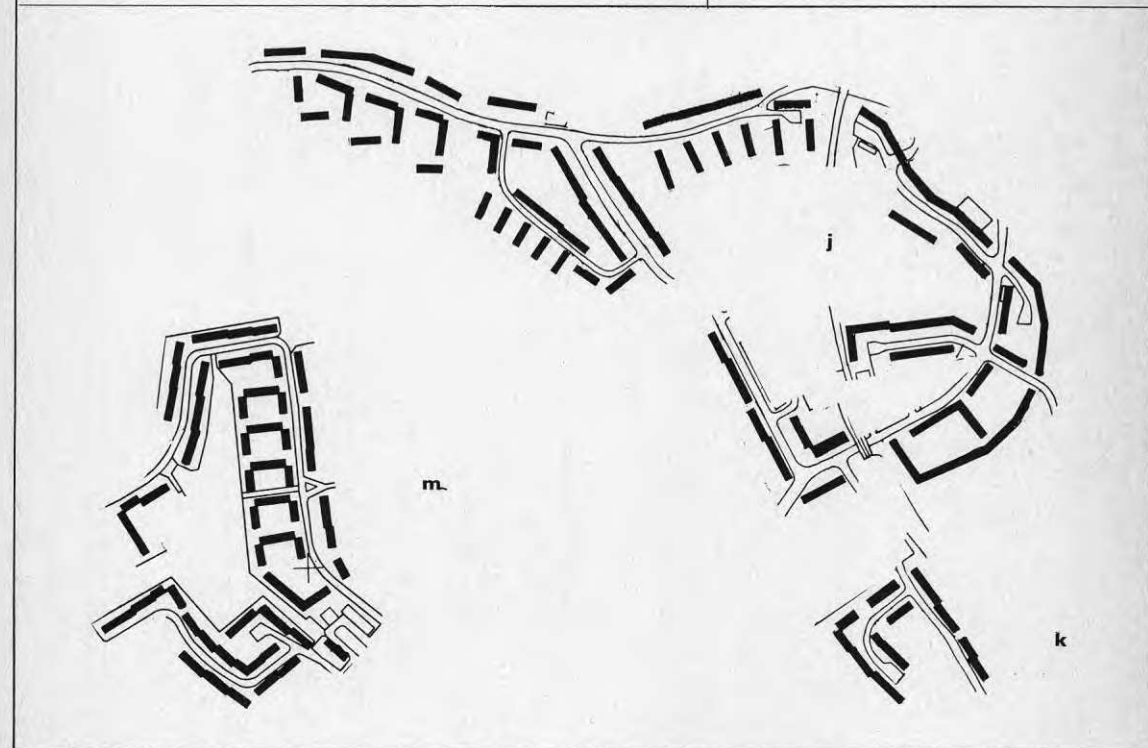
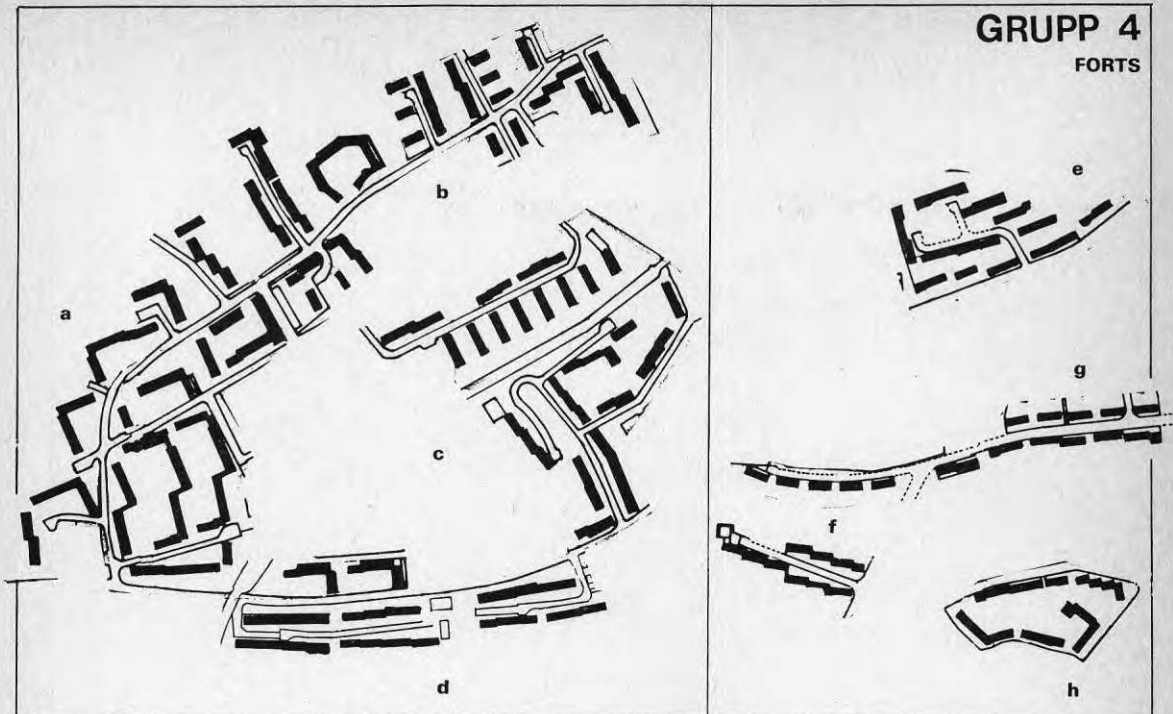

a-b Svedmyra 1-2
c-g Björkhagen 2-5

h-p Hökarängen 1-7

GRUPP 4

FORTS

a-d Västertorp 1-4
e-h Aspudden 3-6

m Tallkrogen
j-k Kärrtorp

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100m
0 34 67 101 135 168 202 236 269 303 337 feet

0 5 10 km
0 1 3 5 miles

3 BESKRIVNING AV ~ UNDERSÖKNINGS OMRÅDENA

Stockholms landskapstyper

Stockholm ligger i en region med sprickdalslandskap. Landskapstypen finns i en zon från södra Finland över mellan-Sverige till västkusten.

Sprickdalslandskapet är småkuperat med jämn toppyta. Mellan sprickdalarna finns kalspolade eller moräntäckta höjder. Jorden i dalarna är ofta lera.

I sprickdalslandskapet har två framträdande sprickriktningar bildats, en öst-västlig och en nord-sydlig till nordvästlig-sydostlig. De återspeglas i framträdande förkastningsbranters, dalgångars och sjöars lägen.

Stockholms topografi

Stockholms omgivning har en starkt kuperad terräng med regelbundet uppbyggda sprickdalar. Storleken och formen på dalarna ger karaktären åt landskapet. I Stockholm bryter sig två kraftiga förkastningsbranter tvärs den vanliga riktningen på sprickdalarna. Branterna har sina stup i norrlägen och markerar skillnaden mellan norr och söder, den ena skillnaden mellan södermalm och norr-malm, den andra mellan stenstaden och de södra förorter-na. Dessa förkastningsbranter är ett framträdande inslag i Stockholms landskapsbild.

Förutsättningar för stadsbyggandet

Den kuperade terrängen har inneburit att det bitvis varit svårt att bygga hus i Stockholm. De brantaste delarna i landskapet har nästan alltid lämnats obebyggda.

Detta är också karaktäristiskt för våra smalhusstadsdelar. Flertalet av dessa ligger i kuperad hållmarksterräng, där bebyggelsen genomgående placerats i de planare terrängavsnitten - ofta uppe på höjderna - medan dalsänkor och slutningszoner lämnats fria. I branterna finner man ofta en riklig vegetation, som bäddar in bebyggelsen på höjderna samtidigt som den begränsar och markerar området utåt.

Dessa grönklädda branter som man finner strax utanför Stockholms innerstad, utgör en stark kontrast till stenstaden och är ett värdefullt inslag i stadsbilden.

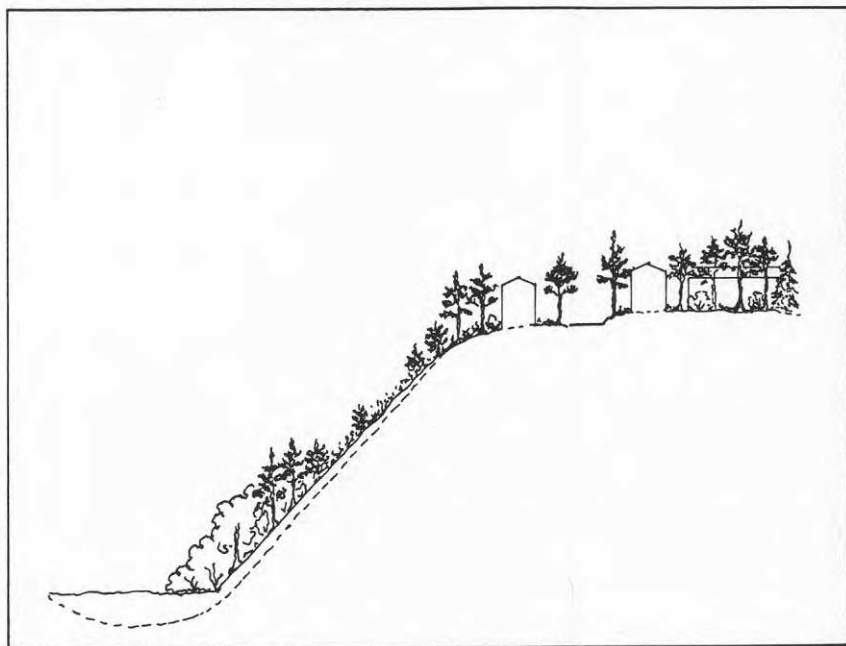

Fig. Bebyggelsens placering i terräng

Stadsdelsbeskrivningar

Inledning

När vi studerat smalhusbebyggelsen har vi främst arbetat på kvartersnivå - med "typkvarter". För att sätta in dessa i ett något större sammanhang följer här några korta noteringar om de stadsdelar där typkvarteren ligger.

Typkvarteren är valda ur stadsdelar i västerort (3 st) och söderort (5 st).

De fem stadsdelar som tillsammans svarar för majoriteten av smalhusbebyggelsen 1935-45 är alla representerade: Riksby, Abrahamsberg, Traneberg, Hammarbyhöjden, Midsommarkransen (3 kvarter) samt Hägerstensåsen.

Riksby

- terräng Skiljer sig markant från övriga stadsdelar i fråga om terräng; plan, rik sedimentmark som vid exploateringen i stort sett saknade vegetation p g a tidigare markanvändning.
- vegetation Idag är stadsdelen mycket lummig tack vare att den vegetation som inplanterades när man bebyggde området nu är uppvuxen.
- friytor En större obebyggd moränkulle med sparad ursprunglig vegetation och fornminne är egentligen den enda större friytan inom stadsdelen. I övrigt gränsar stadsdelen i norr till ett par koloniområden (Iris Riksby och Glia koloniområde) samt stora obebyggda men inhägnade marker som tillhör Bromma flygfält.
- bebyggelse Putsad 3-vånings smalhusbebyggelse, särskilt enhetlig i kvarteren närmast T-banan där den också totalsanerats på senare år. Några är 2-planshus. De flesta kvarteren i stadsdelen har stora sammanhängande inre gårdsytor.
- butiker Små affärscentra vid T-banestationerna samt ett par spridda småbutiker.
- arbetsplatser Inga arbetsplatser annat än butiks- och service finns i eller omkring stadsdelen.
- kommunikation Stadsdelen ligger i östvästlig längdriktning utmed T-banan och nås från både station Brommaplan och Abrahamssberg. Längsta gångavstånd till T-bana blir c:a 800 m.
- parkering Uppordnad (se kap 8).
- övrigt Stora delar av stadsdelen störs svårt av buller från Drottningholmsvägen och genomfartstrafiken till Huvudstaleden samt av flygbuller från Bromma.

Abrahamsberg

- terräng Stadsdelen ligger i en svag norrsluttning med moränmark av olika tjocklek. Här och var finns hållmarkspartier i varierande storlek.
- vegetation Riklig och väl bevarad ursprunglig och ny vegetation. Dominans av tall men gran förekommer också.
- friytor Central parkyta. Stadsdelen gränsar i öst och syd-öst till Stora mossens koloniområde resp Skidbacksskogen med sparad naturmark.
- bebyggelse Hela stadsdelen karaktäriseras av en homogen bebyggelse i gult fasadtegel. Flera av husen är lite extra påkostade med burspråk o d. Husen tycks överlag mycket välhållna. Många kvarter har sammanhängande gårdsytor.
- butiker Butiker och service ligger utmed Abrahamsbergsvägens början vid T-banan. Dessutom finns ett litet affärscentrum inne i stadsdelen.
- kommunikation T-bana: station Abrahamsberg. Längsta gångavstånd c:a 900 m, backigt.
- övrigt Stadsdelen känns lite "finare" än våra övriga smalhusstadsdelar.

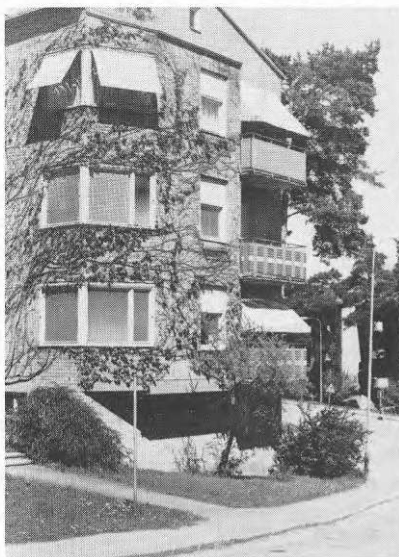

Fig.
Smalhus i Abrahamsberg

Traneberg

terräng	Höglänta hållmarksplatåer med relativt tunt moränskikt dominerar stadsdelen. Mellanliggande sprickdalar med morän och lera.
vegetation	Tall på höjdplatåerna. I de lägre delarna rik lövvegetation med dominans av ek. Sluttningszonerna har lämnats obebyggda och har kvar sin ofta rikliga vegetation som sammanhåller stadsdelen utåt.
friytor	Ett par mindre friytor finns sparade inne i stadsdelen. Idag ligger dessutom Minnebergsområdet som en stor kilformad friyta in i stadsdelen, men kommer troligtvis snart att fyllas med bostadsbebyggelse.
bebyggelsen	Traneberg är en av de tidigaste utbyggda smalhusstadsdelarna. Bebyggelsen är koncentrerad till höjdplatåerna. Genomgående smalhus med putsade fasader. Idag är fastigheterna i ett mycket varierande skick.
butiker	Litet affärscentra vid Högklintsvägen resp Tranebergsplan.
arbetsplats	Ulvsunda industriområde ligger i nära anslutning till stadsdelen.
kommunikation	T-bana station Traneberg med uppgång i vardera änden av perrongen. Längsta gångavstånd 800-900 m samt på sina håll ganska backigt.
övrigt	Stadsdelen är störd av flygplan från Bromma som passerar på ganska låg höjd.

Hammarbyhöjden

terräng	Ett antal relativt plana höjdplataer med branta mellanpartier. Bitvis starkt kuperat. En större dalsänka delar stadsdelen i en nordlig och en sydlig del. Norra delen domineras av höglänt hållmarksterräng, medan den södra har lågläntare delar, särskilt längst i söder mot Nytorps-området. Markanta sluttningszoner omger den norra delen, och finns bitvis även i den södra.
vegetation	Stadsdelen har mycket sparsam vegetation och naturmark. Tallen dominerar i höjdlägena, medan en ibland mycket frodig lövvegetation finns i de lägre partierna. Rik föryngring av lövträd, särskilt ek och asp sker i vissa delar ibland på tallens bekostnad. Rik vegetation i sluttningszonerna.
friytor	Hammarbyhöjden är den stadsdel som har de flesta friytorna. Detta ger en mycket skoglig och lummig karaktär åt stora delar. Dessutom gränsar stadsdelen i nordost direkt ut mot Nackareservatet. Ett fåtal anläggningar finns på friytorna - bollplan, parklek samt ett mindre friluftsbad i dalgången söder om Nytorp.
bebyggelse	Genomgående putsade smalhus i 3 våningar. 5punkthus i södra delen enda avvikelser. Viss del av husen i Nytorpsdelen är av lite senare datum och "modernare" snitt. Varierande skötsel. Många hus har putsas om under senare år - flera i betydligt grällare kulörer än de ursprungliga ljusa ockrafärgerna.
butiker	Affärscentra vid Finn Malmgrens plan, Olaus Magnus plan samt Johan Printz väg. Dessutom spridda småbutiker och annan service.
arbetsplatser	Hammarby industriområde.
kommunikation	T-banan går i den naturliga dalsänkan som genomkorsar stadsdelen. Stationer: Skärmarbrink och Hammarbyhöjden. Längsta gångavstånd 900 m samt på vissa håll mycket backigt.
övrigt	Störande genomfartstrafik på Olaus Magnus väg.

Midsommarkransen

terräng	Stadsdelen ligger i en svag söderslutning. Längst upp i norra änden begränsas den av en kraftig förkastningsbrant som är en fortsättning från Hägerstensåsen. Hällmarksterrängen dominerar i norr men övergår i söder till en rikare morän och sedimentmark.
vegetation	Varierar mycket i olika delar av stadsdelen. I de kargaste lägena är den ursprungliga trädvegetationen idag borta på många håll, medan vissa partier i de lägre delarna i söder ibland har en ganska rik och frodig lövvegetation.
friytor	Stadsdelen är den högst exploaterade av våra studerade områden. Den saknar egentligen helt friytor. Det är också långt till något större rekreationsområde utanför stadsdelen. Många kvarter har stora sammanhängande gårdar - en del med sparad men ofta sliten naturmark.
bebyggelse	Stadsdelen har en äldre bebyggelsedel i söder. I övrigt är det smalhusbebyggelse, bl a ett av de tidigaste områdena med seriebyggda smalhus. Många av husen här ser påfallande enkla ut. Flertalet är putsade. Tillståndet på olika kvarter är högst varierande.
butiker	Två affärscentra vid Telefonplan resp i den äldre delen. Dessutom några spridda butiker.
arbetsplats	LM Ericsson samt Västberga industriområde.
kommunikation	T-bana till Telefonplan resp Midsommarkransen. Bussförbindelse.
övrigt	Vissa delar bullerstörda av Södertäljevägen. Stadsdelen karaktäriseras av de påfallande enkla husen. Stora kontraster: Vissa delar mycket förfallna - andra mycket välskötta.

Hägerstensåsen

terräng	<p>Stadsdelen ligger - som namnet också anger - på en höjdplatå (ås), vilken markant reser sig över omgivande terräng.</p> <p>All bebyggelse ligger koncentrerad uppe på själva platån, medan kringliggande sluttningszoner lämnats fria.</p> <p>Stadsdelen är runtom mycket tydligt markerad. Platån domineras av hållmarks-terräng endast avbruten av några få mindre ytor med moränmark. Sluttningszonerna är moräntäckta.</p>
vegetation	<p>Stadsdelen karaktäriseras av de breda vegetations- och sluttningszoner som förstärker stadsdelens begränsning utåt, samtidigt som den sammanhåller bebyggelsen. Platån domineras av tall-vegetation, medan sluttningszonerna får ett ökande inslag av lövträd ju längre ner i terrängen man kommer.</p>
friytor	<p>De obebyggda delarna runtomkring bebyggelsen är de enda större friytor stadsdelen har. Hur dessa utnyttjas beskrivs närmare i kap 5. Några omgivande rekreatiomsområden finns ej utöver badfältet.</p>
bebyggelse	<p>Smalhus i puts eller tegel i ett mycket varierande skick samt i norra delen av stadsdelen dessutom en samling punkthus (19 st) samt lite villabebyggelse.</p>
butiker	<p>Ett större affärscentrum i mitten av stadsdelen. Dessutom några spridda butiker.</p>
arbetsplats	<p>LM Ericsson.</p>
kommunikation	<p>T-banan går under jord mitt igenom stadsdelen. Längsta gångavstånd ca 700m. Relativt plant. Station Hägerstensåsen. Bussförbindelse.</p>
övrigt	<p>Stora bullerstörningar från Södertäljevägen.</p>

Typkvartersbeskrivningar

Inledning

Som kartläggning av smalhusområdena visar, utgör de inte någon alldeles enhetlig grupp. Områdena skiljer sig i många avseenden; storlek, läge, ålder, ägare, förvaltningsform och stadsplanemönster. Det var med andra ord nödvändigt att välja ut ett antal delområden för mera detaljerade undersökningar av den yttre miljön, delområden med så skiftande förutsättningar som möjligt.

En naturlig avgränsning av ett sådant delområde är "kvarteret", d v s en grupp hus på alla sidor omgivna av gator. Storleksområdet av ett sådant "kvarter" (vilket inte ska förväxlas med fastighetsindelningens kvarter, eftersom det i en del fall omfattar flera kvarter och i andra fall endast en del av ett kvarter) är ungefär 2-3 ha.

Avsikten med valet av typkvarter har varit att dessa tillsammans skall täcka in "variationsbredden" i olika avseenden. (Det finns med andra ord ingen anledning att vänta sig att de valda typkvarteren tillsammans skall ha samma genomsnittliga egenskaper som smalhusbebyggelsen i stort).

Typkvarteren har valts så att det bland dem skall finnas ett (eller flera) som representerar varje viktig variant av följande egenskaper:

- terräng: kuperad eller slätmark
- marktyp: hållmark, morän, sediment
- åldersvariation: 1937-41, resp 42-45
- ägarkategori: privat, allmännyttan, bostadsrättsförening
- stadsplanemönster: hus parallella med gatan eller i vinkel.

Valet av typkvarter har skett i samråd med delprojekt 4, som studerat hus och lägenheter i samma stadsdelar.

Fig. Gata i LM-området, Midsommarkransen

RIKS

Kv Bordlöparen, Brickbandet och Väggbonaden (f d Knyppe-
dynan och Galonen) i Riksby.

Byggår 1943.

Stadsplan 1942.

Ark: Ernst Grönwall.

Byggherre: Svenska Bostäder.

Ägare: BRF

Yta: 4,1 ha. Antal hus 17. Antal lägenheter 324. Antal
boende 566. Antal barn 0-15 år: 40 (7%). Antal pensio-
närer: 138 (24%).

Typkvarteret ligger i sydöstra delen av stadsdelen
Riksby. Ett mycket välvärdat och attraktivt parkstråk
löper genom stadsdelen strax norr om typkvarteret.

Topografiskt är området mycket flackt, med obetydliga
nivåskillnader. Jordarten är postglacial lera inom hela
typkvarteret. Före exploateringen utnyttjades området
för kolonilotter. Någon naturmark i egentlig mening
fanns alltså inte att ta hänsyn till vid planeringen.
Inte heller fanns befintliga träd i någon utsträckning
att spara. Liksom i de flesta nya bostadsområden är
utemiljön i Riksby en planerad skapelse.

Husen orienteras med ett par undantag i öst-västlig
riktning. Gårdarna bildar stora sammanhängande inre
friytor. Husen är mycket enhetligt utformade, putsade
i ljusa nyanser och sammanbyggda till låga längor med
upp till 8 trapphus.

Husens entréer är till största delen orienterade mot
norr, vilket innebär att endast hälften av dem utnyttjar
förgårdar till entreer från gatan, medan andra hälften
får sina entréer över gården.

Detta kvarter uppfyller bäst tillgänglighetskravet för
småbarnslek. Fina rumsbildningar, gräsytor samt ett
genomgående system av hårdgjorda ytor ökar lekmöjlig-
heterna inom kvarteret.

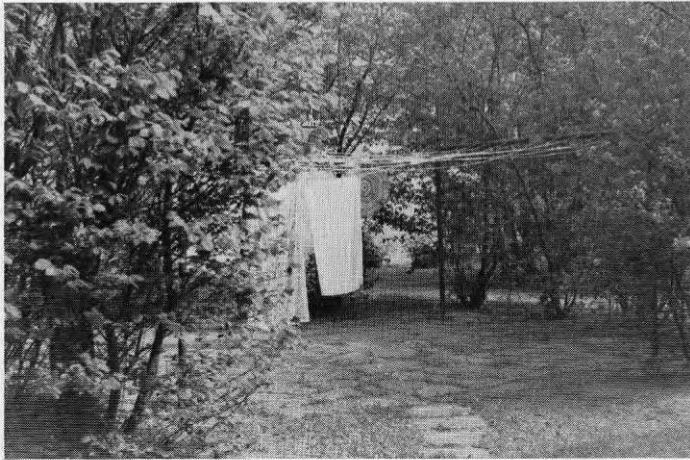
Området bär spår av en enhetlig, men något eftersatt
skötsel. Buskage, liksom vissa träd har blivit förvuxna.
Lekplatser och sandlådor behöver rustas upp. Flertalet
sandlådor är igenvuxna (!) idag.

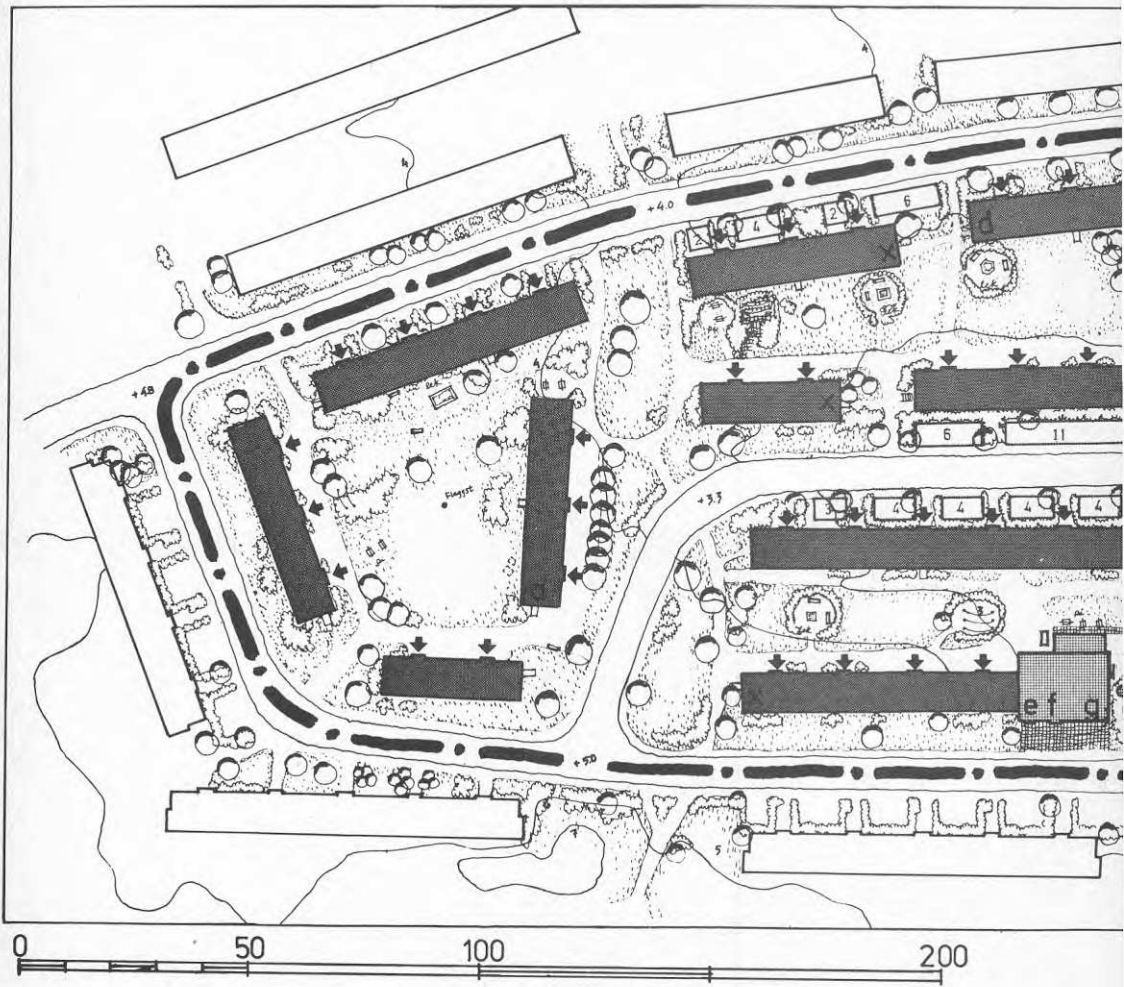
Området har parkeringssanerats under 60-talet genom
att förgårdsmarken tagits i anspråk för parkering.

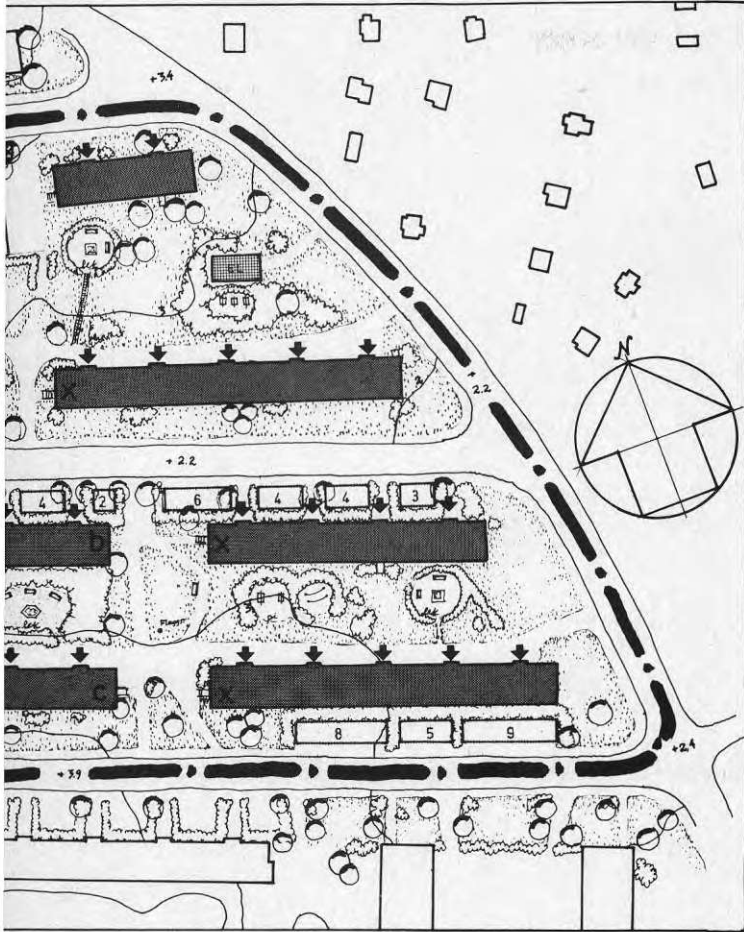
Utom bostadslägenheter finns i området en panncentral
samt guldsmedsbutik, tobak-presentbutik samt en skylt-
fabrik. I övrigt finns i bostadshusens souterränglo-
kaler, fotograf, importfirmor, målerifirma, m m.

Fig. I Riksbys har gårdarna givits en medveten rumsindelning för olika aktiviteter.

RIKS

ANTAL LÄGENHETER 324

- ➔ BOSTADSENTRE
- ANNAN ENTRÉ

- TRAFIKVTA
- 3 GARAGE
- 3 BILUPPSTÄLLINGSPL
- TILLFÄLLIG BILUPPSTÄLL

Antal yta	
1	
107	
-	
108	

- GÄNGVÄG
- ⋯ STIG

- SÄNDLÄDA
- SOFFA
- ⌈ VOLTRÄCKE
- ⌋ GUNGOR

7	660
15	
-	
-	

- ≡ piskställning
- torklinor

15	650
5	

- soff
- tillfällig sitgrupp

1	
1	

- stängsel
- mur

VERKSAMHETER

- a MÅLERIFIRMA
- b FOTOGRAF
- c KEMTVÄTT
- d MEK. VERKSTAD
- e TOBAK, PRESENTER
- f GULD&MED
- g STÄMPELFABRIK
- x KONTOR, LAGER

- ⊕ BUSKAR
- TRÄD
- ▨ GRÄS
- ▨ HÄRDGJORD YTA
- ▨ SANDLEK
- ▨ PLATTYTA

ABR

Kv Floran, Katalogen, Läsecirkeln

Byggår 1938-43. Stadsplan 1938.

Arkitekt, byggherre: växlande. Yta 3.1 ha. Antal hus 19. Privata singelägare.

Antal lägenheter: 226. Lägenhetsfördelning (54-30-14).

3 r o k eller större: 95 st (44%)

Antal boende 374.

Antal barn 0-15 år: 25 (7%) antal pensionärer 82 (22%).

Typkvarteret ligger relativt centralt beläget i stadsdelen. I söder ansluter det till det större parkstråk, där Stora Mossens koloniområde ingår.

Inom kvarteret ligger 19 bostadshus av smalhustyp. I allmänhet är husen parallella med gatan, med entreer över en förgård, som varierar mellan 2-8 m. Några hus är även placerade i bostadsområdets inre, med en särskild säckgata som tillfart. Dessa hus saknar speciell entrésida och skillnad mellan förgård - gård.

Gaturummet har en vårdad utformning - och är samtidigt omväxlande. Måtten mellan omgivande hus varierar omkring 20 m.

Bostadsområdet sluttar från norr till söder och är i nordvästra delen rätt kraftigt kuperat. Här förekommer berg i dagen i stora knallar. Markskiktet är moränmark av skiftande djup. På högt belägna partier i områdets östra del är moränlagret tunt och även här går berget i dagen.

Marken består i mycket stor utsträckning av naturmark som sparats ända intill huskropparna. Naturmarken är oftast frisk. Det finns ett rikt trädskikt, särskilt på den stora sammanhängande friytan i områdets östra del. Här förekommer både tall och gran - tallen föryngrar sej spontant. Slitaget tycks vara obetydligt; i bottenskiktet förekommer mossor.

Bostadshuset är enhetligt utformade trevånings smalus med djupet 9 m. Exteriörerna är i gott skick. Fasadmaterialet är genomgående gult tegel. Husen är utformade med sadeltak och i allmänhet balkong till alla vardagsrum. I allmänhet omfattar husen endast två trapphus, med de förekommer också sammanbyggda två och två. Genomgående entréer förekommer i dessa fall.

Utöver bostadslägenheter förekommer lokaler för bilreparationer, damfrisör, skrädderi, skomakeri samt två kontorslokaler.

Tomt- och parkmarken i det inre av kvarteret är i mycket liten utsträckning funktionsbestämd eller iordningställd för speciella ändamål. Utrustning för små-

barnslek saknas (1 sandhög). Ingen ordnad lek på kvartersmark förekommer. Däremot finns fina förut-sättningar för naturlek.

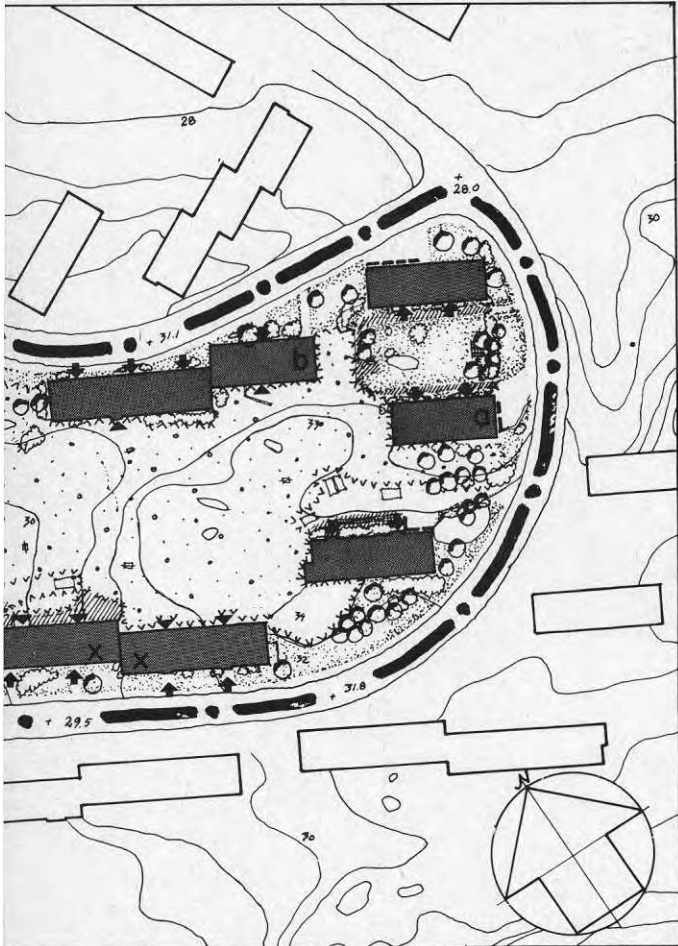
Fig. Naturmark i typkvarteret
Abrahamsberg

Gräsmattor och hårdgjorda ytor saknas.

Permanent anordnad biluppställningsplatser saknas. I anslutning till garagen har här och var etablerats "spontana" eller "vilda" platser. Slitaget på marken i samband med dessa platser har dock inte varit påfallande.

ABR

ANTAL LÄGENHETER 226

- ➔ BOSTADSENTRE
- ANNAN ENTRE

- TRAFIKYTA
- GARAGE
- 3 BILUPPSTÄLLNINGSPLATS
- TILLFÄLLIG UPPSTÄLLN

	antal	yta
	50	2 100
	-	
	12	
	72	

- GÄNGVÄG
- STIG

- SÅNDLÄDA
- SOFFA
- VOLTRÄCKE
- GUNGOR

(1)	-
-	
-	
-	

- PISKSTÄLLNING
- TORKLINOR

13	
----	--

- SOFFA
- TILLFÄLLIG SITTRUPP

1	
---	--

- STÄNGSEL
- MUR

- a BILVERKSTAD
- b DAMFRISERING
- c SKRÄDDERI
- d SKOMAKERI
- x KONTOR, LAGER

- BUSKAR
- TRÄD
- GRÄS
- HÄRDGJORD YTA
- SANDEK
- PLATTYTA
- NATURMARK
- BERG I DAGEN

TRA

Kv Edsveden, Holaveden, Kolmården, Tiveden, del av kv Finnskogen.

Byggår: 1937-38.

Stadsplan 1937.

Arkitekt, byggherre: varierande.

Ägare: splittrat ägande, privat singelägare.

Yta: 3,3 ha. Antal hus 23. Antal lägenheter 264. Lägenhetsfördelning (55-33-12). Antal boende 453. Antal barn 0-15 = 37 (8%). Antal pensionärer = 113 (25%).

Typkvarteret ligger i nordöstra delen av stadsdelen Traneberg och gränsar till Minnebergsområdet.

Typkvarteret ligger på en skogsklädd bergshöjd, Himmelsberget. Bebyggelsen ligger på det högsta partiet, vilket i sig är relativt plant, men sluttar tämligen brant åt alla sidor. Åt norr stupar berget mycket brant ungefär 1:1 med en nivåskillnad på 40 m. Morändjupet är mycket tunt i den högsta delen (bebyggelsezonen) men tilltar i tjocklek i de mindre branta sluttningszonerna och i den inre svackan som är obebyggd parkmark.

Husen är parallellställda med gavlarna mot gatan och i allmänhet två trapphus långa, någon gång endast ett. Måttet mellan två intilliggande hus är så litet som 16-17 m. Friytorna i området splittras genom detta grupperingsmönster upp i små och trånga gårdar. Den enda samlade friytan består av den obebyggda svackan i områdets mitt.

Endast två av husen är förlagda längs gatan på vanligt sätt och har entré över en förgård. I övrigt saknas det traditionella förgårdsmönstret och entréerna ligger inne på gårdarna.

Den ursprungliga vegetationen är av olika skäl i dag borta. I samband med att husen uppfördes har antagligen merparten av denna vegetation försvunnit. Husen står mycket tätt, och på grund av besvärlig topografi har många av gårdarna fått större uppfyllnader. I samband med dessa uppfyllnader har man anlagt gräsmattor och planterat in buskage och nya växter, som är främmande för marktypens spontana vegetation.

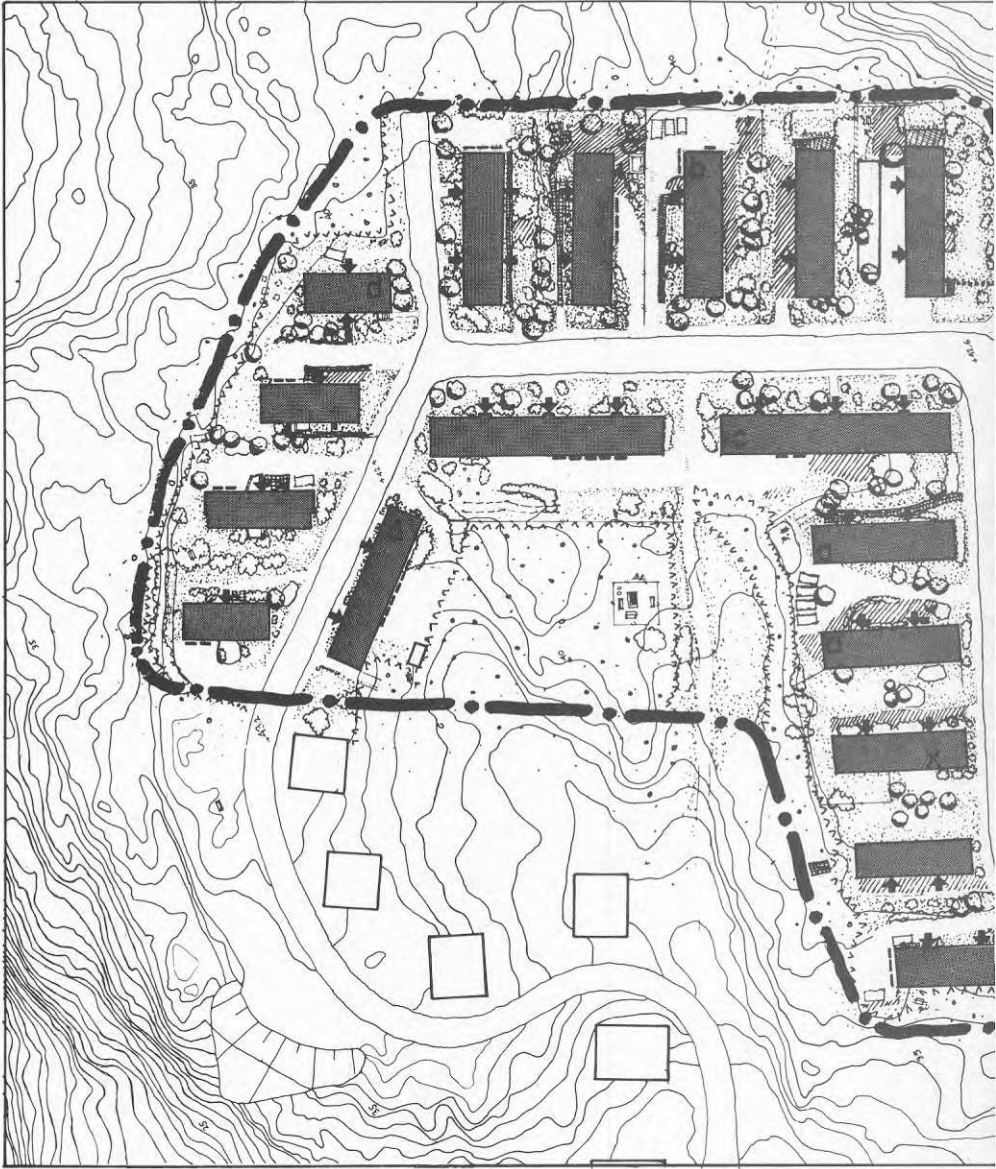
Åtskilliga av gårdarna har med tiden slitits hårt av biltrafik. Detta slitage har dels gått ut över markskiktet och vegetationen - dels medfört att användbarheten av de trånga gårdarna minskat. En och annan gård är omsorgsfullt skött. Tyvärr har daghemmet en trång, skuggig gård bestående av grusad plan strax intill ett garage. De trånga gårdar som stadsplanemönstret ger är svåra att anordna på ett trivsamt och användbart sätt. Användbarheten har ytterligare försvårats av biluppställningsplatser och ägosplittring som medfört stängsel och slänter även på mycket små gårdar.

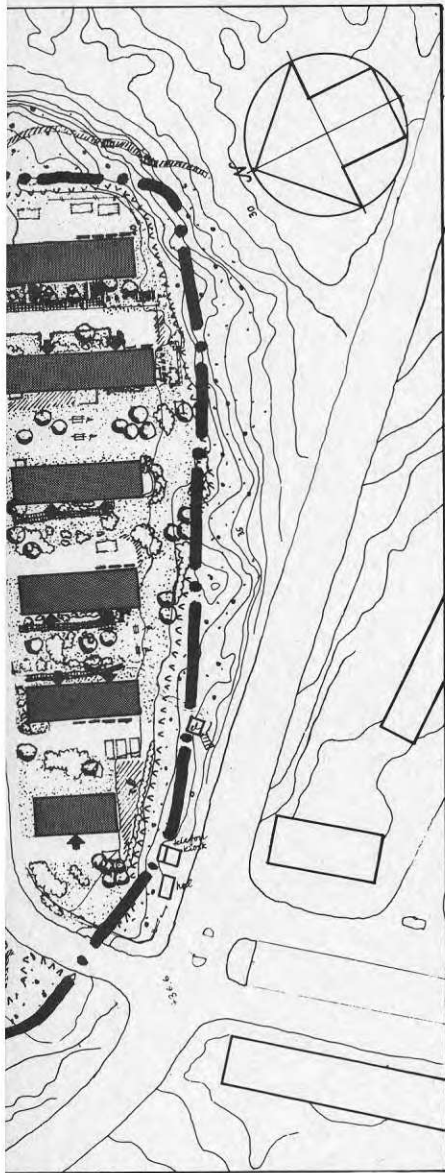
Här finns en mindre kvarterslek på parkmark utanför den egentliga kvartersbebyggelsen. Utrustningen består av sandlåda, toppstuga och sittbänkar. Naturmarken runt lekplatsen ger goda lekmöjligheter. I övrigt finns inga lekanläggningar inom kvarteret och lekmöjligheterna inom entréområdena till husen är dåliga p g a körytor o dyl.

Husen är genomgående putsade, ursprungligen i mycket ljus grå färg. I övrigt är utformningen växlande. Alla hus har balkonger. De fyra nordligaste husen har ett "exklusivare" läge genom sin utsikt och har också större lägenheter.

Förutom bostadslägenheter finns åtskilliga lokaler för andra verksamheter. I souterrängvåning finns en liten textilfirma med tillhörande lagerlokal. Vidare finns snickeriverkstad, reklamateljé i nedlagda tidigare garagelokaler. En bilreparationsfirma och en lekskola (daghem). I två fall har souterrängvåningen utnyttjats för att ordna "gillestuga" med tillhörande privat trädgård.

TRA

200

100

50

0

ANTAL LÄGENHETER 264

- ➔ BOSTADSENTRE
- ANNAN ENTRE

—	TRAFIKYTA (UTOM GATOR)	3.600
—	GARAGE	45
3	BILUPPSTÄLLNINGSPLATS	14
□	TILLFÄLLIG UPSTÄLLN	13
		72

- ~ GÄNGVÄG
- ⋯ STIG

▣	lek SANDLÄDA	2	240
□	SOFFA	2	
⌌	VOLTRÄCKE	—	
⌌	GUNGOR	—	

⌌	pl PISKSTÄLLNING	17
⌌	TORKLINOR	(2)

⌌	SH SOFFA	
⌌	TILLF SITTRUPP	1

- STÄNGSEL
- ⌌ MUR

- a VERKSTAD, REKLAM
- b DAGHEM
- c TVÄTTINRÄTTNING
- d SYATELJÉ
- x KONTOR

- ☁ BUSKAR
- TRÄD
- ▨ GRÄS
- ▨ HÄRDGJORD YTA
- ▨ SANDLEK
- ▨ PLATTYTA
- ☼ NATURMARK
- BERG I DAGEN

HAM

Kv Nattsländan, Polarforskaren i stadsdelen Hammarbyhöjden.

Byggår: 1938-39.

Stadsplan: 1936-37.

Yta: 3,4 ha. Antal hus 19. Antal lägenheter 296. Lägenhetsfördelning (83-16 -1).

Lägenheter om 3 r o k eller större: 49 st.

Antal boende: 440. Barn 0-15 år: 22 (8%). Pensionärer = 97 (22%).

Ägare: Privata "singelägare".

Typkvarteret ligger i stadsdelens NO-hörn och gränsar till Nackareservatet. Själva typkvarteret har en mycket långsträckt form 460 m x 70 m. På grund av dess ringa djup finns inte något större sammanhängande bälte av sparad naturmark i kvarterets inre.

Husens entréer vänder sig i de flesta fall mot gatan och nås via förgårdarna som varierar i djup mellan 3-8 m. Arrangemanget med förgårdar är genomfört längs så gott som hela gatulängden runt kvarteret. Dessa gaturum ger ett ombonat intryck och trivsamma trädgårdslika entréer med gräsmattor, buskage och sparade träd.

Topografiskt ligger området i en långsamt sluttande backe. Det lägre partiet är beläget i en sedimentsvacka - ett tidigare "fukthål". Högst upp i området går berget i dagen i en lågssträckt rygg. I den sluttande backen är terrängen småkuperad. Morändjupet växlar, så att här och var finns uppskjutande partier med berg i dagen.

Vegetationen och vegetationskvalitet är mycket skiftande. Det friskaste trädbeståndet finns överlag på förgårdarna. Gårdarna i kvarterets nedre del karaktäriseras genomgående av sporadisk och dålig skötsel. Redan i samband med områdets planering har uppenbarligen större uppfyllnader skett som dels lämnat fula slänter. Tillståndet förvärras av tomtgränsmarkerande stängsel eller häckar som styckar upp friytorna. Vissa gårdar ger i dagsläget ett ödsligt intryck eftersom vegetationen slitits mycket hårt - andra gårdar har ett tätt bestånd av sly. Naturmarkens överlevnadsförmåga skiftar från gård till gård.

Biltrafik och biluppställningsplatser förekommer i stor utsträckning på gårdarna. Detta förhållande har lett till stort slitage på mark och vegetation. Ytorna för biluppställningar tycks breda ut sig på andra ytors bekostnad, för att så småningom permanentbeläggas med asfalt.

Kvarterslek plus en mindre småbarnslek finns i norra änden av kvarteret.

I södra änden finns en mindre privat sandlåda. I övrigt inga lekanordningar.

Två hus med entréer mot gårdssidan har trafikskyddade asfaltytor som ger möjlighet till cykling och bollekar. Övriga hårdgjorda gårdsytor inom kvarteret upptas helt av bilar.

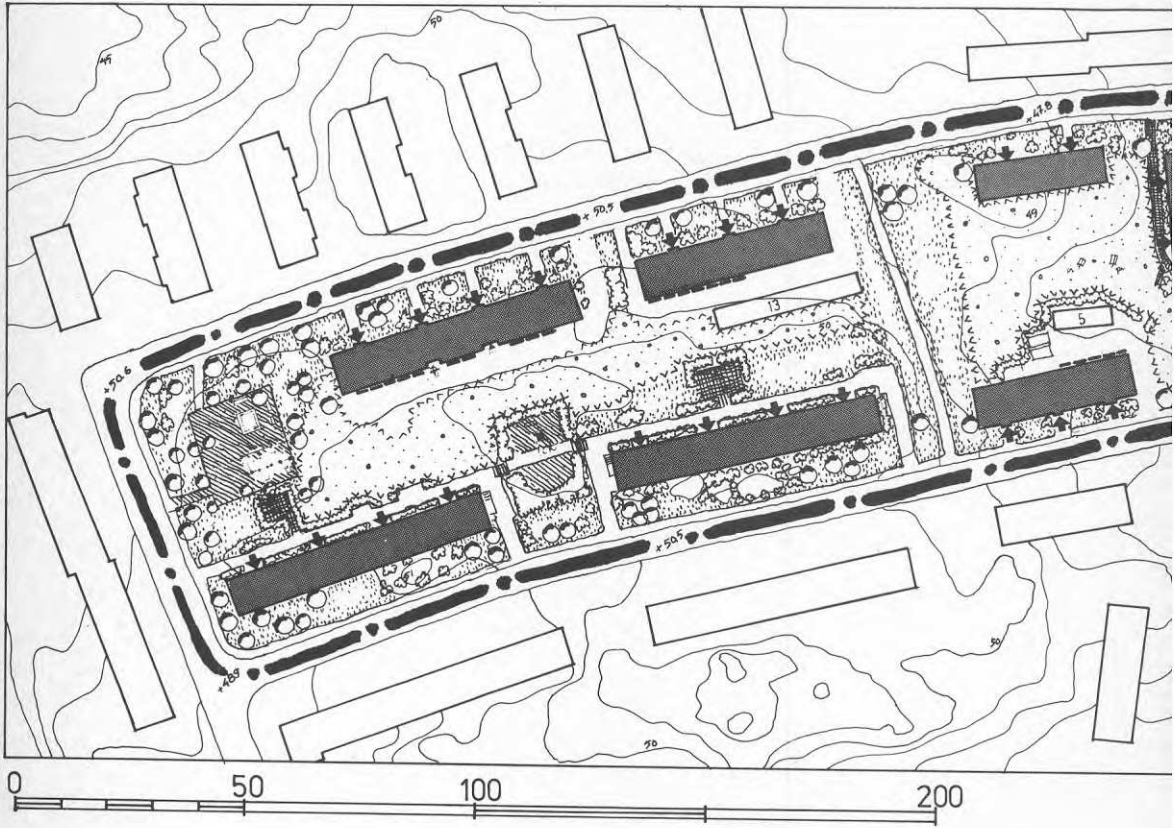
Utom bostadslägenheter finns lokaler för tryckeri (offset), mekanisk verkstad, beg bilar, (som helt dominerar sin gård) samt diverse kontor och lagerlokaler.

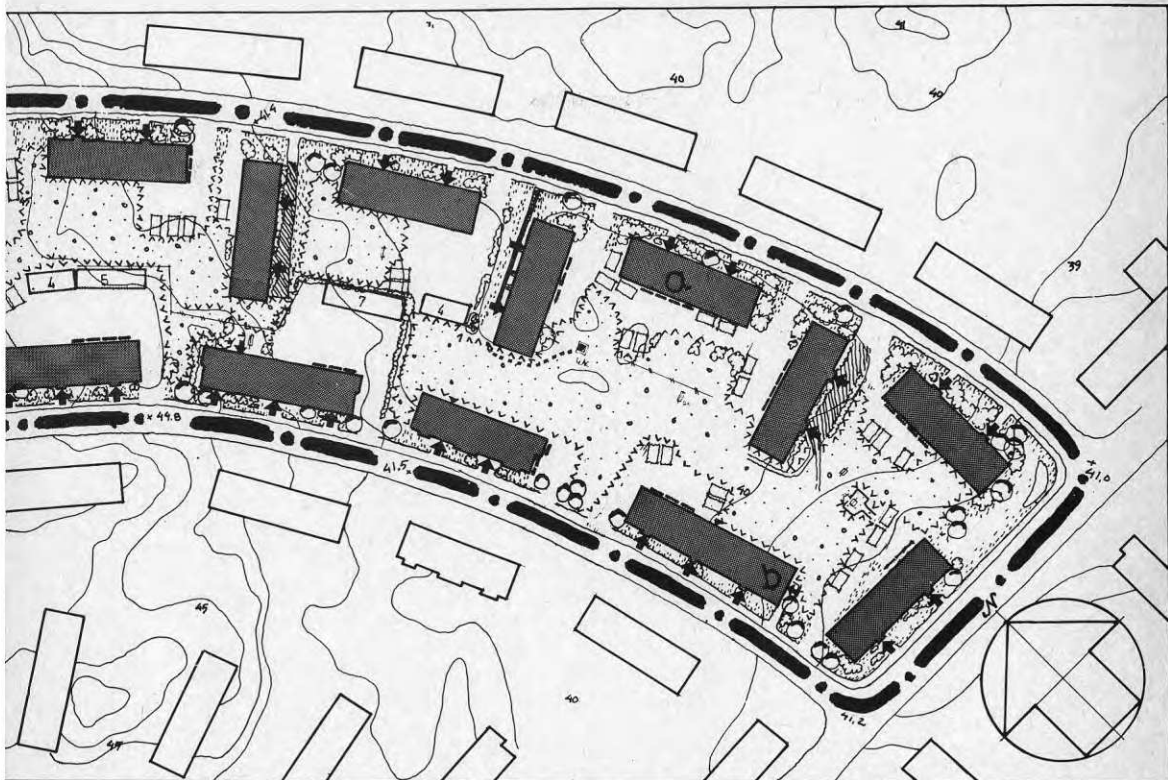
Bostadshusen skiftar i mått, skala, fasadutformning och färger genom hela kvarteret. Genomgående är dock husen putsade. Balkonger på alla hus utom två.

Fig. Gata i Hammarbyhöjden

HAM

ANTAL LÄGENHETER 296

- ➔ BOSTADSENTRÉ
- ➔ ANNAN ENTRÉ

- TRAFIKYTA
- GARAGE
- 3 BILUPPSTÄLLN PLATS
- TILLFÄLLIG BILUPPST.

antal yta	
	3800
59	
39	
34	
132	

- ~ GÄNGVÄG
- ⋯ STIG

- SÄNDLÅDA
- ☐ SOFFA
- ⌘ VOLTRÄCKE
- ⌘ GUNGOR

antal yta	
3	600
-	
1	

- ⌘ PISKSTÄLLNING
- TORKLINOR

- ☐ SITT SOFFA
- ☐ TILLFÄLLIG SITTRUPP

☐	-
☐	-

- STÄNGGEL
- MUR

VERKSAMHETER

- a BILVERKSTAD, BEG. BILAR
- b OFFSETTRYCKERI

- ☁ BUSKAR
- TRÄD
- GRÄS
- ▨ HÅRDGJORD YTA
- ▨ SANDLEK
- ▨ PLATTYTA
- ☁ NATURMARK
- BERG I DAGEN

BÄCK

Kv Blyertspennan, Reservoarpenan och Läskpressen vid Bäckvägen i Midsommarkransen.

Byggår: 1940-43, stadsplan 1938.
Yta: 3.9 ha. Antal hus: 19 + (3). Privata singelägare.
Antal lägenheter: 286. 3 r o k eller större = 74.
Lägenhetsfördelning: (72-20-8).
Antal boende: 463: Barn 0-15 år = 27 (6 %). Pensionärer 67 (14%).

Typkvarteret avgränsas i söder av den hårt trafikerade Bäckvägen. Yttermått är ca 350 x 150 m. Husen är med få undantag orienterade i öst-västlig riktning. De avvikande husen ligger i det inre av kv reservoarpenan och är orienterade i norrsydlig riktning. Den ursprungliga stadsplanen upptog här en A-tomt (allmänt ändamål), vilken 1946 ändrades för att ge plats åt de tre nuvarande byggnaderna (ungdomshotell). Dessa avviker till mått (12 m bredd) och utformning.

Typkvarteret ligger på krönet av en större bergsrygg, som löper genom Midsommarkransen och Hägerstensåsen. I norr gränsar området till ett brett parkbälte som omfattar bergsryggens norrsluttning (delvis mycket brant med nivåskillnader på 20 m. Större delen av området är täckt med ett tunt moränlager, men det finns både högre partier med kala hållar och sedimentbälten. Naturmarken domineras av hållmark med mycket magra förutsättningar för vegetation. I områdets östliga del finns en större sparat inre friyta parkmark, som helt domineras av kalslitna berghällar. Några martallar finns men träden får inga proportioner. Gårdarna kring tre hus i områdets NV-hörn avviker helt från de övriga.

Trots att husen är placerade övervägande längs med gatan är inte systemet med entréer över en förgård konsekvent genomfört. Mot Bäckvägen vänder sig de flesta entréer mot norr. Till dessa entréer har mer eller mindre spontana framkörningsytor för bilar uppstått - liksom ofta uppställningsplatser. I andra fall har de topografiska förhållandena varit besvärliga vilket lett till att förgårdarna består av bergknallar med långa komplicerade trappor upp till entréerna.

Utrustningar för småbarnslek är så gott som obefintliga. Tillstånd och användbarhet på gårdarna är ytterst varierande.

Typkvarteret innehåller också flera spännande miljöer, men avstånden är så stora att små barn inte kan nå alla.

Fig. Sliten gård i typkvarteret BÄCK, Midsommarkransen

Vissa gårdar tjänar i dag enbart som biluppställningsplatser i vissa fall med störande uppfyllnader och slänter. Antalet garage är litet liksom antalet permanent anordnade p-platser.

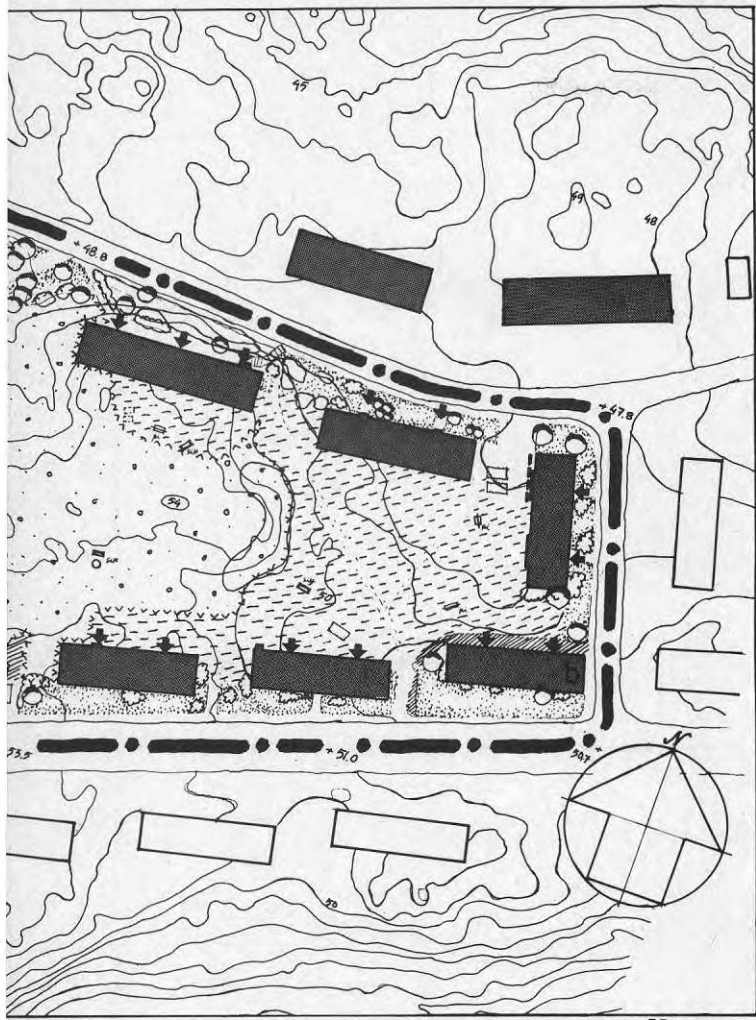
Husen är inte enhetliga till sin utformning (med undantag för fyra hus i NV delen av området, som ritas av samma arkitekt). Fasadmateriel är puts, som varierar i olika ljusa grå nyanser. Vid inventeringen var mer än hälften i behov av omputsning.

Gatukarakteren: Bäckvägen ger p g a bredd och brist på krökning i höjd eller sidled en torftig och hård prägel. Till intrycket bidrar att trafiken är hård och att träd är relativt sparsamt förekommande. Övriga gator, Fastlagsvägen är omväxlande och har behagliga mått och rikligt med vegetation.

Förutom bostadslägenheter finns lokaler för Tobakshandel, Mekanisk verkstad, Tapeserarverkstad, Silversmedsateljé, Livsmedelsbutik samt flera kontorslokaler med agenturer.

Under åren 76-77 sker en genomgripande ombyggnad av ungdomshemmets tre byggnader, i Svenska Bostäders regi. Husen kommer att innehålla familjelägenheter.

BÄCK

ANTAL LÄGENHETER 286

◆	BOSTADSENTRE	
▶	ANNAN ENTRE	
	TRAFIKYTA	antal yta
---	GARAGE	13
3	BILUPPSTÄLLINGSPL.	19
	TILFÄLLIG BILUPPST.	26
		Σ 58

≈ GÄNGVÄG
 ... STIG

□ lek	SANDLÄDA	1
■	SIFFA	1
▭	VOLTRÄCKE	-
⋈	GUNGOR	-

⇒ pa	PISKSTÄLLNING	12
—	TORKLINOR	1

≡	SITT SOFFA	4
⋮	TILFÄLLIG SITGRUPP	1

— STÄNGSEL
 — MUR

VERKSAMHETER

- a UNGDOMSHOTELL (UNDER OMBYGGNAD TILL HYRESLGH)
- b TOBAK
- c MEK VERKSTAD
- d ATELJÉ, SILVERSMED
- e LIVSMEDEL
- f KEM TVÄTT
- x KONTOR, LAGER MM.

- ⊙ BUSKAR
- TRÄD
- GRÄS
- ////// HÄRDGJORD YTA
- SANDLEK
- PLATTYTA
- NATURMARK
- BERG I DAGEN

FRÄM

Kv Acazian, Buxbomen, Ormbunken, Murgrönan i stadsdelen Midsommarkransen.

Byggår: 44-45.

Stadsplan: 1942.

Yta: 2.4 ha. Antal hus 15. Antal lägenheter 250.

Antal 3 r o k eller större 27 (13%) lägenhetsfördelning (87- 7-6).

Antal boende: 378. Barn 0-15 år = 22 (6%). Antal pensionärer 40 (10%).

Ägare: AB Stockholmshem, Arkitekt (Friberg-Haverman)

Typkvarteret ligger på en markant och kraftig bergsrygg, som på alla sidor avgränsas av branta sluttningar - på vissa ställen riktiga stup. Kvarteret sträcker sig i öst-västlig riktning och mäter ca 300 m x 70 m.

Husen är alla (med ett undantag) orienterade i öst-västlig riktning. De grupperar sig längs en centralt belägen gata: Främlingsvägen. Flertalet av husen har sina entéer direkt mot denna gata. Övriga hus har entréer från två sidoordnade gårdar. Husavstånden på gatan liksom gårdarna är 20 m. Förgårdsarrangemang av traditionell typ förekommer längs gatan, som har en tydligt stadsmässig prägel.

Husen är mycket enhetligt utformade. Fasadmaterialen är rött tegel. Teglet utnyttjas också i avgränsande murar, som sluter bebyggelsen mot omgivningen. Taklisthöjden är 11,5 m alltså högre än normalt vilket överallt innebär tre bostadsvåningar ovanpå en bottenvåning i full höjd, som innehåller servicelokaler av olika slag. Balkonger saknas, i stället förekommer på gavlarna i några hus fönsterdörrar, s k franska fönster. Bostadsområdet som helhet ger ett mycket enhetligt, slutet, stadsmässigt intryck, mycket olikt andra smalhusområden.

Genom sprängningar, uppfyllnader och terrasseringsarbeten har den naturliga bergsryggen omvandlats till ett antal plana ytor för gata och gårdar. Gårdarna är till stor del hårdgjorda, liksom innerstadsgårdar.

Naturmarken i området består förutom av de omgivande bergssluttningarna endast av ett smalt, korsande parkstråk. Här finns en mängd större lövträd, där ekar dominerar. Den ursprungliga naturmarken i området är annars hållmark som varit bevuxen med tall, ris och lavar. Denna är numera helt utplånad av bebyggelsen - eller slitage, som lämnat många av berghällarna helt kala.

På grund av topografin är friytornas användbarhet mycket begränsad. Genom den centrala placeringen av gatan minskas ytterligare de ytor som kan utnyttjas trafikfritt. De permanenta markparkeringar som ordnats på gårdarna har i vissa fall helt berövat husen

tillgång till användbara friytor. Garage saknas.

Längs gatan finns inplanterade rönнар och oxlar. Valet förefaller mycket medvetet - träden är relativt småvuxna, täta, och har röda bär som stämmer med tegelfasaderna.

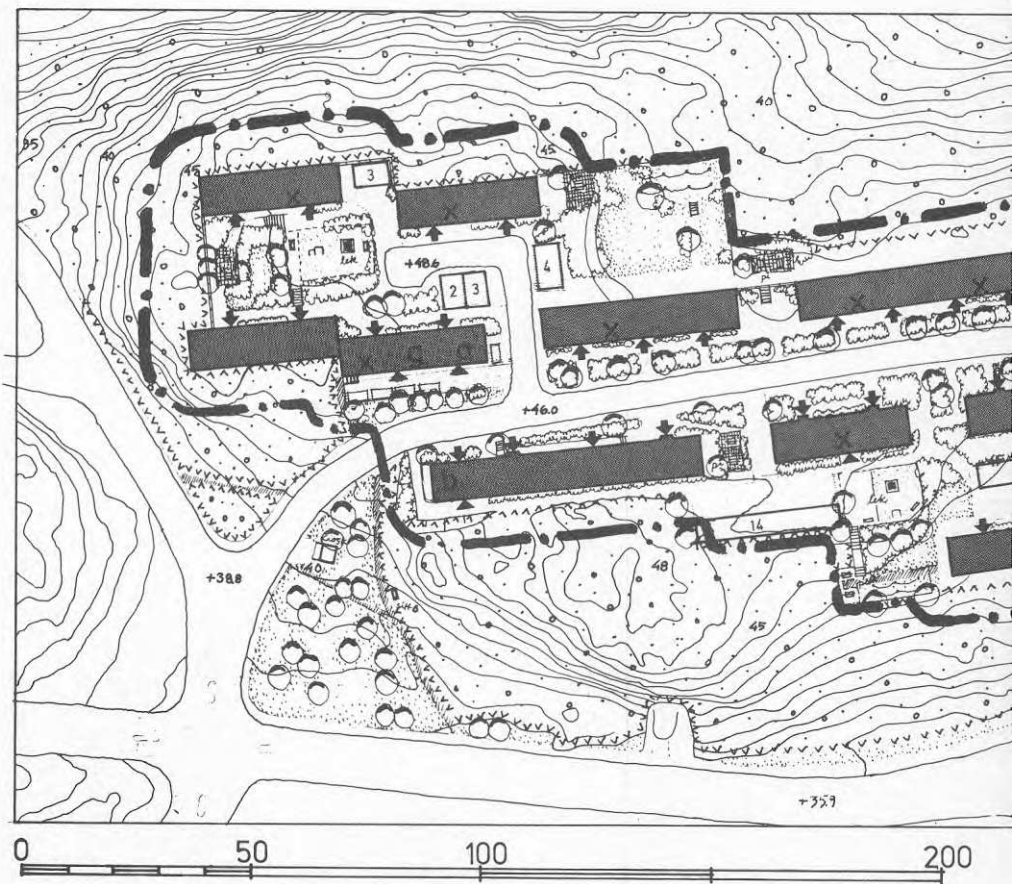
Området ägs av ett allmännyttigt bostadsföretag AB Stockholmshem, och skötseln är enhetlig. Området planerades för barnrika familjer, vilket förefaller olämpligt med tanke på dess täta stadsmässighet, och de omgivande branta bergsstupen. Under femtiotalet utsattes alla planteringsytor för ett mycket hårt slitage. Gräsmattor som funnits på förgårdarna ersattes med kompakta taggiga buskage i början av 60-talet.

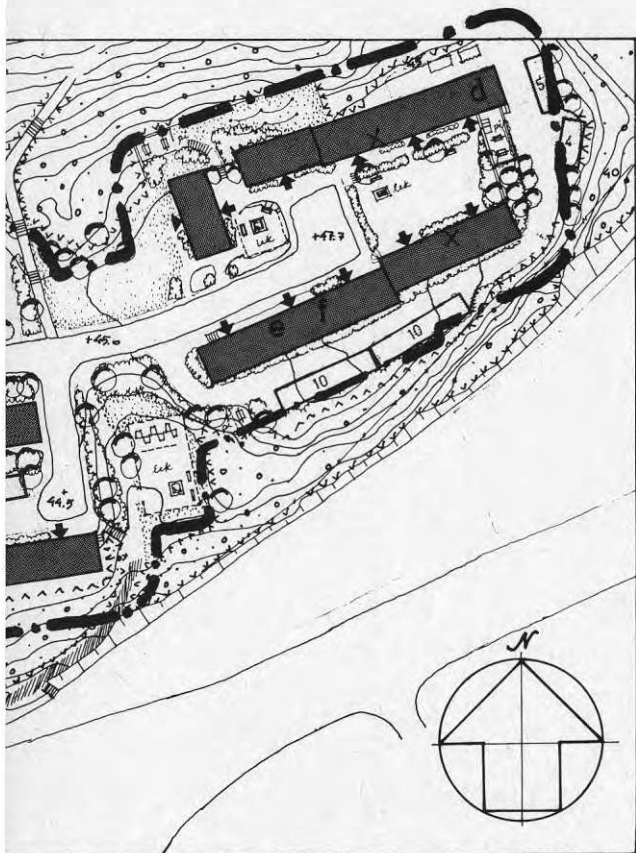
Naturmarken här är mycket brant och otillgänglig, varför den är svår att utnyttja som lekyta, åtminstone för de mindre barnen.

Området innehåller förutom bostäder, en livsmedelsbutik, fritidshem, finmekanisk verkstad, återförsäljare av golvmaterial, lokaler för KFUM, ateljé samt diverse kontor, lager.

FRÄM

ANTAL LÄGENHETER 250

- ➔ BOSTADSENTRE
- ANNAN ENTRE

TRAFIKYTA		2.600
GARAGE	2	
BILUPPSTÄLLNINGSPL.	71	
TILLFÄLLIG BILUPPST.	2	
Σ	75	

- ≡ GÄNGVÄG
- ⋯ STIG

☐ lek SANDLÄDA	5	800
☐ SOFFA	10	
☐ VOLTRÄCKE	2	
☐ GUNGOR	6	

☐ PISKSTÄLLNING	12	600
☐ TORKLINOR	6	

☐ SITT SOFFA	2	
☐ TILLFÄLLIG SITTRUPP	-	

- ➔ STÄNGSEL
- ≡ MUR

VERKSAMHETER

- a LIVSMEDEL
- b FRITIDSHEM
- c KFUM
- d GOLVMATERIAL
- e TVÄTTSTUGA
- f AFELJÉ
- g FINMEKANISK VERKST
- x KONTOR, LAGER M M

- ☁ BUSKAR
- TRÄD
- ▨ GRÄS
- ▨ HÄRDGJORD YTA
- ▨ SANDLEK
- ▨ PLATTYTA
- ▨ NATURMARK
- ☪ BERG I DAGEN

LM

Kv Plommonträdet, Lärkträdet i Midsommarkransen.

Byggår: 1938-39.

Stadsplan: 1938

Arkitekt: Ahlberg, Backström, Reinius. Seriebyggt av Olle Engkvist AB. Bostadsrättsföreningen Tellusborg, Tellusborgshus.

Yta: 4,2 ha.

Antal lägenheter 272, varav 258 i smalhus. Kvarteret innehåller dessutom pensionärshemmet "Rosengården" byggt 69-70, som innehåller ett stort antal enkelrum. Lägenhetsfördelning (81-19 - 0). 48 lgh 3 r o k eller större.

Antal boende: 519 (inkl pensionärshemmet). Antal barn 0-15 = 34 (7%).

Antal pensionärer: 196 (37%).

Typkvarteret är långsträckt i riktning sv-no och delat av en korsande gata. Alla husen är orienterade sv-no liksom områdets huvudriktning. Merparten av husen har sin entré från gatan över en förgård som varierar i mått mellan 10 m och 0-1 m.

Topografiskt är området skiftande. I no består marken till största delen av sedimentmark med uppskjutande kala hållar. I so är kvarteret mera kuperat. Här finns större kraftigt uppskjutande berghällar och mellan dessa morän- och sedimentsvackor av varierande tjocklek. Nivåskillnaderna i denna del av 6-8 m.

Pensionärshemmet, som tillkommit 20 år senare på en A-tomt i kvarterets inre bryter på många sätt mot sin omgivning. Huvudbyggnaden har stor utbredning till ytan 60 x 50 m och består av en kringbyggd inre gård. För att få plats med den utbredda huskroppen har man tvingats till stora sprängningar - 4-5 m höga. Härigenom har det inre sammanhanget mellan friytorna i kvarterets olika delar brutits.

Smalhusen är mycket enhetligt utformade. (Ritade för seriebygge.) De är smala (8 m) med ett flackt pulpettak. De är putsade i ljust gråa toner. De saknar balkonger (utom piskbalkong på norrfasaden). Genomgående entréer finns i ett fåtal hus.

Vegetationen är överlag i gott skick. Den ursprungliga vegetationen har sparats och kompletterats på ett känsligt sätt. Sedimentmarkens rikare förutsättningar har tagits tillvara genom gräsmattor. I övergången mot hållmarken där den ursprungliga vegetationen har sparats, har man planterat buskar. Som helhet ger området intryck av något mitt emellan park och trädgård. Detta intryck bryts kring pensionärshemmets okänsliga markanpassning.

Förgårdarna är enhetligt planerade och ger ett ombonat och trivsamt intryck. Gaturummen domineras av planterade träd (lön, körsbär) som ger alléverkan.

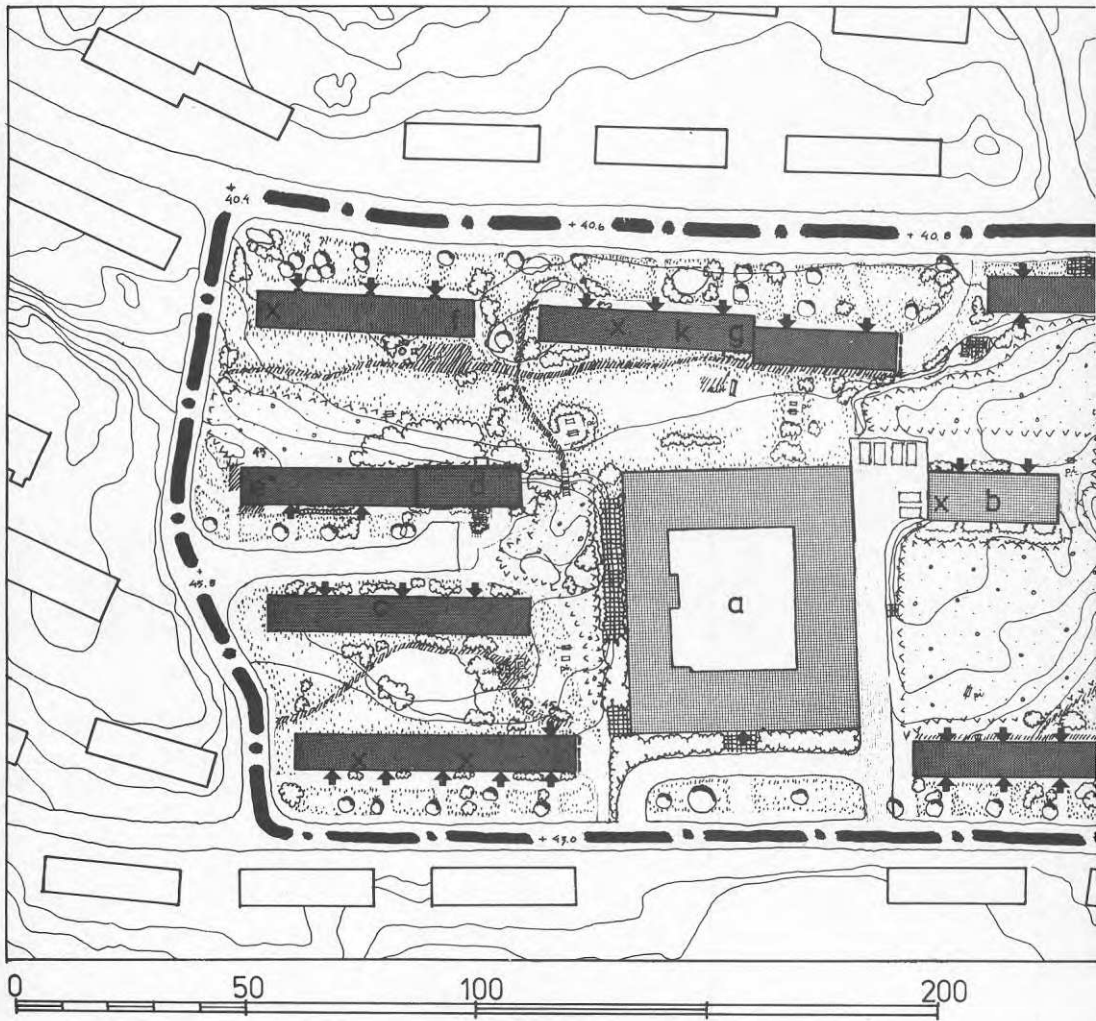
Fyra sandlådor samt två gungor på daghemstomten utgör den anlagda leken inom kvarteret. Gräsytor ger möjlighet till spel och bollekar. Naturmarken består främst av berghällar.

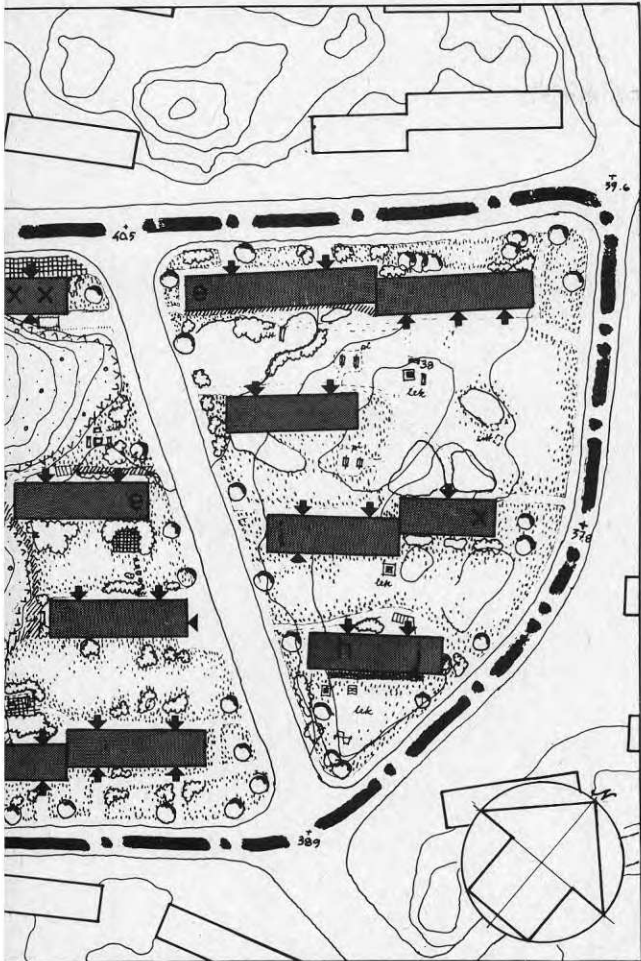

Småbarnslekplatser finns anordnade i blygsam omfattning, en något större finns intill daghemmet. På flera ställen har man ordnat kaffehörnor.

Kvarteret har mycket få biluppställningsplatser och biltrafikytor inne på tomtmark (anordnade såväl som vilda). Ett undantag gäller pensionärshemmets parkeringsplats. Den relativt breda gata (Pingstvägen) som korsar ger gott om utrymme för kantstensparkering. Dessutom finns en garageanläggning för 50-talet bilar i angränsande kvarter.

Kvarteret är rikt försett med verksamheter utöver boende. Förutom pensionärshemmet med personalbostäder, finns stora lokaler för LM Ericson: en verkstadshall (till måtten motsvarande ett smalhus) undervisningslokaler i souterrängvåning, VVS-agentur, damfrisering, tobaksaffär, målerifirma, tandläkare, diverse kontor eller lager samt ett daghem.

LM

ANTAL LÄGENHETER 272

- ➔ BOSTADSENTRE
- ANNAN ENTRE

TRAFIKYTA		1400
GARAGE	7	
BILUPPSTÄLLN PLATS	-	
TILLFÄLLIG BILUPPST	7	
	Σ	14

- ≈ GÄNGVÄG
- ≡ STIG

lk SANDLÄDA	4	450
so SOFFA	3	
vt VOLTRÄCKE	-	
g GUNGOR	2	

+ liten naturst. koma

pl PISKSTÄLLNING	16	160
tk TORKLINOR	-	

sitt SOFFA	5	
TILLFÄLLIG SITTRUPP	1	

- STÄNGSEL
- MUR

VERKSAMHETER

- a PENSIONÄRSHOTELL "ROSENGÅRDEN"
- b " PERSONALBOSTÄDER
- c LM ERICSON UNDERVISNING
- d LM ERICSON MEK VERKSTAD
- e VVS FÖRSÄLNING
- f DAMFRISERING
- g TOBAK
- h TVÄTTSTUGA
- i MÄLERIFIRMA
- j DAGHEM
- k TANDLÄKARE
- x KONTOR, LAGER MM

- Buskar
- Träd
- Gräs
- Hårdgjord yta
- Sandlek
- Plattytta
- Naturmark
- Berg i dagen

HÄG

Kv Aktien, Inteckningen, Försvarslånet i stadsdelen Hägerstensåsen.

Byggår: 1945-46.

Stadsplan: 1943-44.

Yta: 3,9 ha. Antal hus 14. Antal lägenheter = 289.

Fördelning (70-29- 1). 87 lgh 3 r o k eller större.

Antal boende: 474. Antal barn 0-15 år = 32 (7%). Antal pensionärer 59 (13%).

Ågarkategori: Privata singelägare.

Typkvarteret ligger i södra Hägerstensåsen och är långsträckt i sydväst - nordostlig riktning med måtten 380 x ca 100 m. Den övre NV delen av kvarteret är beläget på en höjdplatå, medan den nedre delen ligger i en brant sluttning.

Den övre delen är täckt av ett mycket tunt moränlager där berget här och var går i dagen. I sluttningen mot sydost saknas delvis markskiktet. Här finns också en längre zon, som på grund av brant varken kunnat bebyggas eller utnyttjas på annat sätt. Branten avslutas i en sedimentsvacka.

I den övre planare delen av området grupperar sig husen kring en stor samlad inre friyta. I den brantare delen bryts detta mönster av två kortare säckgator med fyra parallellställda hus som står i vinkel mot gatan. Därigenom bryts också det mönster med entréer från gatan över en förgård, som tillämpats i övrigt. Husen i området är färre och längre än brukligt för smalhusen. Flertalet har fyra trapphus - på några ställen sammanbyggda till sammanlagt åtta trapphus. Genomgående entréer saknas i de flesta husen.

En tredjedel av husen är utförda i rött fasadtegel medan övriga är putsade i ljusa nyanser. Utrustningen för småbarnslek saknas så gott som helt i kvarteret (2 minimala sandlådor). I kvarterets övre plana del sker bilparkering på förgårdsmarken - i den nedre delen inne på de gårdar som bildas mellan de tvärställda husen. Detta har orsakat stora slitageskador på marken.

I kvarterets övre plana del är vegetationen av hållmarkstyp och har på den stora inre friytan klarat sig genomgående bra. Naturmarken sträcker sig ända in på husen. Tall dominerar men även björk och ek förekommer på rikare moränfickor. I en central mindre svacka är vegetationen t o m frodig med inslag av pil. Kvalitén på förgårdarna är däremot mycket ojämn. Vissa förgårdar är mycket hårt slitna av biluppställningsplatser. Träden i gatubilden är glest och slumpvis placerade. Mycket varierande arter.

Ingen anlagd lek finns egentligen inom kvarteret, men den stora sammanhängande och bilfria gården ger i sig goda lekmöjligheter.

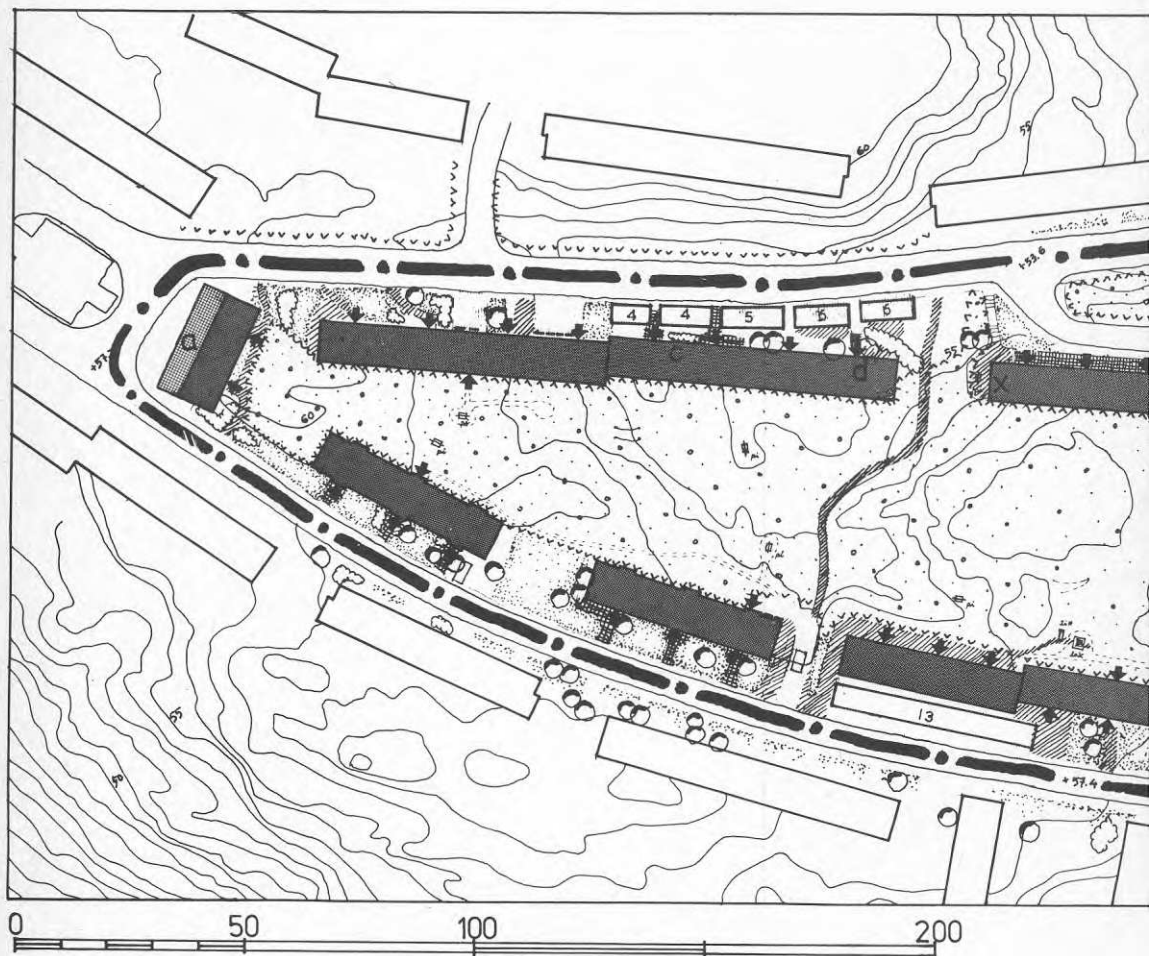
Fig. Naturmark i typkvarteret, Hägerstensåsen

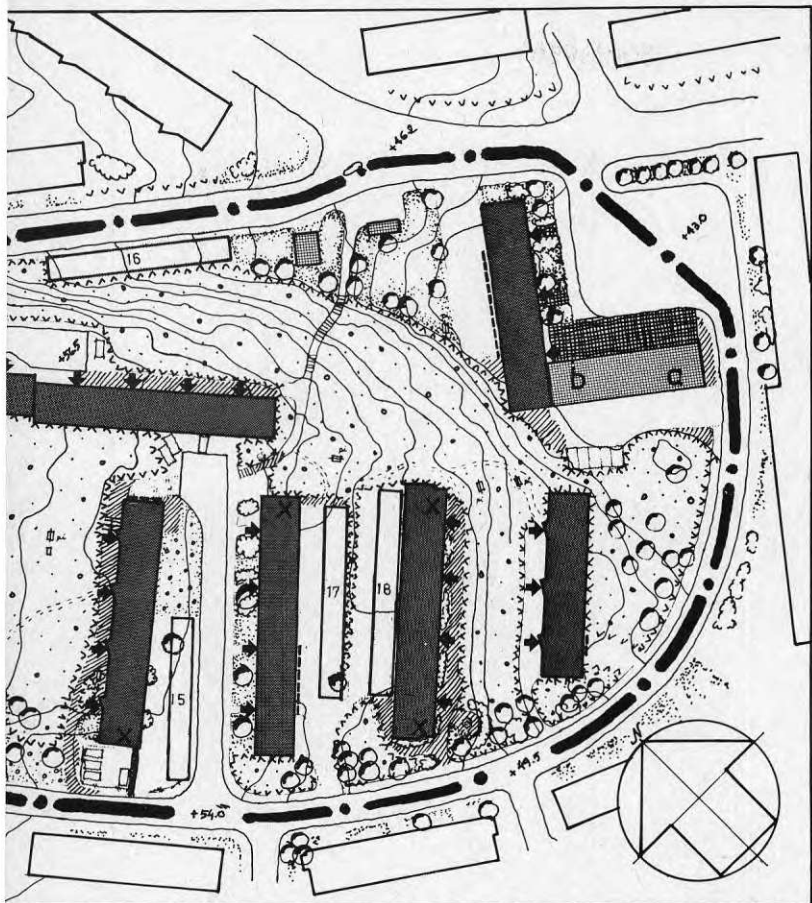
Den nedre brantare delen av kvarteret saknar p g a husplaceringarna inre friyta och gårdarna mellan de parallellställda husen är i mycket varierande skick. Några är helt nerslitna av parkeringsplatser.

Utom bostadslägenheter fanns i kvarteret vid investeringstillfället tre butiker och diverse andra verksamheter. Två livsmedelsbutiker (Konsum), av vilka den ena lagts ner sedan inventeringen, en tobaksaffär, som också lagts ner. Dessutom fanns en kemtvättbar i anslutning till livsmedelsbutiken, en mekanisk verkstad, samt en mindre textilindustri, inhyst i souterrängvåning. Utöver detta fanns ett antal kontors- och lagerlokaler.

Förgårdsmarken tillhör tomtmarken (till skillnad från vad som annars var brukligt). Den ordnades och sköttes av varje fastighetsägare för sig - inte som i andra stadsdelar av staden (kommunen). Detta kan delvis förklara att utformningen av denna mark är så oenhetlig och att dess skötsel varierar så starkt.

HÄG

ANTAL LÄGENHETER 282

- BOSTADSENTRE
- ANNAN ENTRE

	antal fornt	
TRAFIKYTA		3 600
GARAGE	28	
BILUPPSTÄLLINGSPLATS	104	
TILLFÄLLIG BILUPPST.	15	
	147	

- GÄNGVÄG
- ⋯ STIG

lek SANDLÄDI	2	40
SOFFA	1	
VOLTRÄCKE	-	
GUNGOR	-	

pl PISKSTÄLLNING	12	220
TORKLINOR	1	

sitt SOFFA	1	
TILLFÄLLIG SITTRUPP	-	

- STÄNGSEL
- MUR

VERKSAMHETER

- a LIVSMEDEL
- b TVÄTTINRÄTTNING
- c MEK VERKSTAD
- d MINDRE TEXTILINDUSTRI
- x KONTOR, LAGER

- ☁ BUSKAR
- TRÄD
- ▨ GRÄS
- ▩ HÄRDEJORD YTA
- ▧ SANDEK
- ▨ PLATTYTA
- ▩ NATURMARK
- BERG I DAGEN

Fig Småbutikerna från 30- och 40-talen håller i dag
på att slås ut av moderna livsmedelshallar.
Foto från Konsumarkivet.

4 BUTIKSERVICE I SMALHUS STADSDELARNA

Problemställning

De undersökningar av tillgången till butiker i smalhusområdena som redovisas i detta avsnitt har flera syften. Först och främst innebär tillgången på butiker en mycket viktig kvalitet i ett bostadsområde. Att ha nära till dagligvarubutiken är betydelsefullt särskilt för de äldre som inte rör sig så långa sträckor utanför sin bostad. Men dessutom skänker butikerna liv och rörelse i bostadsområdena och tjänar som sociala träffpunkter.

Att kartlägga butikstätheten och gångavstånden i olika smalhusstadsdelar ingår alltså i forskningsprojektets huvudändamål: att beskriva kvaliteter och brister i smalhusområdena. En undersökning av butikstillgången är dessutom speciellt angelägen eftersom smalhusstadsdelarna under 70-talet drabbats av nedläggningar av många livsmedelsbutiker. Bortfallet av butiker, vilket för övrigt kännetecknat alla slags områden i Stockholm, innebär ett problem. Det har också framförts som en lösning på detta problem att genom kompletteringsbebyggelse öka befolkningsunderlagen för de kvarvarande butikerna.

Källmaterial: kommunala utredningar

När det gäller en av smalhusstadsdelarna, Hammarbyhöjden, finns en unik möjlighet att göra en återblickande jämförelse med tillståndet när stadsdelen var nybyggd. I samband med programarbetet för stadsplanetävlingen om stadsdelen Gubbängen 1943, inventerade Erland von Hofsten butikerna i ett antal nyss färdigställda stadsdelar bland dem Södra Hammarby, som var namnet på den då utbyggda delen av stadsdelen Hammarbyhöjden. Hofstens inventering finns dokumenterad i Utredning angående stadsplan för Gubbängen, Stockholms stads utredningar och memorial år 1943.

Som underlag för beräkningar av dagens butikstäthet och gångavstånd i smalhusstadsdelarna har vi utnyttjat inventeringar av butikservice och lokaler i Stockholms ytterstad, som genomförts av Stockholms fastighetskontor år 1974. I denna utredning redovisas läge och användning av butikslokaler i samtliga smalhusstadsdelar.

Butiksstrukturens förändring i Hammarbyhöjden

- Butiksservice i allmänhet

Vi skall inledningsvis jämföra butiksstrukturen i Hammarbyhöjden år 1943 med år 1974. Jämförelsen utgår från Hofstens inventering där samtliga butikslokaler redovisades under 4 olika rubriker. Genom att i fastighetskontorets inventering 1974 studera samma geografiska område och gruppera de då inventerade butikerna i samma huvudgrupper kan vi göra en intressant jämförelse hur butiksstrukturen förändrats.

Butiksstrukturens förändring i Hammarbyhöjden

Antal lokaler, användning	1943	1974
Livsmedel	32	12
Kläder, skodon	24	4
Hygien m m	30	22
Övriga butiker	36	34
Kontor eller outnyttjat	-	44
Summa	122	116

Källa: Hofstens inventering 1943 samt fastighetskontorets inventering 1974.

I grova drag beskriver tabellen utvecklingen i allmänhet i smalhusstadsdelarna. En tredjedel av alla butikerna har omvandlats till kontor eller står outnyttjade. Livsmedelsbutikerna har minskat till en tredjedel, butiker för kläder och skor ännu mer. Bäst har rubriken "Hygien m m" stått sig (tvättinrättningar, damfriseringar m m). Vissa nya hantverkstjänster har kommit till, bilreparatörer, TV-reparatörer och låsmeder, medan andra (skräddare, syateljéer, cykelreparatörer) tycks ha försvunnit. Trots allt ger inventeringen 1974 bilden av en rätt livaktig verksamhet: det finns ca 3 lokaler på 100 bostadslägenheter. 85% av lokalutbudet har fortfarande någon användning, i första hand för kommersiell verksamhet: småbutiker eller hantverkstjänster. Alla dessa små verksamheter ger både aktivitet och omväxling åt smalhusstadsdelarna, något som ofta saknas i de senaste årens bostadsområden.

Livsmedelsbutiker

När det gäller livsmedelsbutikerna skall vi göra mera detaljerade undersökningar i alla smalhusstadsdelarna. Här har ju butiksnedläggningen varit särskilt omfattande.

År 1943 var livsmedelshandeln uppdelad på många specialbutiker: i Hammarbyhöjden fanns t ex 7 st mjölk/brödmagasin, medan det troligen bara fanns 10 butiker med fullt sortiment. 1974 var alla mjölk/brödmagasinen försvunna och endast 7 fullständiga livsmedelsbutiker återstod, samtliga tillhörande någon av de stora butikskedjorna Konsum, Vivo, Favor etc.

Antalet livsmedelsbutiker har således sjunkit - vilket överensstämmer med den allmänna utvecklingen inom branschen (t ex försvann under perioden 1968-72 1/4 av livsmedelsbutikerna i Stockholms län.)

Hur är det då med butikstätheten - antalet hushåll per butik i smalhusområdena?

Befolkningsunderlag

År 1943 fann Hofsten att varje speceributik (fullständig livsmedelsbutik) hade ett underlag av ca 1.000 inv i den just färdigställda stadsdelen Södra Hammarby. Enligt en annan studie fanns 1950 i Hägerstensåsen, 12 speceriaffärer på 12.000 invånare, vilket också ger 1.000 invånare per butik. (E Dahlström: "Trivsel i Söderort".) I Generalplan för Stockholm 1952 rekommenderade Köpmanförbundet ett ännu högre kundunderlag: 1.200-1.500 invånare per nyetablerad butik i ytterområden.

Sedan dess har strukturrationaliseringen inom detaljhandeln fortsatt. De nyetablerade butikerna har blivit allt större och kräver följaktligen allt större kundunderlag. Kooperativa förbundet anger följande kundunderlag (enligt artikel i Kooperation nr 10/1970):

Bostadsområdesbutik (fullständigt sortiment)	3.000-4.000 inv
Servicebutik (begränsat sortiment)	1.000-2.000 "

Ett nybyggt bostadsområde med samma befolkning som Hammarbyhöjden skulle med dessa underlagssiffror få två nyetablerade (fullständiga) livsmedelsbutiker. Nu går av naturliga skäl nedläggningen av olönsamma äldre butiker mycket långsammare än utvecklingen för de nyetablerade butikerna. Butikstätheten i smalhusområdena är m a o högre än vad detaljhandelsbranchen kräver i nyexploaterade områden.

Butikstäthet i smalhusområdena

Stadsdel	Antal livsm. butiker	Antal hushåll	Hushåll/ butik
Hägerstensåsen	7	3.522	500
Midssommarkransen	9	5.144	550
Hammarbyhöjden	8	4.097	510
Abrahamsberg	5	1.646	330
Riksby	4	2.367	470
Traneberg	8	2.743	340

Källa: Fastighetskontorets inventering 1974 samt Statistisk årsbok för Stockholm 1975.

Butikstätheten varierar mellan 550-330 hushåll/butik. En viss skillnad tycks föreligga mellan Västerort, som är butikstätare och Söderort som är glesare.

Det genomsnittliga underlaget för en livsmedelsbutik i smalhusområdena var 1974, 450 hushåll eller 770 personer. Vi finner alltså att antalet butiker i förhållande till innevånare i smalhusområdena har ökat i stället för att minska vilket ju är den generella utvecklingen. En viss fortsatt nedläggning av butikerna i smalhusområdena är därför säkert att vänta.

Gångavstånd till livsmedelsbutiker

Det finns, har vi konstaterat, jämförelsevis gott om livsmedelsbutiker i smalhusområdena. Vi har också velat undersöka de genomsnittliga avstånden mellan bostad å ena sidan, och livsmedelsbutik, post och apotek å andra sidan. För att få en jämförelse med nyare bostadsområden har vi utnyttjat Statens Planverk: Rap-

1) För att jämförelsen mellan områden skall vara intressant fordras att 60-talsområdena och smalhusstadsdelarna någotsånär överensstämmer i yta, antal rumsenheter och täthet, vilket framgår av följande tablå:

	Antal omr.	Yta i ha	Antal re	Täthet (expl.- tal) re/ha
Smalhusstadsdelar	6	42-103	5700-13500	93-138
60-tals områden (Statens Planverk. Rapport 25)	11	44-132	3700-17300	52-177

port 25 "Rymlighet och tillgänglighet i elva bostadsområden", som beskriver ett representativt urval bostadsområden från slutet av 60-talet.¹⁾ För smalhusstadsdelarna har vi utnyttjat fastighetskontorets butiksinventering 1974.

Närhet till livsmedelsbutik i smalhusområden och 60-talsområden.

	Antal livsmedelsbutiker	Max gångavstånd	Andel av bebyggelse m gångavstånd max 200 m
Hägerstensåsen	7	300 m	90%
Midsommarkransen	9	300 m	80%
Hammarbyhöjden	8	500 m	80%
Abrahamsberg	5	250 m	100%
Riksby	4	350 m	55%
Traneberg	8	350 m	80%
60-talsområden (enligt Rapport 25)	41	650-1200 m	10-30%

De maximala gångavstånden i smalhusområdena överstiger inte i någon undersökt stadsdel 500 m vilket är det maximala gångavståndet enligt rekommendationerna i Bostadens grannskap.

Hela 80% av de boende i fem av sex smalhusstadsdelar har mindre än 200 m till livsmedelsbutiken. De maximala gångavstånd som en gång rekommenderades i Generalplan för Stockholm 1952 (vilket var ungefär 200 m) är således än i dag giltigt för en absolut majoritet av de boende i smalhusområdena. Butikstillgängligheten är med andra ord hög.

Den goda tillgängligheten till butiker i smalhusområdena blir ännu mer tydlig om den jämförs med bostadsområden från 60-talet. I alla elva områden som redovisas i Rapport 25 överskrids det i Bostadens grannskap rekommenderade maximala gångavståndet, i ett fall med det dubbla. Bara en liten minoritet (ca 10%) av de boende i 60-talsområden bor inom 200 m från livsmedelsbutiken.

De långa gångavstånden i 60-talsområdena är en direkt följd av den stadsplanepincip som utvecklades under 50-talet: att stadsdelar skulle förses med centralt placerat butikscentrum. Genom denna princip har man gynnat etablerandet av stora livsmedelsbutiker med stort kundunderlag. I smalhusområdena är livsmedels-

butikerna jämförelsevis mindre, flera och geografiskt utspridda i stadsdelarna, vilket medför korta gångavstånd för de boende.

Hur kommer då gångavstånden till livsmedelsbutikerna i smalhusområdena utvecklas på sikt - t ex om butiks- nedläggningarna fortsätter? Två förhållanden ger anledning till en viss optimism. För det första kan butikernas utspridda lägen och korta avstånd medverka till hög köptrohet i de återstående butikerna. För det andra behöver inte ens en halvering av antalet livsmedelbutiker i smalhusområdena ge upphov till så långa gångavstånd som är normala i 60-talsområdena.

Gångavstånd till post och apotek

Tillgången till postkontor och apotek i smalhusstadsdelarna år 1974 framgår av följande tabell.

	Antal re	Max gångavstånd till Post	Apotek
Hägerstensåsen	10.700	700	1000
Midsommarkransen	13.500	500	1000
Hammarbyhöjden	12.250	800	700
Abrahamsberg	5.700	400	1200
Riksby	7.100	800	800
Traneberg	8.300	700	1000

Källa: inventering 1974

En av smalhusstadsdelarna saknar postkontor, tre apotek. Detta visar sig emellertid inte ha någon avgörande betydelse för de maximala gångavstånden eftersom post resp apotek i dessa fall ligger i angränsande stadsdel. De maximala gångavstånden, åtminstone vad gäller postkontor, är acceptabla i smalhusstadsdelarna. Avståndet till apotek ligger däremot i vissa stadsdelar över vad som kan kallas "gångavstånd".

Hur ställer sig då en jämförelse med 60-talsområdena?

Tillgången till Post och Apotek i 11 st 60-talsområden

	Antal	Max gång- avstånd	Antal re
Områden med både post och apotek	5	850-1200	7650-17000
Områden med endast post	3	800-1000	6000- 7400
Områden som saknar såväl post och apotek	3	-	3750- 7700

(Källa: Statens Planverk: Rapport 25)

I fem av de elva 60-talsområdena innehåller det centrala butikscentret både post och apotek, och gångavstånden i dessa områden är i stort sett jämförbara med smalhusstadsdelarnas. I de mindre bostadsområdena saknas emellertid både post och apotek (i tre fall) och apotek (i tre fall). De boende kan alltså inte uträtta sådana ärenden till fots i sitt eget område. I ingen av smalhusstadsdelarna är situationen lika dålig för de boende.

Sammanfattning

Antalet livsmedelsbutiker i smalhusområdena är relativt högt i förhållande till befolkningsunderlaget. Butikerna är små och ligger utspridda i områdena, vilket medverkar till att gångavstånden är genomgående korta. Rekommenderade gångavstånd överskrids inte i någon av de undersökta smalhusstadsdelarna. Även om en viss butiksnedläggning kommer att fortsätta kommer de genomsnittliga gångavstånden i smalhusstadsdelarna vara kortare än i motsvarande 60-talsområden. Också när det gäller tillgången till postkontor och apotek är smalhusstadsdelarna bättre försörjda än motsvarande 60-talsområden.

5 TÄTHET OCH RYMLIGHET BEBYGGELSE FÖRJTÄTNING

Problembeskrivning

Syftet med undersökningarna i detta avsnitt är i första hand att ge en bild av smalhusområdenas friyttillgång både på kvartersnivå och stadsdelsnivå. Där det är möjligt kommer vi att göra jämförelser med annan intressant bebyggelse. I andra hand kommer vi också att försöka bedöma förutsättningarna för kompletteringsbebyggelse i smalhusområdena.

Tillgången till friytor inom gångavstånd från den egna bostaden är betydelsefull för alla åldrar och kategorier boende. Men särskilt viktig är den för dem som av olika skäl är hänvisade till att tillbringa större delen av sin fritid i bostadsområdet: Skolbarn, studerande, pensionärer, rörelsehindrade. I smalhusområdena bor många som saknar bil och som saknar fritidsbostad att åka till på helger och semestrar.

Den bostadsnära friytan skall i första hand fylla småbarnens behov av lekplatser, men också de yngre förskolebarnens, som leker nära bostadens entré. Ytan skall också vara till för att de äldre skall kunna promenera, vila eller helt enkelt njuta av utevistelse utan att söka sig utanför det egna bostadsområdet.

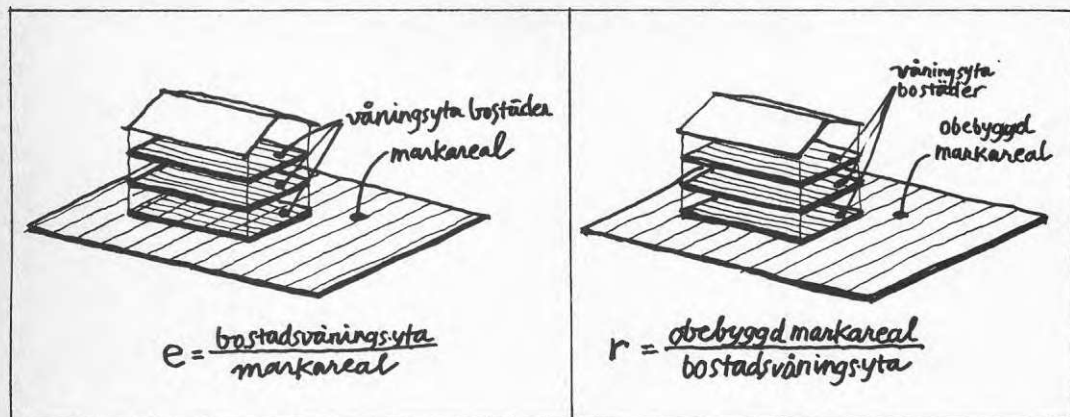
Friytan i stadsdelen har en delvis annan funktion. Den skall tillgodose de litet äldre barnens behov av att röra sig utanför det egna kvarteret antingen till anordnade lekplatser eller bollplaner eller på egen hand leka utan de vuxnas övervakning. Dessutom behövs områden för promenader motion och rekreation för de vuxna (ref Bostadens grannskap).

Täthet och rymlighet

Exploateringsstal, rumstäthet och rymlighetstal

Vid mätningar av bebyggelsens täthet i bostadsområden brukar man uppge exploateringsstalet "e" eller rumstätheten. Tillgången på friytor brukar på samma sätt mätas genom bostadsrymlighetstalet "r". Nedan följer kortfattade definitioner av dessa mått:

$$\text{Exploateringsstal} = \frac{\text{Bostadsvåningsyta}}{\text{Markareal}}$$

Exploateringsstalet "e" kan beräknas på områden avgränsade på olika sätt, och kallas då t ex tomt-, kvarters- eller stadsdelsexploateringsstal. I denna utredning kommer vi att använda kvarters- eller nettoexploateringsstal, som ansluter till definitionen på "nettoområde" enligt handboken Bygg V;

A. Nettoområde. Området avgränsas utefter bostadsgruppen, varvid däri ingår endast bostadshus och friytor mellan dem, t. ex. för småbarnens sandlekplatser m. m. samt ev. med bostadshusen intimt sammanhörande anordningar, såsom mindre livsmedelsbutik, garagelänga o. d. Är området omgivet av gata, räknas i allmänhet halva gatubreddens till området; i övrigt räknas därtill det omgivande friområdet inom ett avstånd från det yttersta huset, som är lika med halva genomsnittliga husavståndet inom området. Motsvarande exploateringsstal kallas *nettoexploateringsstal*.

Vid mätningar på stadsdelsnivå använder man hellre rumstätheten

$$\text{Rumstäthet} = \frac{\text{Antal rumsenheter}}{\text{Markareal i ha}}$$

I moderna bostadsområden motsvarar en rumsenhet ungefär 25 m² bostadsvåningsyta, vilket innebär att exploateringsstalet e = 1,0 motsvaras av rumstätheten 400 re/ha.

Bostadsrymlighetstalet beräknas på följande sätt:

$$\text{Bostadsrymlig-} = \frac{\text{Markareal ej bebyggd med bostadshus (m}^2\text{)}}{\text{Bostadsvåningsyta (m}^2\text{)}} \text{hetstal}$$

"Bostadsrymlighetstalet - tillgången på yta för olika aktiviteter är i högre grad än rumstäthet ett direkt mått på en kvalitet i bostadsområden" (Statens Planverk Rapport 24, 1972).

Täthet och rymlighet i typkvarteren

Täthet och rymlighet i de åtta utvalda typkvarteren har beräknats på följande sätt. Gränsen för varje typkvarter har lagts in enligt den tidigare citerade definitionen på nettoområde, och ritats in på s k dagskartor i skala 1:1 000. Typkvarterens markytor har uppmätts direkt från denna karta, medan bostads-våningsytan (vy) har beräknats ur byggnadslovsritningar för respektive bostadshus. Mätfelen är med denna metod små.

De uppmätta exploateringstalen (e) och bostadsrymlighetstalen (r) framgår av följande tabell:

Typkvarter	Total yta	vy	e	r
ABR	31 000	15 800	0,51	1,63
BÄCK	39 200	21 200	0,54	1,52
FRÄM	34 400	13 800	0,57	1,43
HAM	34 200	17 800	0,52	1,59
HÄG	39 300	18 500	0,47	1,77
LM	42 000	22 400	0,53	1,51
RIKS	41 300	21 900	0,53	1,54
TRA	32 900	13 100	0,55	1,49

Tätheten i de åtta undersökningskvarteren varierar från $e = 0,57$ i det tätast bebyggda kvarteret till 0,47 i det glesaste. Det genomsnittliga exploateringstalet för alla åtta kvarteren är 0,53.

Den uppmätta tätheten i smalhuskvarteren kan betraktas som "normal" för trevåningsbebyggelse i Sverige. Jämförelser med senare byggda områden liksom med följande tabell över genomsnittliga tätheter i olika slags bebyggelse ger inte belägg för att smalhusområden skulle vara glesare bebyggda än andra motsvarande områden.

Tabell : 533 b. Exploateringstal, normala förhållanden

Bebyggelse	Nettoexploateringstal	Bruttoexploateringstal
Höga punkthus	0,75—1,10	0,60—0,90
4 vån. lamellhus	0,50—0,65	0,40—0,55
3 " lamellhus	0,40—0,55	0,30—0,45
2 " radhus	0,25—0,35	0,20—0,30
1 " atriumhus	0,25—0,35	0,20—0,30
1 " radhus	0,20—0,30	0,15—0,25
Kedjehus	0,18—0,25	0,12—0,20
Mindre friliggande småhus	0,15—0,20	0,10—0,15
Större do	0,10—0,15	0,06—0,10

Tabellen är hämtad ur handboken Bygg, del V.

Bostadsrymlighetstalet i typkvarteren är i genomsnitt 1,56 (varierande från 1,43 - 1,77). Detta innebär, Bostadsrymlighetstalet i typkvarteren är i genomsnitt 1,56 (varierande från 1,43 - 1,77). Detta innebär, att det till 100 m² bostadsvåningsyta finns i genomsnitt 156 m² obebyggd friyta till förfogande.

Täthet och rymlighet i olika områden

För att på ett åskådligt sätt kunna jämföra täthet och rymlighet hos smalhuskvarteren och andra bybygelsekvarter har vi konstruerat ett grafiskt diagram med exploateringstalet och bostadsrymlighetstalet längs varsin axel.¹⁾ Varje uppmätt bostadskvarter representeras i diagrammet av en punkt. Mätvärden till diagrammet hämtades från följande källor:

Punkt 50-57: Egna uppmätningar av typkvarteren

Punkt 30-40: Statens Planverk Rapport 25

Punkt 41-43: Storstockholms regplanekont, 1968:2

Punkt 1-21: Poul Lyagers Planlegningsstue: Friarealforbedring, Köpenhamn 1972.

Samtliga punkter i diagrammet representerar bostadskvarter med nettoyta av mellan 2 och 8 ha. Bebyggelse typerna varierar från täta innerstadskvarter till friliggande villor.

Tolkning av diagrammet på sid 25.

Vad kan utläsas ur diagrammet för täthet och rymlighet? Först och främst tycks täthet och rymlighet stå i omvänt förhållande till varandra: ju högre exploatering desto mindre rymlighet. Rent teoretiskt inverkar visserligen våningsantalet så att av två områden med samma täthet har området med högre antal våningar den större rymligheten. Men i praktiken har

---

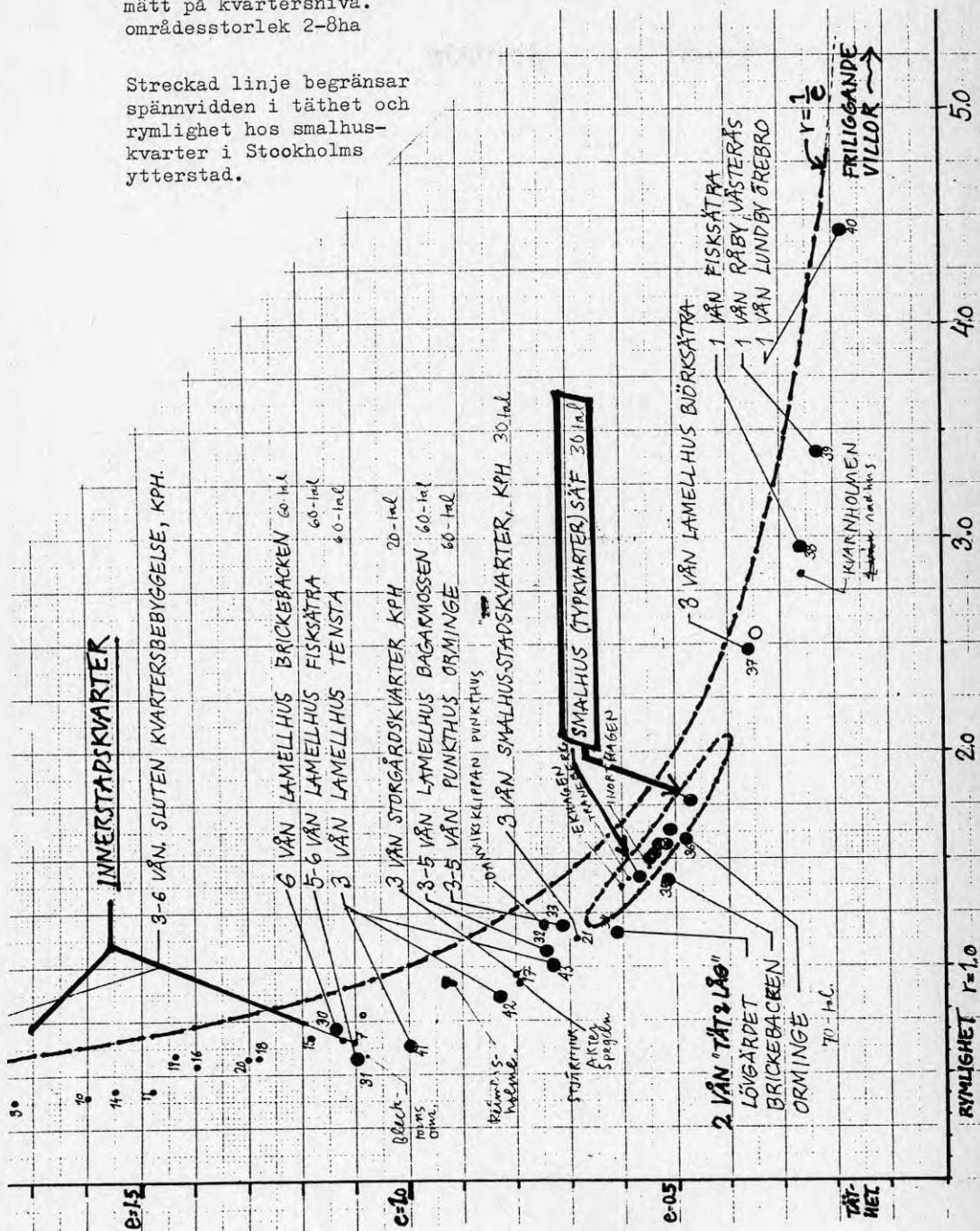
1) Mellan bostadsrymlighetstal (r), exploateringstal (e) och våningsantalet (v) råder följande matematiska samband:

$$r = \frac{1}{e} - \frac{1}{v}$$

Vid "oändligt" antal våningar blir sambandet helt enkelt $r = \frac{1}{e}$; en hyperbel, som lagts in i diagrammet med tunt streckad linje. Denna kurva bildar den övre begränsningen för alla tänkbara punkter i diagrammet.

Täthet och rymlighet i olika bebyggelsetyper mätt på kvartersnivå. områdesstorlek 2-8ha

Streckad linje begränsar spännvidden i täthet och rymlighet hos smalhus-kvarter i Stockholms ytterstad.

våningsantalet en obetydlig inverkan på rymligheten. I allmänhet förekommer höga hus i täta områden och låga hus i glesa områden - sällan motsatsen.

Huvuddelen av den moderna stadsbebyggelsen har en täthet varierande från de friliggande villornas 0,2 upp till innerstadens 1,5 och över. Smalhuskvarteren ligger med sina $e = 0,5$ någonstans i mitten av skalan. De ligger också någonstans i mitten av trevåningsbebyggelsens spännvidd, där punkt 21 (ett mycket tätt smalhuskvarter i Köpenhamn) representerar den övre gränsen med $e = 0,7$ och punkt 37 ($e = 0,35$) den undre.

Spännvidden i rymlighet mellan områdena i diagrammet är mycket stor. I friliggande villakvarter är rymlighetstalet 5,0 - 6,0 medan det i den täta kvartersbebyggelsen kan vara så lågt som 0,3. Diagrammet visar att smalhusområdena med rymligheter omkring 1,5 i allmänhet är något rymligare än tvåvånings "låg och tät" bebyggelse med ungefär samma exploateringsstal (punkt 34 - 36).

Rymligheten - inte exploateringsgraden - kommer fortsättningsvis att tagas som utgångspunkt för jämförelser mellan olika områden. Rymligheten är nämligen ett direkt mått på en resurs - friyta - som de boende kan göra anspråk på.

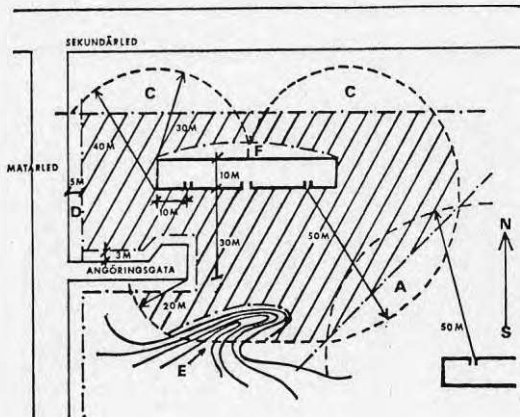
Disponibel friyta

Definition i Bostadens grannskap

1975 publicerade Statens Planverk rekommendationer för vissa kvaliteter i utemiljön i skriften "Bostadens grannskap". Det var första gången kvalitetskrav formulerades för rymligheten i bostadsområden.

I Bostadens grannskap uttrycks rymligheten som "disponibel friyta inom 50 m från entre". I uttrycket "disponibel" ligger en mängd inskränkningar - främst den att ytan skall vara obebyggd och nås utan att man passerar yta avsedd för motorfordon. Men även andra inskränkningar gäller:

*Disponibel friyta
inom 50 m från entré*

Tillgänglig, obebyggd yta som kan nå inom 50 m från entré utan att passera yta avsedd för motorfordon. I denna yta inräknas ej följande:

- A Hälften av den yta som eventuellt överlappar disponibel friyta för intilliggande bostadsgrupper.
- B Tomter för annat ändamål än bostadsbebyggelse.
- C Bullerzoner med över 55 dB(A) ekvivalent ljudnivå.
- D Övriga skyddszoner:
mot angöringsgata 3 m
mot matarled 5 m.
- E Backar med större lutning än 1:2.
- F Ytor som är solbelysta mindre än 1 timme per dag mellan kl 9 och 17 vid höst- och vårdagjämning.

Fig: Avgränsning av disponibel friyta inom 50 m från entré — principillustration.

Den rymlighet som rekommenderas i Bostadens grannskap är minst 100 m^2 disponibel friyta per 100 m^2 bostadsvåningsyta.

Rymlighetstal och disponibel friyta

Uppfyller då smalhusområdena med rymlighetstal omkring 1,5 denna rekommendation?

För att avgöra detta har vi överslagsmässigt beräknat hur stora ytor, som normalt går bort på grund av trafikstörning, dålig solbelysning etc.

Rena körytor i smalhusområdena kan uppskattas till 25 m^2 per 100 m^2 våningsyta; skyddszonerna (3 m mot angöringsgata - 5 m mot matarled) stjälar ytterligare 20 m^2 . Ytterligare 10 m^2 i genomsnitt per 100 m^2 yta är solbelysta mindre än 1 timme vid vår- och höstdagjämning. Det sammanlagda bortfallet blir minst 55 m^2 , ofta mera om terrängen är kuperad, vilket innebär att det borde finnas minst 155 m^2 obebyggd friyta per 100 m^2 våningsyta för att den rekommenderade standarden skulle kunna uppfyllas. Rymlighetstalet borde vara 1,6 eller högre.

Rymlighetstalen för smalhusbebyggelsen ligger således på den undre gränsen av vad som fordras för att riktvärdet på disponibel friyta i Bostadens grannskap skall kunna uppfyllas. En ytterligare förtätning av smalhusbebyggelsen skulle utan tvivel sänka rymlighetstalen under denna gräns. (Denna bedömning kan jämföras med den slutsats som dras i Statens Planverk: Rapport 36 1976, som studerar sambandet mellan exploateringstal och friytstandard i 42 nyare bostadsplaner: "Områden som planerats med exploateringstal 0,4 eller högre får troligtvis bekymmer med att uppnå den friytstandard som Bostadens grannskap anger.")

Även om den obebyggda friytan i smalhusområdena skulle vara nätt och jämnt tillräcklig finns det anledning att räkna med att de i verkligheten ändå inte uppfyller rekommendationen.

I friytkraven understryker man ju särskilt att ytor som skärs av någon form av trafikanläggning inte får räknas in, p g a att barn som skall utnyttja den närbelägna ytan för lek inte kan anses trafikmogna förrän vid 12 års ålder. Smalhusområdena kom till långt innan dessa krav på bostadsområdena hade formulerats - i en situation då trångboddhet och trafiksituation var en helt annan. Biltrafiken är inte åtskild från gångtrafiken - tvärtom finner man i dag trafikytor (permanentade eller tillfälliga) mitt inne i bebyggelsen. Man kan alltså vänta sig att den tillgång på disponibel friyta som smalhusbebyggelsen skulle kunna erbjuda, i verkligheten kraftigt minskat genom inverkan av biltrafiken.

Disponibel friyta i typkvarteren

För att kontrollera om tillgången på användbara friytor i praktiken minskats av biltrafik eller andra förhållanden har vi genomfört en studie av storleken på de användbara friytorna i de 8 typkvarteren.

Varje typkvarter innehåller i genomsnitt 40 - 50 trapphus, fördelade på 15 - 20 hus. För varje trapphus uppmättes den användbara friyta, som låg inom 50 m från entrén. Storleken av denna yta i förhållande till den totala våningsytan per trapphus beräknades och noterades i en fyrgradig skala:

- 1) Mycket god tillgång (friytan mer än 2 x våningsytan)
- 2) God tillgång (friytan mellan 2 x och 1 x våningsytan)
- 3) Knapp tillgång (friytan mellan 1 x och 0,5 x våningsytan)
- 4) Mycket knapp tillgång (friytan under 0,5 x våningsytan)

I de två högsta graderna är alltså rekommendationen i Bostadens Grannskap uppfylld - däremot inte i de två lägre. I typkvarteren förhöll sig andelarna av bebyggelsen som uppfyllde rekommendationerna på följande sätt:

Typkvarter	Friyttillgång Uppfylld	Ej uppfylld	Varav mycket knapp
ABR	71 %	29 %	(18 %)
BÄCK	63 %	37 %	(18 %)
FRÄM	25 %	75 %	(67 %)
HAM	51 %	49 %	(5 %)
HÄG	42 %	58 %	(31 %)
LM	87 %	13 %	(2 %)
RIKS	74 %	26 %	-
TRA	40 %	60 %	(32 %)

En oväntat hög andel av bebyggelsen uppfyllde alltså inte friytrekommendationerna i Bostadens Grannskap. Genomsnittet för alla de undersökta kvarteren var knappt hälften (43 %) och i ett kvarter underskred tre fjärdedelar av bebyggelsen rekommendationen. I genomsnitt en femtedel av bebyggelsen var ordentligt underförsörjd på disponibel friyta.

Orsaker bakom dålig friyttillgång

Orsakerna till den dåliga friyttillgången ligger inte i för hög exploatering utan i följande (i betydelseordning):

- biltrafik, både intill entrén och inne på gårdarna
- entrén är väänd utåt gatan istället för åt gården
- stängsel eller andra hinder.

De bästa värdena visar typkvarteret LM - ett kvarter som har få bilplatser och så gott som ingen oreglerad biltrafik inne i kvarteret.

Sämsta resultatet visar typkvarteret FRÄM. Här sammanfaller en rad faktorer: besvärliga terrängförhållanden (som gör att friytorna runt om bebyggelsen är otillgängliga) - en central gata med parkering inne i bebyggelsen, samt ovanligt hög exploatering. Kvarteret är ur flera synpunkter mera att jämföra

med innerstadsbebyggelse - t ex i fråga om tillgång på friytor. I kvarteret RIKS är parkeringsfrågan genomgående ordnad på så sätt att en del av förgårdsytan offrats till parkeringsplatser. Olyckligtvis har en del entréer i samband med anordnandet av dessa parkeringsplatser blivit helt avskurna från friytorna på husens gårdssida. I kvarteret TRA har ett stort antal entréer dålig tillgång på friytor. De viktigaste faktorerna här är tränga gårdar, ibland inhängnade, som inte innehåller tillräckligt med friyta. I vissa fall bidrar garageplacering med körytor till att försämra ytterligare.

I övriga kvarter är speciellt två faktorer skuld till den dåliga tillgängligheten på friyta: Entréer mot gatan i långa hus, ofta också parkering och trafik på gårdar.

Sammanfattning: disponibel friyta

Sammanfattningsvis har undersökningen tydligt visat att tillgången på användbar friyta i smalhusområdena i åtskilliga fall ligger långt under rekommendationerna i Bostadens grannskap - trots att bebyggelsemönstret egentligen ger god rymlighet.

I de flesta fall skulle man dock kunna uppnå en god friytstandard med enkla åtgärder: i första hand parkeringssanering på gårdarna - i kombination med att vissa entréer görs genomgående.

Åtgärder för att förbättra miljön i smalhusområdena kommer att diskuteras senare i kap 9.

Friytornas utformning i typkvarteren

Metodbeskrivning

I de åtta typkvarteren har friytorna inventerats och klassificerats med avseende på hur de är utformade och använda. Syftet med detta studium har varit att ta fram ett kunskapsunderlag för att bedöma förslag om förändringar och förbättringar av ytornas användning i smalhusområdena. Sådana åtgärder kommer att diskuteras i de avslutande kapitlen i denna rapport. Syftet har vidare varit att kunna göra jämförelser av hur friytor utformas och används i olika områden. Hela kapitel 7 ägnas åt friytornas användning i smalhusområdena.

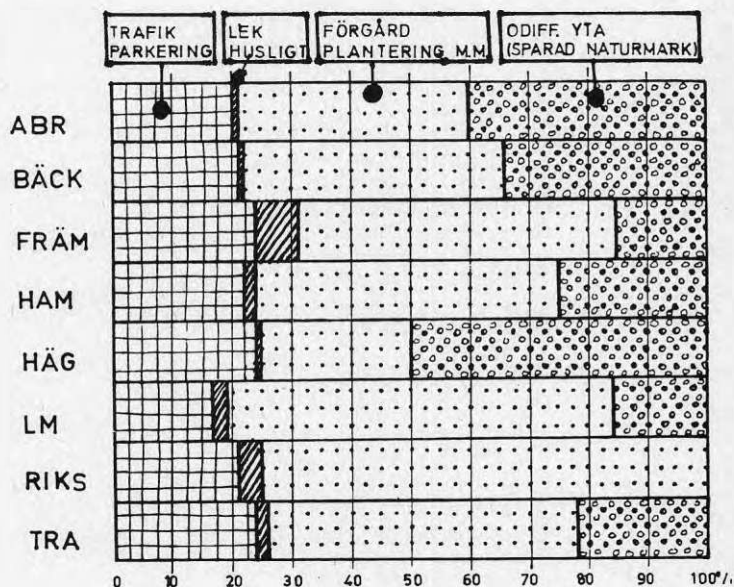
De obebyggda friytorna i alla typkvarteren har klassificerats i fyra kategorier efter användning.

- 1) Trafik, parkering: Här inräknas både anlagda gator och "spontana" trafikytor i kvarteren
- 2) Lek, Husligt: Ytor för sandlek, piskplats eller torklinor för tvätt
- 3) Plantering, förgård: Anlagda ytor med gräs, buskar, gångar
- 4) Odifferenterad yta: Sparad naturmark utan särskilda åtgärder.

De olika slagen av friyta har uppmätts och satts i relation till den totala mängden friyta i varje kvarter.

Friytans fördelning i typkvarteren

Friytans fördelning på de olika slagen framgår av följande diagram:

Genomsnittligt i de åtta kvarteren är att en fjärdedel av ytan utnyttjas för biltrafik, en fjärdedel är odifferenterad: sparad skogsmark t ex, och den resterande hälften planteringar, gräsytor, gångvägar m m. Ytorna för lek, mattpiskning mm är helt små.

Ytjämförelse med 60-talsområden

I BFR:rapporten Mårtensson: Markutrymmena i fem bostadsområden, beskrivs friytornas utformning i fem 60-talsområden. Exemplet består av fem bostadskvarter med lamellhus i två eller fyra våningar med ungefär samma exploatering som smalhusområdena. Alla områdena är planerade efter tidstypisk stadsplanepincip: bostadshusen är grupperade runt större vistelsegårdar; utanför är bebyggelsen omgiven av gator, parkeringsytor och grönområden.

I jämförelse med dessa 60-talsområden innehåller smalhusområdena

- större andel yta för trafik och parkering: 20 - 25 % i smalhusområdena i jämförelse med 60-talsområdenas 15 - 20 %. Då bör emellertid påpekas att större trafikleder inte räknats in i 60-talsområdenas siffror. Vidare består ungefär hälften av smalhusområdenas trafikytor av ursprungligen anlagda gator och parkeringsplatser. Den andra hälften (10 - 15 %) består av parkeringar och körytor inne på gårdar, vilka bör elimineras vid en framtida parkeringsanering.
- mindre iordningsställda ytor för lekhusligt. Det enda av de undersökta smalhuskvarteren som innehöll nyanlagda lekplatser, FRÄM, var andelen sådana ytor av samma storlek som i 60-talsområdena: 10 %.
- andelen mark för förgårdar, planteringar, gångvägar är ungefär densamma i smalhusområden och 60-talsområden. Här är dock utformningen fullständigt avvikande vad gäller ytskikt, vegetation etc.
- sparad naturmark förekommer i nästan alla smalhusområden i stor omfattning - och saknas i stort sett helt i undersökta 60-talsområden.

Kapitel 6 innehåller en utförlig diskussion om den sparade naturmarkens roll i smalhusområdena.

Stadsdelsfriytor i smalhusområden

Problemställning och definitioner

Vi har i denna undersökning av främst praktiska skäl skilt på å ena sidan de bostadsnära friytorna inom bostadsområdena och å andra sidan friytor som ligger utanför bostadsområdena. De förra har vi kallat kvartersfriytor de senare stadsdelsfriytor. Syftet med att mäta tillgången på stadsdelsfriytor i smalhusområdena är både att undersöka en tillgång, som innebär en direkt kvalitet för de boende i områdena och att bättre kunna bedöma effekterna av en eventuell förtätning av bebyggelsen.

Metodbeskrivning

Behandlingen av stadsdelsfriytor erbjuder flera svårigheter. För det första saknas rekommendationer för tillgången på sådana ytor, av det slag som finns för de bostadsnära friytorna.¹⁾ Vidare saknas vedertagna metoder att beräkna stadsdelsfriytor och enhetliga grunder för att göra jämförelser mellan olika områden.

För att definiera stadsdelsfriytan har vi betraktat stadsdelens totala yta som sammansatt av tre olika slags ytor:

- bostadsområdenas nettoytor
- nettoytor för butikscentra, skolor, arbetsområden och trafikområden
- stadsdelsfriytor.

Stadsdelsfriytan blir på detta sätt en restpost av obebyggd mark, som inte disponeras på något annat sätt. I normalfallet består denna yta av park- och skogsmark, men kvaliteten på denna yta sedd som rekreationsyta för de boende kan naturligtvis variera mycket starkt. Vi har alltså inte kunnat ta hänsyn till viktiga faktorer för användbarheten som tillgänglighet eller bullerstörningar i de undersökningar, som redovisas i det följande.

För att beräkna stadsdelsfriytorna i smalhusstadsdelarna har vi gått tillväga på följande sätt. Uppgifter om stadsdelarnas bruttoyta har hämtats ur Statistisk årsbok för Stockholm 1975. Ytan för bostadsområden (definierad enligt Handboken Bygg: "nettoområde") har ritats in och uppmätts från den officiella stockholmskartan i skala 1:10 000. Ytor för skolor, butikscentra, arbetsområden och större trafikområden har på samma sätt avgränsats och uppmätts från samma karta. Stadsdelsfriytan i olika stadsdelar har erhållits som skillnaden mellan bruttoytan och de uppräknade nettoytorna.

---

1) I Planstandard 70, utgiven av Stockholms stadsbyggnadskontor, heter det:

"det är angeläget att de koncentrerade och kultiverade friytorna inom bostadsområdet kompletteras med större okultiverade områden utanför bebyggelsen, belägna på rimligt gångavstånd. Omfattningen och standarden på dessa grönområden måste bedömas utifrån de lokala förutsättningarna och utifrån generalplanemässiga överväganden av inte minst ekonomisk art."

För att ge ett mått på tillgången av stadsdelsfriyta har mängden uppmätt stadsdelsfriyta dividerats med den totala bostadsvåningsytan i stadsdelen. Våningsytan har i sin tur erhållits ur uppgifterna om antal rumsenheter i varje stadsdel, som hämtats ur Statistisk årsbok för Stockholm 1975. Rumsenheterna har antagits vara 22 m² i genomsnitt i smalhusstadsdelarna. I enlighet med måttet på kvartersfriyta har vi angett tillgången på stadsdelsfriyta beräknad per 100 m² bostadsfriyta.

För att få en kontroll av de stadsdelsfriytor som beräknats på detta sätt har vi gjort jämförelser med Stockholms parkförvaltnings arealuppgifter över ordnad parkmark och naturmark i olika stadsdelar (1974).

Den genomsnittliga överensstämmelsen mellan de beräknade friytorna och parkstatistiken är god - även om vissa avvikelser finns i de enskilda stadsdelarna. Orsaken till avvikelserna är att å ena sidan delar av den mark, som vid uppmätningen klassificeras som stadsdelsfriyta inte finns med i parkstatistiken (t ex friytorna inom Minnebergsegunden i Traneberg) - medan å andra sidan en del av parkförvaltningens ytor ligger insprängda i bostadsområdena och räknas in i dessas nettoytor. Den administrativa stadsdelsgränsens läge kan naturligtvis leda till att den verkliga tillgången på friyta över- eller underskattas i olika stadsdelar. Stadsdelsgränsens läge får dock mindre betydelse när man studerar de genomsnittliga siffrorna för flera stadsdelar - där de eventuella över- och underskattningarna tar ut varandra.

Av de sex smalhusstadsdelar, som ingått i undersökningarna av typkvarteren, har Riksby ej medtagits i undersökningarna av stadsdelsfriytor. I stadsdelens bruttoyta ingår nämligen hela Bromma flygplats, vilket innebär att uppgifterna om stadsdelsfriyta kommer att bli osäkrare än i övriga stadsdelar.

Midsommarkransen uppvisar inte oväntat den lägsta siffran 100 m². Bebyggelsen i stadsdelen är tätare än normalt i smalhusområden och dessutom ligger här industri- och trafikområden: (vagnhallar för SL). Den högsta siffran gäller Traneberg och överstiger betydligt genomsnittet. Orsaken till detta är, att stadsdelen innehåller egendomen Minneberg, vars planläggande för bostadsbebyggelse varit under utredning sedan slutet av femtiotalet.

Tillgången på stadsdelsfriyta

	Brutto yta hela stadsdel.	Bostads- områden	Trafik- områden skola, industri m m	Rest. friytor	Friyta/ 100 m ² vån.yta bostäder
Hägerstensåsen	87	42	7	38	160
Midsommarkransen	98	51	18	29	100
Hammarbyhöjden	116	61	16	39	140
Abrahamsberg	42	25	1	16	130
Traneberg	89	37	9	43	230

Källa: Statistisk årsbok för Stockholm 1975 samt uppmätningar. Mängden stadsdelsfriyta per 100 m² bostadsvåningsyta varierar i smalhusstadsdelarna kring ett medelvärde på 150 m².

Jämförelse med villastadsdelar

För att få ett bättre underlag för jämförelser har vi på samma sätt som beskrivits tidigare beräknat stadsdelsfriytan för några villastadsdelar i Västerort: Stora Mossen, Smedsslätten och Äppelviken och som har ungefär samma regionala läge som smalhusstadsdelarna. Eftersom villastadsdelarna gränsar till varandra kan man kompensera stadsdelsgränsens inverkan på friyttillgången i de olika stadsdelarna genom att beräkna deras genomsnittliga värden.

Tillgången på stadsdelsfriytor i tre villastadsdelar år 1975:

	Bruttoyta hela stadsdel.	Bostads- områden nettoyta	Nettoyta skolor trafik	Friyta i stadsdel	Friyta/ 100 m ² vy bostäder
Stora Mossen	65	35	3	27	490
Smedsslätten	103	64	1	38	360
Äppelviken	77	58	1	18	230

Källa: Statistisk årsbok för Stockholm 1975, samt uppmätningar

Den genomsnittliga tillgången på stadsdelsfriytor var i villastadsdelarna $350 \text{ m}^2/100 \text{ m}^2$ bostadsväningsyta.

Jämförelsen smalhusstadsdelar - villastadsdelar ger alltså det något överraskande resultatet att friyttillgången på stadsdelsnivå är omkring dubbelt så hög i villastadsdelarna.

Det vore annars rimligt att vänta sig att villastadsdelarna, där tillgången på kvartersfriyta är så väsentligt mycket större än i smalhusstadsdelarna skulle vara sämre försedda med stadsdelsfriyta.

Sammanfattning - stadsdelsfriytor

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att tillgången på stadsdelsfriytor i smalhusområdena är av samma storleksordning som tillgången på bostadsnära friytor. I jämförelse med villastadsdelar i samma regionala läge som smalhusstadsdelarna är villastadsdelarna bättre försedda med såväl bostadsnära friytor som stadsdelsfriytor.

	Tillgång till kvartersfriyta per 100 m^2 vy bost	Tillgång till stadsdelsfriyta per 100 m^2 vy bost
Smalhusstadsdelar	140 - 180 m^2	100 - 230 m^2
Villastadsdelar	550 - 700 m^2	230 - 490 m^2

Om de båda slagen av friytor summeras, blir den totala friyttillgången i smalhusstadsdelarna ca $300 \text{ m}^2/100 \text{ m}^2$ medan motsvarande värde i villastadsdelarna är tre gånger större.

Bebyggelseförtätning i smalhusområdena

Problemställning

Vi har inledningsvis berört förslagen att "kompletteringsbygga" d v s förtäta bebyggelsen i smalhusområdena. Med hjälp av de presenterade täthets- och rymlighetsundersökningarna är det möjligt att ange vilken storleksordning sådan kompletteringsbebyggelse kan få.

Vi skall undersöka möjligheten att bebygga "luckor" i den nuvarande bebyggelsen med enstaka hus, dels möjligheten bebygga stadsdelsfriytorna med större husgrupper.

Förtätning på kvartersnivå

Möjligheten att förtäta genom "inpussling" av enstaka hus har prövats i de åtta typhuskvartern. Förutsättningen har varit att inga hus skall rivras, samt att gatunätet inte skall behöva ändras. (Ingen hänsyn har tagits till grundläggningsförhållanden, markägoförhållanden, som naturligtvis har stor betydelse för genomförbarheten av sådan bebyggelse.) Kompletteringsbebyggelsen förutsätts ansluta till smalhusen i fråga om hustyp: trevåningshus om 10 m bredd och 30-50 m längd.

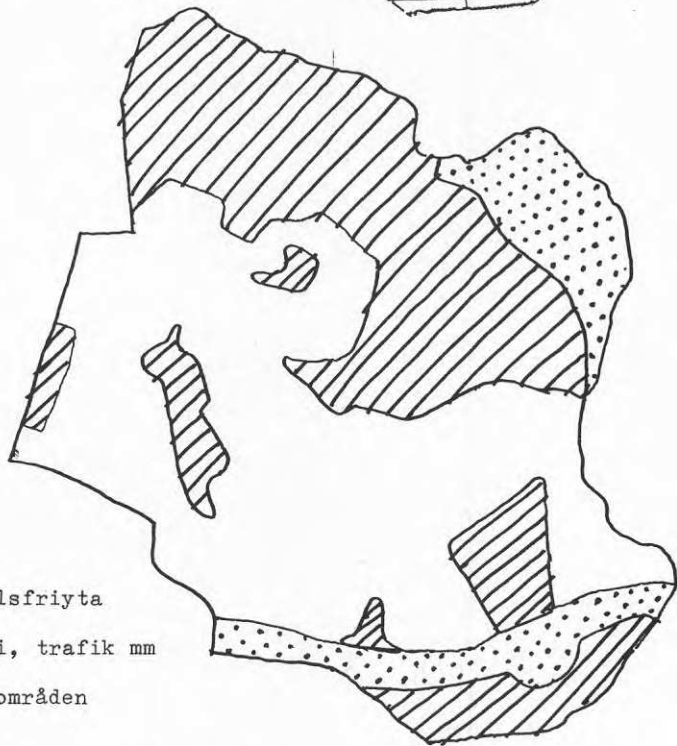
I fyra av de åtta prövade kvarteren kan man finna lägen för sådana enstaka nya hus: antingen i "luckor" i kvarterens inre, eller längs gator i gränsen mot omgivande friytor. Den nya våningsyta som man på detta sätt skulle kunna åstadkomma uppgår maximalt till 10.000 m². Genom sådan maximal "inpussling" skulle den genomsnittliga exploateringen i typkvarteren stiga från 0,53 till 0,56.

Genom inpussling av enstaka nya hus i smalhusområdena skulle det vara möjligt att åstadkomma en ökning av bostadsytan med storleksordningen 5%. Beräknat på all smalhusbebyggelse (påbörjad 1933-45) i Stockholms ytterstad, vilken beräknats innehålla ca 70.000 rumsenheter, skulle en sådan kompletteringsbebyggelse inom alla områdena ge ca 3.500 nya rumsenheter eller ungefär 900 nya lägenheter av nu gängse storlek.

En självklar konsekvens av sådan kompletteringsbebyggelse vore naturligtvis en allmän sänkning av rymligheten och friyttillgången i den berörda bebyggelsen. Detta problem och konsekvenserna för mark och vegetation vid kompletteringsbebyggelse skall beröras senare.

Förtätning på stadsdelsnivå i smalhusstadsdelar

Förtätning i stadsdelsnivå innebär att man utanför den nuvarande bostadsbebyggelsen uppför ett nytt bostadsområde, med ett nytt lednings- och gatunät, butiker och annan service. Lämplig storleksordning av sådana områden kan naturligtvis variera med de lokala förutsättningarna. Under 70-talet var "normalstorlek" på sådan kompletteringsbebyggelse 300-500 lägenheter. Ett sådant exempel är kompletteringsbebyggelsen i Minnebergsområdet i Traneberg I programinventeringen för Minnebergsområdet (S:7826) föreslås att kompletteringsområdet får en storlek av 6.0 ha och att det skall innehålla 2.000-2.500 re. Detta motsvarar en kompletterande våningsyta på ca 50.000 m² med en nettoexploatering på 0.9.

- Stadsdelsfria ta
- Industri, trafik mm
- Bostadsområden

Fig Traneberg - stadsdelsfria ta och övriga ytor.

Med ledning av dessa uppgifter kan man beräkna friyttillgången på stadsdelsnivå i Traneberg före och efter Minnebergsområdets bebyggande.

	Vån yta bostäder	Nettoyta bost omr	Industri- omr etc	Stadsdels- friyta	Friyta/ 100 m ² bostäder
Före	183.000	37 (ha)	9 (ha)	43 (ha)	230
Efter	233.000	43 (ha)	3 (ha)	43 (ha)	184

Trots att den kompletterade bostadsbebyggelsen inte inkräktade på den existerande friytan i stadsdelen ledde den till att den totala friyttillgången minskade betydligt: med en femtedel.

Hur skulle då en motsvarande kompletteringsbebyggelse ställa sig i andra smalhusstadsdelar - där inte äldre arbetsområden fanns tillgängliga för kompletteringsbebyggelse?

Räkneexempel 1:

Hammarbyhöjden - smalhusstadsdel med obebyggd friyta

Förutom Traneberg är Hammarbyhöjden egentligen den enda av de fem undersökta smalhusstadsdelarna som innehåller större samlade friytor tillräckliga för att rymma en nyexploatering av samma storleksordning som Minnebergsförslaget (områdesstorlek ca 5 ha).

Om Hammarbyhöjden kompletteringsbebyggdes i samma utsträckning som Minnebergsförslaget, så skulle friytorna påverkas på följande sätt:

	Vy bostä- der	Nettoyta yta bost	Nettoyta Industri m m	Stads- dels friyta	Friyta/ 100 m ² bostäder
Före	270.000	61	10	39	140
Kompl	+50.000	+6	-	-6	-
Efter	320.000	67	10	33	100

Genom kompletteringsbebyggelse av det antagna slaget skulle våningsytan i stadsdelen öka 15% - men den gemensamma friyttillgången i stadsdelen skulle minska 30% från 140 till 100 m² stadsdelsfriyta per 100 m² våningsyta, alltså samma friytstandard som gäller i Midsommarkransen i dag, den högst exploaterade av alla smalhusstadsdelarna.

Förtätning i villastadsdelar

I argumenten för kompletteringsbebyggelse av smalhusstadsdelarna ligger bl a att de har ett relativt centralt läge och att de har relativt stor tillgång på friytor. Våra undersökningar av stadsdelsfriytorna visade att villastadsdelarna i Västerort med samma regionala läge som smalhusstadsdelarna hade mer än dubbelt så hög friyttillgång.

I Smedsslätten finns samlade stadsdelsfriytor om ca 18 ha (Ålstensskogen m m) där en kompletteringsbebyggelse av samma storleksordning som Minneberg skulle kunna rymmas.

Räknexempel 2:

Villastadsdelen Smedsslätten₂ före och efter kompletteringsbebyggelse med 50.000 m² bostäder, nettoyta 6 ha.

	Vy bostäder m ²	Nettoareal bostäder ha	Nettoareal ind. + övr	Stadsdels friyta	Friyta 100 m ² bostäder
Före	106.000	64	1	38	360
	+50.000	+6	-	-6	
Efter	156.000	70	1	32	205

Räkneexemplet visar att friyttillgången i Smedsslätten även efter en kompletteringsbebyggelse (som ökat stadsdelens våningsyta med nästan 50%) skulle ligga betydligt över smalhusstadsdelarna.

Om man accepterade att tillgången på stadsdelsfriyta i villastadsdelarna sjönk till samma nivå som i smalhusstadsdelarna skulle man teoretiskt kunna kompletteringsbebygga alla tre villastadsdelarna med tre nya bostadsområden av Minnebergsområdets storlek:

Räkneexempel 3:

Kompletteringsbebyggelse i Stora Mossen, Smedsslätten och Äppelviken med 150.000 m² vy.

	Vy bostäder m ²	Nettoareal bostäder	Nettoareal ind. + övr	Stadsdels friyta	Friyta/100 m ² bostäder
Före	230.000	157	5	83	360
	+ 150.000	+ 18	-	- 18	
Efter	380.000	175	5	65	171

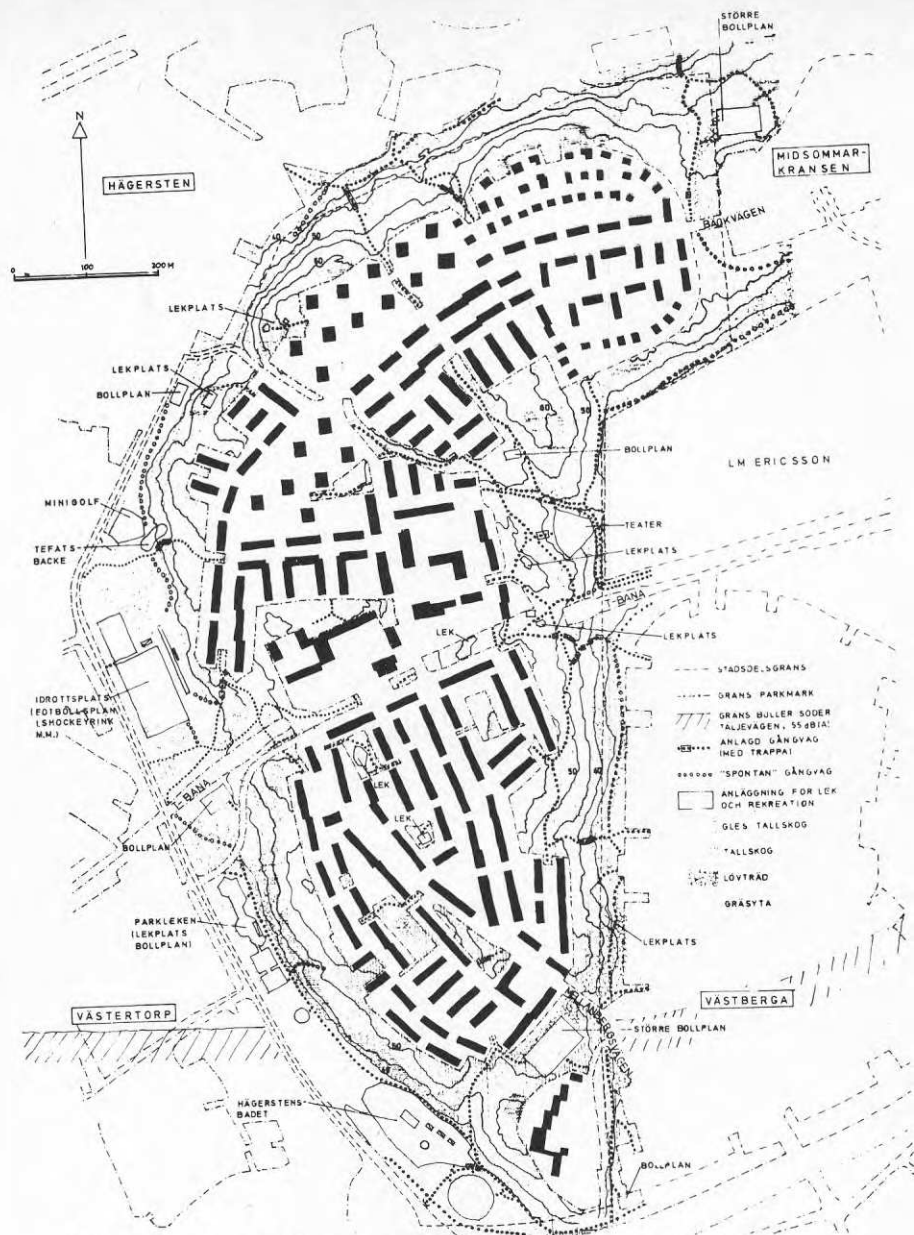
Tack vare att villastadsdelarna i Västerort har så stora reserver stadsdelsfriyta, skulle man kunna utnyttja dessa områden för kompletteringsbebyggelse av storleksordningen 1.500 nya lägenheter i nya flerfamiljshus, utan att friytstandarden på stadsdelsnivå skulle sänkas under den i smalhusområdena. En sådan kompletteringsbebyggelse kan för övrigt jämföras med vad som maximalt skulle kunna uppnås genom inpussling av enstaka nya hus i samtliga smalhusområden i Stockholms ytterstad - vilket beräknats till under 1.000 nya lägenheter. (Alla anförda exempel på kompletteringsbebyggelse bör betraktas som rena räkneexempel, eftersom de inte innehåller några försök att värdera de stora bortfall av rekreationsområden och värdefull vegetation som skulle bli följden.)

Slutsatser om bebyggelseförtätning

Tillgången på bostadsnära friytor i smalhuskvarteren är i genomsnitt $150 \text{ m}^2/100 \text{ m}^2$ bostadsyta, brutto, vilket nätt och jämt uppfyller rekommendationerna för friytor i Bostadens Grannskap. Möjligheterna att kompletteringsbebygga genom inpussling av enstaka hus i det existerande bebyggelsemönstret är relativt små. Genom ett maximalt utnyttjande av dessa möjligheter i ytterstadens alla smalhusområden skulle endast ca 1.000 nya lägenheter kunna åstadkommas. Okänsliga kompletteringar skulle kunna medföra svåra störningar och bortfall av vegetation i kvarteren.

Tillgången stadsdelsfriyta i smalhusstadsdelarna varierar i dag mellan 100 och 200 m^2 per 100 m^2 bostads-
våningsyta. I stadsdelar med 150 m^2 per 100 m^2 bildar de omgivande obebyggda ytorna sammanhängande grönområden. Några studerade villastadsdelar i Västerort i ungefär samma regionala läge som smalhusområdena har friyttillgång på stadsdelsnivå som motsvarar det tredubbla av smalhusområdena. De stora reserverna av stadsdelsfriyta i dessa tre stadsdelar skulle medge en kompletteringsbebyggelse med 1.500 nya lägenheter i flerfamiljshus utan att den resulterade tillgången på stadsdelsfriyta skulle understiga genomsnittet i smalhusområdena i dag. Utgående från tillgången till friytor i olika områden visar sig utrymmet för kompletteringsbebyggelse vara avsevärt större i Mellanstadens villa- och småhusstadsdelar än i smalhusområdena.

I Hägerstensåsen är stadsdelsfrietan ovanligt välutnyttjad och välplanerad. Ytan utgörs som tidigare beskrivits av en bitvis ganska brant sluttningsszon med sparad naturmark som omsluter hela stadsdelen. Här har man passat in olika funktioner för lek och rekreation och avsevärt höjt friytans användbarhet. Här finns idag kvarterslekplatser, parklek, boll- och ishockeyplaner, promenadstråk, soffor, friluftsteater, friluftsbad och minigolf. Tyvärr sänker trafikbullret från Södertäljevägen ganska avsevärt användbarheten i stadsdelens södra ände.

6 NATURMARKEN I SMALHUS OMRÅDEN

Problemställning

Debatten kring smalhusen och smalhusmiljön var som framgått ovan ganska livlig och omdömena uppenbarligen högst varierande från å ena sidan de ivriga förespråkarna - till motståndarna som t o m talade om "stadsbyggnadskonstens förfall".

Idag 30-40 år efter tillblivelsen kan vi studera och kanske något objektivare bedöma smalhusstadsdelarnas för- och nackdelar som bomiljö sett i ett något längre perspektiv, och bedöma vilket omdöme de mest förtjänar. Decennierna efter smalhusepoken har också givit nya erfarenheter. Rationella planeringsätt och moderna tekniker har givit bomiljöer av helt ny karaktär och som också är viktiga att relatera till smalhusbebyggelsen.

Vad man än tycker om smalhusmiljöerna, kan nog ingen idag förneka att det överlag är påfallande lummiga områden man finner. Målsättningen "Stad i park" kritiserades på sin tid bl a för att merparten av Stockholmsterrängen inte hade eller ens kunde tillskapas någon egentlig parkkaraktär. Vi har dock inte bedömt parkkaraktär som det mest eftersträvansvärda, utan vegetation och naturmark överhuvudtaget som en ovärderlig tillgång i bomiljön.

Detta kapitel handlar om vegetationen/naturmarken i smalhusstadsdelarna. Hur den tagits till vara som en resurs vid planeringen, vilka förutsättningar den fått och vilken miljö det resulterat i, samt hur den klarat sig under årens lopp mot slitage och annan påverkan.

Dessutom görs jämförelser med bostadsområden från 60-70-talen i områden med liknande naturförutsättningar som smalhusområdena och med en jämförbar exploateringsgrad. Avsikten är att öka insikten om kvalitéerna i smalhusmiljön, och att söka återvinna något av den planerings- och byggkunskap som tar vara på naturen.

Sparad mark och vegetation

Ett av de mest framträdande dragen i smalhusmiljöerna idag är alltså den rika vegetationen. Till en del beror det på att områdena är 30-40 år gamla - inplanterade träd och buskar har hunnit växa upp. Viktigare är dock att man tog till vara och lämnade mycket av den ursprungliga vegetationen orörd när områdena byggdes. De var alltså ofta inbäddade i ganska riklig grönnska redan när de första hyresgästerna flyttade in. Däri skiljer sig smalhusområdena markant från bostadsområden från senaste decennierna.

Avsikten med smalhusstadsdelarna var ju bl a att skapa en "stad i park" - en sundare och ljusare boendemiljö än vad innerstaden kunde erbjuda. Denna medvetna strävan var avgörande för resultatet, och kom heller inte, på samma sätt som idag, i konflikt med produktionstekniska krav. På 30-talet var maskinen, åtminstone den stora och tunga, ännu inte allmän vid markbearbetningen och byggande och plansprängningar var ovanliga. Dessutom var de ekonomiska resurserna vid smalhusutbyggnaden begränsade - man gjorde inga större satsningar på bostadsområden för arbetarklassen, vilket paradoxalt nog bidrog till det i många fall lyckosamma resultatet åtminstone vad gäller utemiljön.

Genom att man naturligen sökte lägga bebyggelsen på de minst kuperade terrängavsnitten, åtminstone under den första utbyggnadsperioden när valmöjligheterna var flera, har de branta partierna med sin vegetation kommit att ge en naturlig avgränsning åt många områden.

Som framgått var stadsplanemönstret i sig ganska stereotyp. Ändå erbjuder så gott som alla smalhusområden en rik och omväxlande miljö. Det beror på att man med små förskjutningar anpassade de enskilda huskropparna, och även gatorna, i höjd- och sidläge till terrängförhållandena på platsen (se Axel Dahls uttalande sid 16). Bebyggelsen underordnades naturen som alltså oförmedlad övergår från ren naturmark till natur bland hus. Och detta lyckades man med även vid relativt tät bebyggelse.

Inom smalhusområdena finns naturmark sparad dels som friytor på parkmark mellan bostadskvarter, dels inne på gårdarna. Hammarbyhöjden är exempel på en stadsdel med stora sammanhängande parkmarksarealer med naturmark helt centralt bland bebyggelsen. Vad gäller naturmark i bostadskvarteren beror förekomsten bl a på hur huskropparna placerades. Mest naturmark finns i de kvarter där huskropparna systematiskt lagts utmed gatorna.

När man idag bygger i kuperad terräng, plansprängs i regel stora ytor, så att de lättare och effektivare kan bebyggas. Därmed försvinner både kupering, befintlig vegetation, och det växtbärande markskiktet. Detta gäller inte bara utbyggnaden av högexploaterade områden med flerfamiljshus, utan lika ofta gruppbyggda småhusområden. Landskap och natur tycks snarare ses som ett hinder än som resurs i planeringen, och med de tekniska möjligheter byggapparaten idag besitter blir det ett lätt forcerat hinder.

Att sedan kvantitativt och kvalitativt försöka återskapa den mark och vegetation som skövplats blir en orimlighet med de även idag ofta knappa resurser som vanligen avsätts för utemiljön. Det blir stora hårdgjorda ytor, träd- och buskplanteringar, gräsmattor och i vissa fall byggda kullar och vallar. Naturmarken sparas i allmänhet först en bra bit utanför bebyggelseområdet ofta med en skarp gräns mellan sparad natur och nyanläggning. Den sparade naturmarken i småhusområdena ska alltså jämföras med den anlagda miljön mellan husen i dagens bostadsområden.

Produktionsteknik och vegetationsförutsättningar

30-40-talets byggt teknik innebar i sig ganska små ingrepp och relativt liten påverkan av omgivande natur. Också här fanns ibland stora ambitioner att skydda naturmarken genom restriktioner som att arbetsområdet runt ett hus högst fick vara 3 m från blivande husliv. Men även inom denna zon kunde värdefulla träd sparas. - Vi har funnit exempel på träd som sparats 70 cm från färdig fasad. Material samt inmatning skulle ske enbart från gatan. Husen byggdes manuellt, ofta ett och ett och grundläggningstekniken var enkel.

Bilder tagna direkt efter husens färdigställande visar dock ibland vegetationslösa zoner på ett par meter närmast husen. Idag ser man som regel inget spår av dessa kala ytor, tack vare att den omgivande, naturliga vegetationen ganska snart "vandrade in" och skylde spåren efter byggtiden. Ibland påskyndades denna vegetationsetablering genom att man påförde jordmassor som så nära som möjligt liknade den omgivande naturens - just för att "få tillbaka" vegetationen och återställa naturen.

Det väsentliga var alltså att man trots påverkan inte förstörde marken. Den hade kvar sin förmåga till regeneration och självläkning.

En annan anledning till den goda självläkningsförmågan var, att man ofta sparade hela växtsamhällen, dvs alla vegetationsskikten, samt stora, sammanhängande ytor. Ju större sammanhängande ytor som sparats, ju

bättre förutsättningar har vegetationen i regel haft att utvecklas och föryngras i de olika skikten. En varierad vegetation, såsom den naturmarken ger, blir också motståndskraftigare än en artfattig, genom olika arters olika känslighet för påverkan.

60- och 70-talsområden. Även i moderna bostadsområden försöker man ibland spara bitar av den ursprungliga naturen, men av olika skäl blir resultatet inte alltid så lyckat. Ingreppen vid dagens husbyggnation blir ofta mycket omfattande. Dels är det i regel stora, effektiva utbyggnadsområden jämfört med de styckebyggda smalhusen, dels förvandlas avsiktligt stora delar av landskapet totalt under byggprocessen. - Det är inte längre bebyggelsen som underordnas naturen. De eventuella ytor av ursprunglig mark och vegetation som sparas, blir självfallet också mycket kraftigt påverkade. Det blir naturmarks-"öar", utbrutna ur ett ekologiskt sammanhang och som sådana oftast alltför små för att fortleva "självständigt".

Marken utsätts för flera sorters påverkan; både direkta och indirekta och verkande både på kort och lång sikt. Tung maskiner och materialupplag komprimerar lätt marken och förstör jordstrukturen. Husens grundläggning kan dränera ut marken och förändra grundvattennivån. Husplaceringar kan skära av naturliga vattensystem. Stora hårdgjorda markytor och effektiv avledning av regnvattnet ger ofta underskott i växternas vattenbalans (visar sig kanske tydligt först efter några år). Nya jordmassor kan påföras utan anpassning till områdets naturliga förhållanden. I hållmarksområden kan man exempelvis ibland se för "feta" jordtyper som ger en här främmande flora med fetjordsväxter.

Det är dessvärre inte bara den ursprungliga, sparade vegetationen och naturmarken som ges försämrade livsbetingelser i nya områden. Även den nya, inplanterade vegetationen får ofta mycket dåliga förutsättningar, vilket tydligt avspeglas i långsam eller utebliven tillväxt. Den nya "ersättnings"-marken som byggs upp är klart underlägsen naturens. Även en relativt liten, sparad naturmarksyta tycks trots allt ha större möjlighet att överleva och anpassa sig till förändrade villkor än en yta med nyuppsydd mark och inplanterad vegetation. Naturmarksytan ändrar troligen karaktär. Den ursprungliga vegetationen försvinner, men ersätts i regel snart av tåligare växtsamhällen och ytan består trots allt som vegetationsyta.

Vegetationen i nya områden blir aldrig "självständig", så att den återtar marken som fallet ofta var i smalhusområdena. Utemiljön är en nyproduktion som anlagts på ett sätt som kräver ständiga insatser av

skötsel, underhåll och kompletteringar. Skötseln i sig hindrar dessutom ofta vegetationens naturliga och spontana utveckling.

Resultaterande miljö

Smalhusområdena. Genom att spara sammanhängande naturmarkspartier och anpassa bebyggelsen till de topografiska förhållandena har man i smalhusstadsdelarna lyckats bevara den övergripande landskapskaraktären. Den sparade naturmarken kring bebyggelsen håller samman bostadsområdena till naturliga enheter.

Fig. Främlingsvägen, Midsommarkransen

Fig. Hammarbyhöjden

I förhållande till husen har den uppvuxna vegetationen betydelse genom att dels bädda in husen i grönska och därmed dölja enformigheten i de enkla och upprepade hustyperna, dels "ta ner" husens höjd och ge intryck av en måttlig skala i förhållande till människorna.

Fig. Gata i Riksby

Fig. Gata i Hägerstensåsen

Hela bebyggelsen inklusive gårdarna har genom anpassning till terräng plus det varsamma byggförfarandet redan från början givits en naturlig variation. Gårdarna har mycket olika karaktär och förutsättningar beroende på var i terrängen de kommit att hamna. Ett i sig ganska stereotyp och ensidigt stadsplanemönster har i verkligheten blivit en rik och omväxlande miljö.

Valet av exploateringsområden och de små ingreppen i naturen har dock ibland också resulterat i inte alldeles bekväma bostadsområden. Mot upplevelsequaliterna i den bergiga och kuperade terrängen står problemet för rörelsehämmade att ta sig fram mellan husen.

I de typiska 60-70-talsområdena är det tvärtom. Här hindrar sällan terrängen i sig någon från att röra sig i området. Å andra sidan är det inte alltid lockande att ge sig ut på strövtåg i den närmast vegetations- och naturmarksbefriade miljön.

Fig. Gata i n:a Bagarmossen (70-tal)

Plansprängning och röjning av terräng och natur gör bostadsområdena till stora sår i landskapet.

Den ersättningsvegetation som planteras in i stället för den ursprungliga, skövlade vegetationen står varken kvantitativt eller kvalitativt i någon som helst proportion till den ursprungliga. De tusentals träd som röjts bort har ersatts av ett fåtal små "pinnar". Förhållandet hus - vegetation är helt ur balans - i många fall för all framtid.

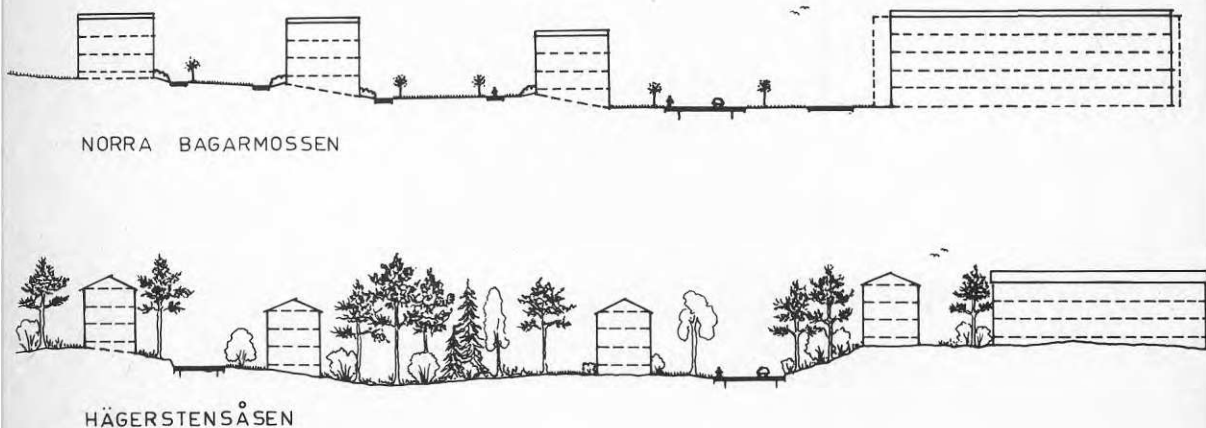

Fig. Människa/hus/träd

Den naturliga vegetationens artrikedom har ersatts av ett lästräknat antal "standard"-arter.

Klimat m m

Till sist skall bara omnämnas några ytterligare effekter som naturmark och vegetation allmänt kan medföra i urban miljö;

- Vegetation i ett bostadsområde har ofta en positiv inverkan både på både makro- och mikroklimat. En vegetationstäckt markyta ger exempelvis temperaturutjämning och behagligare mikroklimat jämfört med en hårdgjord yta. Större vegetationsridåer med växter i alla skikt kan ge effektivt vindskydd. Detta är av betydelse för många av smalhusstadsdelarna som i många fall ligger högt i terrängen och därmed är extra exponerade.

- Vegetationen kan ge bullerdämpning. För att denna skall bli så stor som möjligt bör den ha stor bladyta och helst också tjocka blad samt växter i alla skikt. Barrvegetationen som är det dominerande i småhusstadsdelarna har således en mindre bullerdämpande effekt. Dock är den psykologiska avskärmande effekten större än den egentligt bullerdämpande.
- Vegetationen har luftrenande effekt, vilket blir av extra stor betydelse i urbana miljöer. Barrvegetationen är emellertid samtidigt känslig för luftföroreningar p g a att de inte kontinuerligt fäller "bladen".
- Större sammanhängande vegetationsytor har vidare en viktig funktion som infiltrationsområde för grundvatten.
- Rekreationsytor i urban miljö.

60-70-talsområden har ofta ett ganska obehagligt klimat. Ofta uppkommer "draghål" mellan husen beroende på husplacering, hushöjder men också avsaknaden av uppvuxen vegetation samt växter i olika skikt.

Den stora arealen hårdgjord mark bidrar också till ett försämrat mikroklimat - men också försämrade infiltration och därmed försämrade vegetationsförutsättning.

Fig. Bostadsområde från 60-talet (foto S Koinberg AB)

Problembeskrivning naturmark

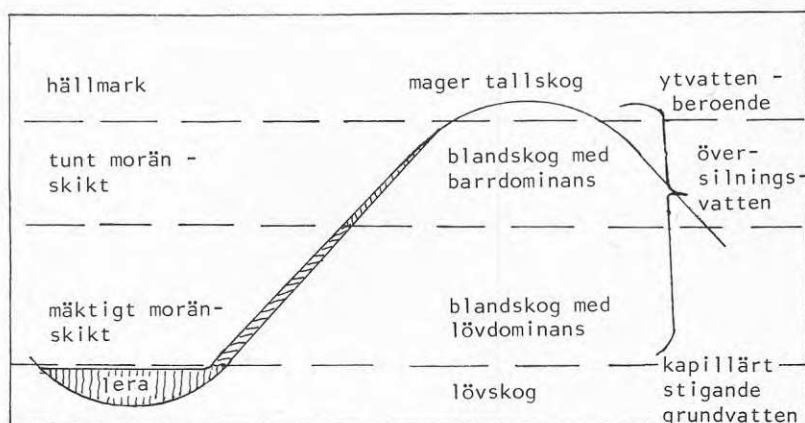
Här nedan följer en närmare beskrivning av den naturmark vi funnit i smalhusstadsdelarna.

Vi har också undersökt hur naturmarken klarat sig efter att områdena blivit bebyggda - hur olika naturmarkstyper klarat det periodvis mycket kraftiga slitaget de utsatts för efter utbyggnaden. Det har vi gjort dels därför att dessa stadsdelar har ett visst "förtätningstryck" på sig. Klarar naturmarken en förtätning? Vilka resurser måste i annat fall sättas in för att nå en likvärdig miljö? Dels ger god kännedom om vegetationen här idag generella kunskaper om lämpliga arter och växtsammansättningar för restaureringsåtgärder. Undersökningen ger också viss kunskap om växter som tål kraftigt slitage och därför är lämpliga att plantera även i andra bostadsområden.

Olika naturmarkstyper, deras uppkomst och utbredning

Naturmarken ser inte likadan ut överallt i smalhusområdena. Olika naturmarkstyper utbildas därför att naturen har olika livsvillkor att erbjuda växterna. De faktorer som är viktigast när naturmarkstyper bildas är: jordart, jorddjup, markfuktighet, tillgången på ljus, klimatförutsättningar och slutligen konkurrens från andra växter.

Jorddjup och markfuktighet beror på de topografiska förutsättningarna och inlandsisens arbete. De högre partierna i terrängen har spolats rena av inlandsisen och de olika sjösystem som bildades när isen smälte. De lösa avskrapade jordlagren har samlats i terrängens lägsta partier.

principskiss som visar hur terrängen påverkar marktyp, vattentillgång och naturmarkstyp:

Vår tids naturmarkstyper är kulturprodukter. Man har genom en viss skötsel erhållit en eftersträvad ekonomisk återbäring av marken. Det är bara naturmarkstyper med extremt låg produktionsförmåga (ex v hållmark, kärr och mossar) som fått sköta sig själv genom tiderna. Rik mark har nästan alltid utnyttjats för odling. Marken har därför inte haft någon naturlig växtlighet. Den rika bördiga mark som finns i smalhusområdena har tidigare oftast varit koloniområden. Den humusrika moränen var tidigare ofta betesskog. Den magrare moränens skog användes för ett skogsbruk som gav en olikåldrig skog.

Beskrivning av naturmarkstyper

Hällmarken har magra livsförutsättningar att erbjuda med sina kalspolade hållar och jord i små bergsfickor. Den har ingen vattenhållande förmåga utan är helt beroende av regnvatten. Vid längre torrperioder får vegetationen inget vatten, och endast torktåliga växter klarar sig. Olika lavar dominerar helt markskiktet. Risen ljung och lingon förekommer, framför allt i jordsvackor. Tall och en hör också till de karaktäristiska inslagen. Hällmarken är vanlig i smalhusområdena.

hällmark

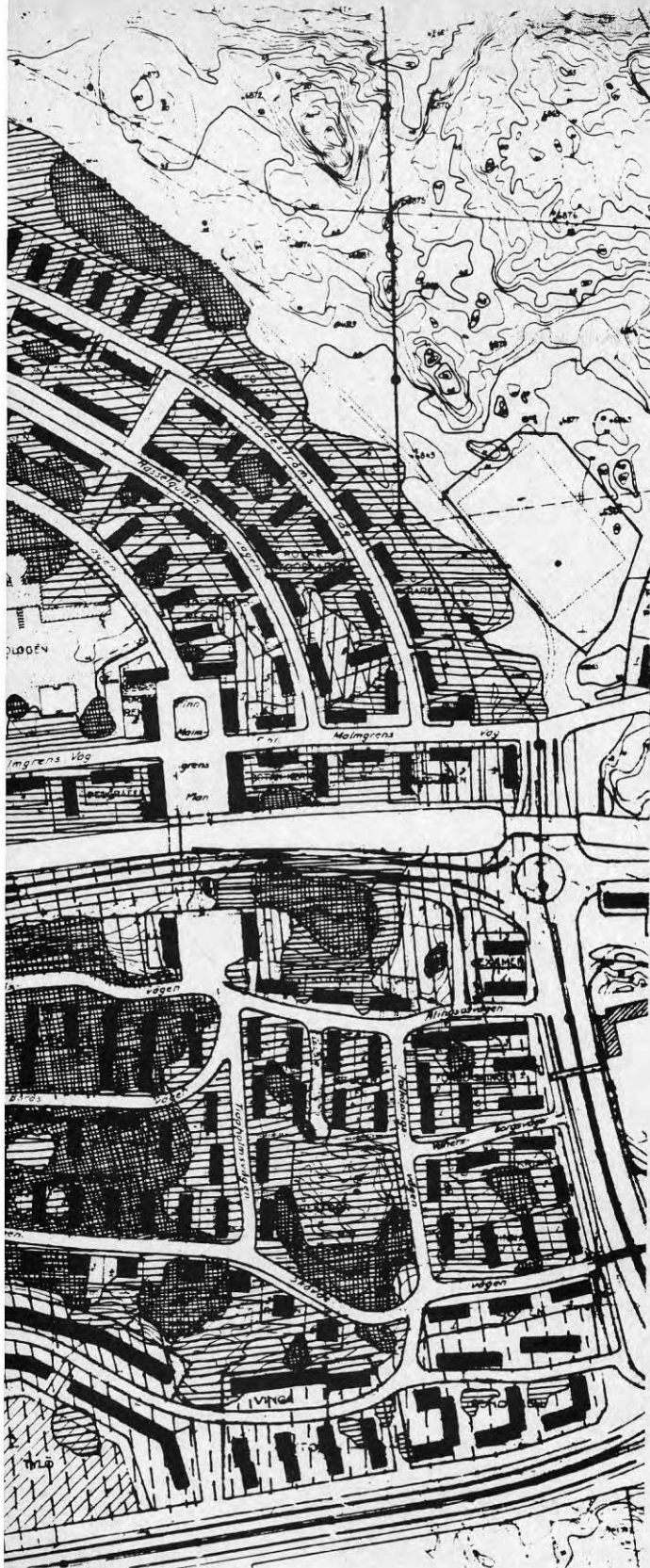
Morän består av osorterat, kantigt material av olika kornstorlek bildat av inlandsisen. Den finns ofta i sluttningszoner och får översilningsvatten från högre partier. Förmågan att hålla kvar regn- och översilningsvatten beror på mängden fint material i moränen och på moränens tjocklek. Moränens mäktighet ger olika vegetationstyper. När moränen är tunn blir det barrdominans i trädskiktet. Fältskiktet består ofta av lavar eller

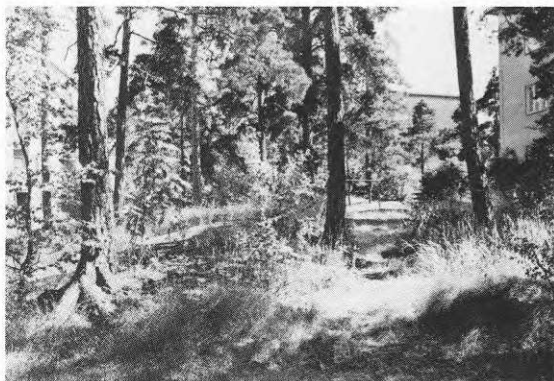
TECKENFÖRKLARING

exempel på olika naturmarkstypers utbredning tolkat från flygbilder (Hammarbyhöjden)

	hällmark
	tunt moränskikt
	mäktigt moränskikt
	sediment

mossor samt av blåbärs- eller lingonris. När mäktig-
ten tilltar ökar lövinslaget i trädskiktet. Kraftigare
moräner ger lövdominans. Med ökad mäktighet tilltar
också inslaget av örter i fältskiktet. Moränmarken är
den vanligaste marktypen i smalhusområdena.

morän

Sedimentmarken består av lera. Leran har den bästa vat-
tenhållande förmågan och har en grundvattenyta som va-
rierar lite en eller ett par meter under markytan. Träd-
skiktet har lövträd och fältskiktet utgörs av örter.
Denna marktyp är den minst vanliga i smalhusområdena.
Typen förekommer endast sporadiskt med ett undantag näm-
ligen stadsdelen Riksby som helt och hållet ligger på
sedimentmark.

Slitage

Till smalhusstadsdelarna flyttade på 30- och 40-talen mest unga arbetarfamiljer. Efter ett tiotal år hade antalet barn blivit stort och naturmarken på gårdarna utsattes för ett hårt slitage. Det går att avläsa på dagens vegetation. Man kan också se att områdena har klarat detta slitage olika bra. Den här skillnaden i slitagetålighet kan bero på olika saker, exempelvis naturens egen regenerationsförmåga, olika storlek på gård, användningssätt och typ av skötsel.

Slitagetålighet

Man kan generellt påstå att naturmarkens slitagetålighet är ett jämviktsförhållande mellan naturmarkstypernas regenerationsförmåga och slitagets storlek.

Regenerationsförmåga

Regenerationsförmågan beror på markens produktionsförmåga, vilken i sin tur beror på jordart, jorddjup och vattentillgång.

Som vi tidigare visat i principskissen för naturmarkstyper finns ett samband mellan läge i terrängen å ena sidan och markens produktionsförmåga å den andra sidan. Då regenerationsförmågan beror på markens produktionsförmåga, som i sin tur ger naturmarkstypen, finns ett samband mellan naturmarkstyp och regenerationsförmåga.

Hällan är den växtplats där den mest känsliga naturmarkstypen finns. Hällan är en karg växtplats, ofta är den kal och det finns endast jord i små svackor och sprickor. Växterna måste livnära sig på regnvatten, därför att det inte finns några lagringsmöjligheter av vatten. Redan vid förhållandevis små förändringar får vegetationen svårt att förny sig. Antalet arter som klarar knappheten på vatten och näring, är litet.

Moränen har naturmarkstyper med blandskog. Regenerationsförmågan skiftar beroende på ingående markmaterial. En stor mängd småpartiklar ger bra vattenhållandeförmåga. Om markmaterialet är starkt sorterat blir det svårt för vattnet att stiga kapillärt, det blir svårt att hålla kvar vatten och växtligheten blir beroende av översilningsvatten. Moränmarkens växtlighet är känslig för förändringar av flödet av översilningsvatten.

Sedimenten i terrängens lägsta partier består mestadels av lera och har en relativt jämn toppyta. Ofta har leran en jämn tillgång på vatten. Kapillära vattenrörelser är vanliga. Jorddjupet är ofta stort och närings-tillgången är god - den sammanlagda partikelytan är störst när partiklarna är minst. Det här ger växterna

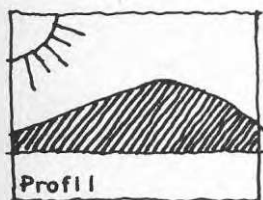

en bra livsmiljö och då också en stark regenerationsförmåga. Eftersom det är en god växtmiljö är antalet arter, för den potentiellt möjliga vegetationen på den här marken, störst här. Vid förändringar finns det gott om växter som kan konkurrera om livsutrymmet.

Slitageundersökning

Metodbeskrivning

För att undersöka slitaget i smalhusområdena krävdes en inventering av naturmarkstyperna. Det krävdes också kunskap om naturmarkstyperna i "oslitet tillstånd".

Inventeringen av naturmark gjordes längs profiler. Profiler har lagts så att de i sin längdriktning täckt in alla naturmarkstyper som förekommer i resp smalhusstadsdel.

Undersökningsenheten är ett område längs profilen med samma växtsammansättning. Flera enheter kan förekomma inom en naturmarkstyp. Vi har längs de olika profilerna inventerat de olika enheternas lägen och noterat vilka arter som ingått i dessa.

Undersökningen längs profilerna i smalhusområdena har utvidgats med en profil i Nackareservatet. Nackareservatets profil har fått bli utgångspunkt vid våra slitagemätningar.

Vi har gjort en jämförelse mellan profilerna från smalhusområdena och profilen från Nackareservatet och konstaterat vilka förändringar som inträffat i artsammansättningen.

Vi har av tidsbrist inte kunnat undersöka kvantiteten av en viss förändring, men anser ändå att metoden gett en god överblick av inriktningen, men även i viss mån storleken på de förändringar som inträffat i växtsammansättningen under den tid stadsdelarna har brukats.

Bearbetning

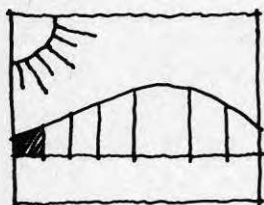
Inventerade profiler har bearbetats och sammanställts i ett antal generaliserade profiler. Dessa är typiska för olika "slitagenivåer".

En profil karaktäriseras av att stå "nära sitt ursprungliga (före exploateringen) balansläge". Vid

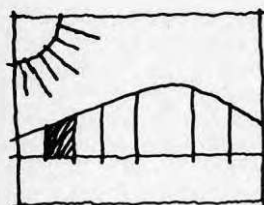
ökat slitage förändras växtsammansättningen och efter en tid inställer sig ett "nytt balansläge" med en något annorlunda växtsammansättning. Ökar slitagetrycket ytterligare inträffar än större förändringar, den profilen kallar vi "sliten". Slutligen har vi en profil där slitaget varit så hårt att profilens karaktär är "störd". Profilerna redovisas i sin helhet.

Nedan följer en genomgång med kommentarer till de olika profilernas enheter.

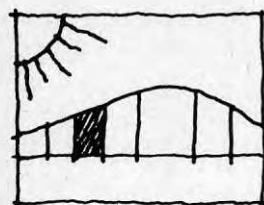
Profilen "Nackareservatet"

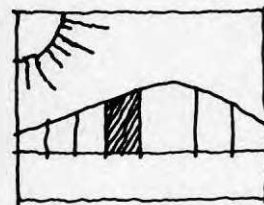
Vår jämförelseprofil i Nackareservatet består av skogsmark som är brukad på ett skonsamt sätt (inga större kalhyggen). Samtliga enheter längs profilen har stor artrikedom. Sedimentmarken brukas här som åker.

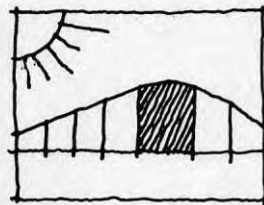
Den första enheten på moränmarken är en torrbacke. Den innehåller solälskande torrbacksväxter som mandelblom, kärleksört, tjärblomster, gråfibbla, en och slån m fl växter. Martall är det enda förekommande trädet. Torrbacken karaktäriseras av ett tunt jordskikt och är periodvis mycket torr och därför slitagekänslig. I äldre tider har den här enheten tillsammans med högre (längs profilen) liggande enheter med rikare morän ofta varit betesmark.

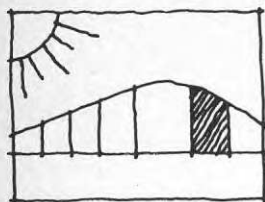
De högre liggande enheterna på humusrikmorän har också en omfattande artlista med många örter i fältskiktet. Det är "en blommande skogsbacke", med skogsviol, gullviva, humleblomster och gökärt m fl örter. Ek dominerar i trädsiktet tillsammans med tall och gran. Enheten är slitagetålig.

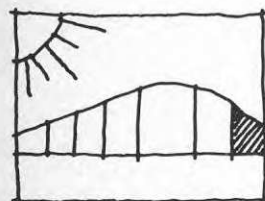
På den magrare typen av morän återkommer en del av örterna från torrbacken. Här finns dessutom inslag av ris i fältskiktet och lövträd i trädsiktet som domineras av ek och tall. Enheten är slitagetålig.

Hällmarken på bergsryggens krön domineras helt av tall, en heltäckande matta av olika lavar och lövsly i skrevor. Enheten är slitagekänslig då lavarna lätt smulas sönder och eroderar bort under torra perioder.

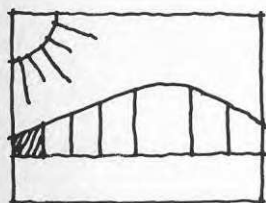
Moränmarken på andra sidan krönet domineras helt av barrträden. Barrträddominansen och det nordliga läget ger ett skuggigt och fuktigt klimat för botten- och fältskiktet. Detta domineras av mossor och lavar med inslag av ris. Enheten är relativt tålig.

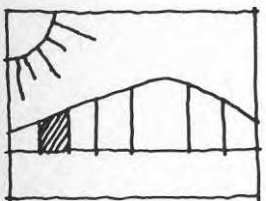
Den rikare delen av moränen har inslag av löv i trädskiktet, nämligen asp och rönn (jfr en och ek på sydsidan) och i fältskiktet förekommer örter som alla är ganska anspråkslösa. Enheten är tålig.

Alla enheter i Nackareservatets profil föryngrar sig spontant i alla skikten.

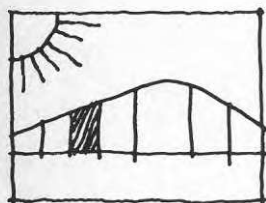
Profilen "Nära ursprungligt balansläge"

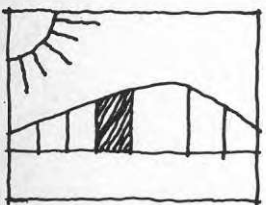
Sedimentmarken består av rikare typ av bryn och är väldigt frodigväxande rent av svårframkomlig. Växterna är typiska "brynväxter", solälskande lite snåriga och låga.

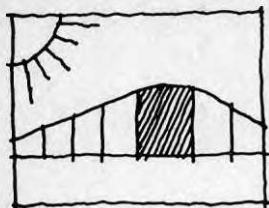
Den här moränmarken har ett utvecklat högre trädskikt som släpper igenom ljus till fältskiktet. Därför finns här ett mer utvecklat örtskikt än i brynet. Enheten är relativt tålig.

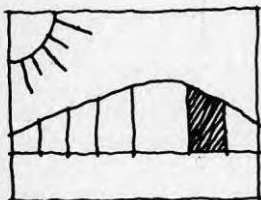
Antalet arter har minskat i fältskiktet. Enheten är relativt tålig.

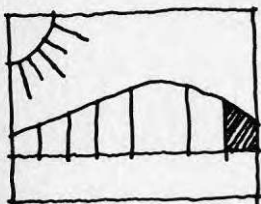
Enheten närmast krönet har kvar mossor och relativt tåliga gräs. Örtskikt saknas medan däremot risen klarar sig bra och likaså träden.

Hällmarken har inte kvar sina lavar, utan är i stället täckt av mossor med inslag av torktåliga gräs, bergsyra, ljung och torktåliga örter som skelört och veronika. Tallen har föryngringsvärigheter. I buskskiktet finns enstaka enar kvar. Enheten är slitagetålig.

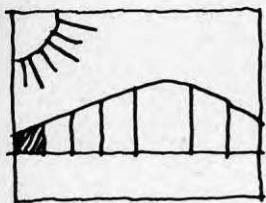

I den övre moränmarken på andra sidan krönet är förutsättningarna något annorlunda än i samma läge på Nackareservatets profil. Denna profils norrsida är mer långsamluttande och har rikligt med lövträd i trädskiktet. Detta ger större möjligheter för annat än mossor att växa i fältskiktet. I denna enhet är slitagetrycket så litet att tallen kan föryngra sig spontant. Enheten är relativt slitagetålig.

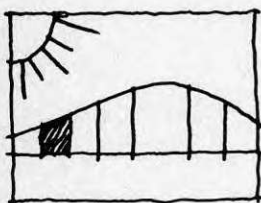

I den rikare delen av moränen i denna profil består trädskiktet uteslutande av lövträd där ek dominerar. Fältskiktet är välutvecklat. Enheten är slitagetålig.

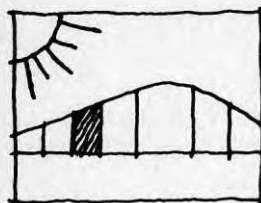
Profilen "Nytt balansläge"

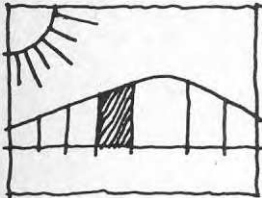
I denna profil är sedimentmarken mer än i de två redan beskrivna profilerna, en kulturprodukt. Fältskiktet är kultiverad gräsmatta och endast träden säger något om att det tidigare funnits en rik naturmarkstyp här.

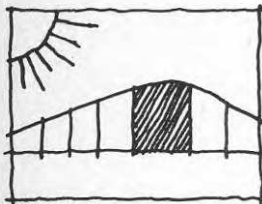
På moränmarken finns det ursprungliga fältskiktet kvar med en liten reduktion av antalet arter. Större grästuvor förekommer och gynnas av slitaget. Trädskiktet domineras av lövträd främst ek. Trädskiktet klarar en spontan föryngring. Enheten är slitagetålig.

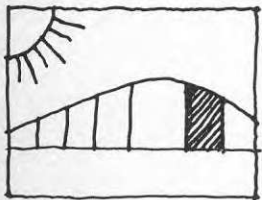
Enheten är starkt kulturpåverkad med gräsmatta samt ogräsen revsmörblomma och mossor. Träden utom tall klarar en spontan föryngring. Enheten är slitagetålig.

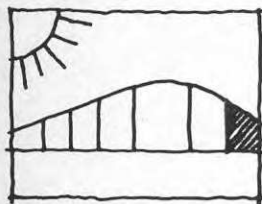
Enheten på lite magrare morän har enbart träd med måttliga anspråk på näringstillgång. Tallen föryngrar sig inte spontant, vilket däremot björken och aspen gör. I fältskiktet förekommer växter som i trädgårdssammanhang betraktas som ogräs, så kallade ruderatväxter. Fältskiktet har anpassat sig och blivit slitstarkt. Blåbärriset som fortfarande finns kvar är förmodligen den enda men också den mest slitagekänsliga arten.

Här har hållmarken mist alla sina ursprungliga arter i fältskiktet. Det består av torktåliga gräs, mossa, bergsyra och av ruderatväxter som gråbo, gårdskräppa och fibbla. Men ljung finns kvar i mindre öar och vidare förekommer fetknoppen, (trädgårdsflykting). Vegetationen finns främst i svackor med morän mellan kalslitna hållar. Tallen kan inte föryngra sig spontant. Björken liksom även rönnen, sälgen, aspen, oxeln och eken föryngrar sig men förekommer i låga ofta flerstammiga exemplar.

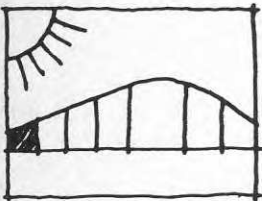

Moränmarkens artsammansättning visar spår efter hårt slitage, främst i fältskiktet. Förutom anlagt gräs, maskros, korsört, tistel och gråbo vilka alla kan betraktas som ruderatväxter. Det är bara mossa och ljung som är ursprungliga växter. I trädskiktet förekommer tall, ek och asp. Tallen föryngrar sig inte själv, men både ek och asp klarar en spontan föryngring. I buskskiktet förekommer också inplanterade arter som måbär och amerikansk hagtorn.

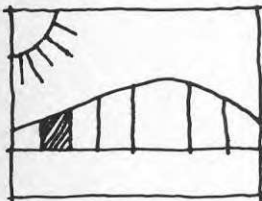

Tall och gran ingår i enhetens trädskikt, men kan inte föryngra sig spontant vilket lövträden klarar. Buskskiktet är förhållandevis rikt, även fältskiktet är rikt och man kan här se att gräsen gynnas (7 arter) men att ändå många örter finns här liksom risen, lingon och blåbär.

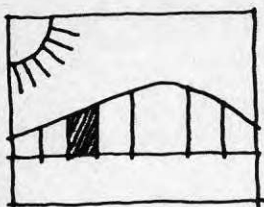
Profilen "Sliten"

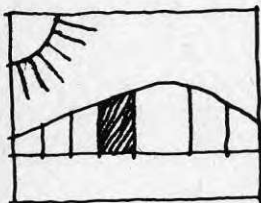
Sedimentmarken i den hårt slitna profilens bryn finns tall, ek och asp i trädskiktet. Enbart lövträden föryngrar sig. Fältskiktet är artfattigt med endast fyra arter på en näringsrik marktyp.

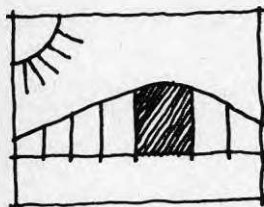
I enheten med rik moränmark dominerar tallen och eken i trädskiktet förutom dessa arter förekommer rönn, sälg och äpple i trädskiktet. Tallen kan inte föryngra sig. I fältskiktet förekommer mest gräs men även örterna fibbla, gökärt och ormbunken örnbräken. Det är en artfattig lista för att vara denna marktyp.

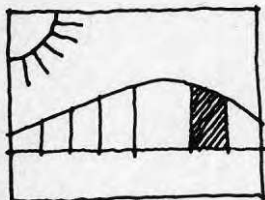
Enheten har också en fattig artlista. Här finns tall och ek i trädskiktet. Ingen tallföryngring förekommer. Endast rönn och asp finns i buskskiktet. Fältskiktet innehåller endast tre arter av vilka två dominerar helt. Det är två mycket tåliga gräs, hundäxning och svingel.

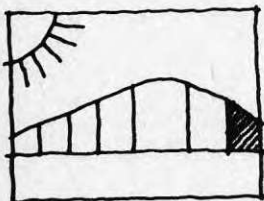
På enheten med mager morän på den hårt slitna profilen är moränskiktet delvis bortnött och växtsammansättningen påminner om den vi annars funnit på bergskrön och hållmark. Trädskiktet innehåller tall och ek och buskskiktet innehåller bl a en. Fältskiktet innehåller torktåliga gräs, bergsyra, fetknopp och ljung - alla solälskande och torktåliga växter.

Hällmarken på denna profil har enbart tall i trädskiktet. Tallen kan ej föryngra sig. I buskskiktet finns björk och rönn, ibland som flerstamigt buskträd. Dessa arter har små livsanspråk. I fältskiktet finns fårsvingel, bergsyra, mossa och fetknopp.

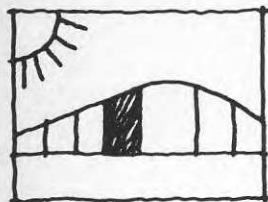
Moränmarken har tall och björk i trädskiktet. Tallen klarar inte en spontan föryngring. Vidare har profilen mycket tåliga arter både i busk- och fältskikt. I fältskiktet dominerar gräsen.

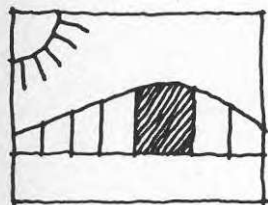
Enheten har ett större antal arter både i träd- busk- och fältskikt. I fältskiktet finns många ruderatväxter och enheten ser därför delvis "skräpig" eller förvuxen ut.

Profilen "Störda naturmarkstyper"

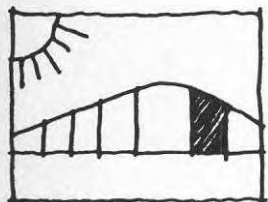
I de rikare naturmarkstyperna med sin potentiellt bättre förmåga att nära växter, blir slitageskadorna mindre. Därför finns inga exempel på kraftigt störda biotoper på rikare mark.

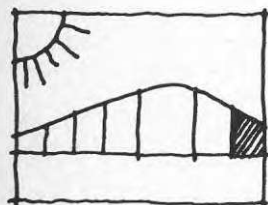
På moränmarken finns första exemplet på störd naturmark på mager morän. Här saknas trädskiktet, däremot förekommer livligt slyuppslag i buskskiktet med föryngring av slitagetåliga anspråkslösa arter som björk, rönn, asp, men även ek. Fältskiktet är till största delen bortnött och berget är fläckvis beklätt med ruderväxter.

Hällmarken uppvisar samma slitagemönster; Inget trädskikt alls, livlig slybildning av främst anspråkslösa arter och endast fläckvis förekommande fältskikt. Växterna är överlag slitage och torktåliga.

På moränmarken finns tall i trädskiktet och en i buskskiktet, i övrigt överensstämmer slitaget med det för redan nämnda enheter. Det nordliga läget gör att denna enhet gynnas ur fuktighetssynpunkt.

I enheten finns inslag av löv i trädskiktet, nämligen björk och alm. Björk och sälg förekommer i buskskiktet. I fältskiktet förekommer ruderväxter. Detta innebär att alla skikten har mycket tåliga växter

Summering av profilstudierna

Naturmarkstyperna har sinsemellan uppvisat olika reaktioner på slitaget beroende bl a på naturmarkstypernas olika regenerationsförmåga.

Hällmarken har mist lavarna och ofta också riset i sitt fältskikt. Ofta har de små skrevor som finns i berget istället blivit täckta med slitage- och torktåliga gräs. I buskskiktet frodas lövslyet och särskilt rönnen blir med tiden allt vanligare. I trädskiktet förekommer rönn och björk men tall är helt dominerande. Tallen är det enda träd som klarar de periodvis återkommande torrstormarna, allt löv, gräs och ris torkar och hållarna ser då mycket "risiga" ut. Tallen klarar inte självföryngringen längre.

Det kan nämnas att jämförelseprofilen i Nackareservatet uppvisade betydligt mindre torrskador (sommaren -75) på motsvarande lägen. Detta kan förmodligen förklaras med att hela bottenskiktet-fältskiktet där var oskadat, ej slitet, och kunde bidra till växternas vattenhushållning.

I blandskogen på moränmarken sker en succesiv omvandling till ett större lövinslag i trädbeståndet. Ju större slitaget är desto svårare får barrträden att föryngra sig. En tall som är uppvuxen klarar förändringen i miljön rätt hyggligt och kan överleva och bli gammal. Granen däremot har svårt att klara av förändringar i vattenflödet och ett ökat tryck på rötterna. Granen dör ofta ett par år efter det att förändringen har inträffat. Det ibland ytterst tunna moränskiktet kan vid slitage nötas ren från markvegetation. Moränen eroderar därefter lätt vid regn, vilket med tiden kan medföra svårigheter att överleva även för annan vegetation.

Sedimentområdenas vegetation kan vanligtvis överleva allesammans som arter men förhållandet arterna emellan förändras och på längre sikt gynnas de som är slitagetåliga.

Slitageundersökningens resultat

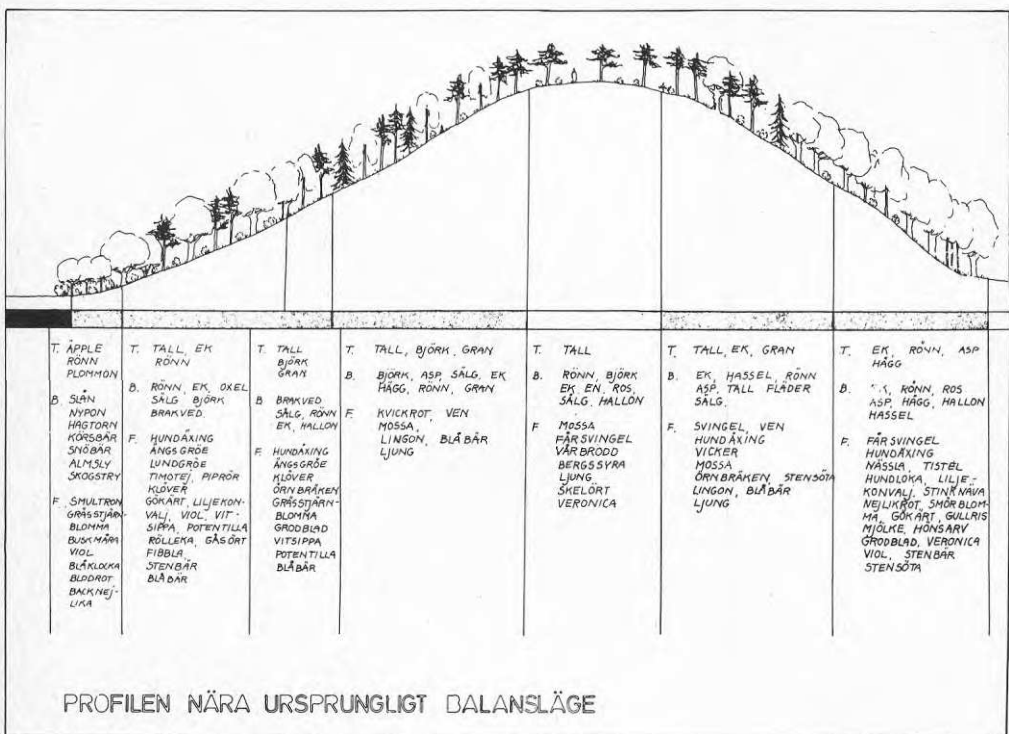
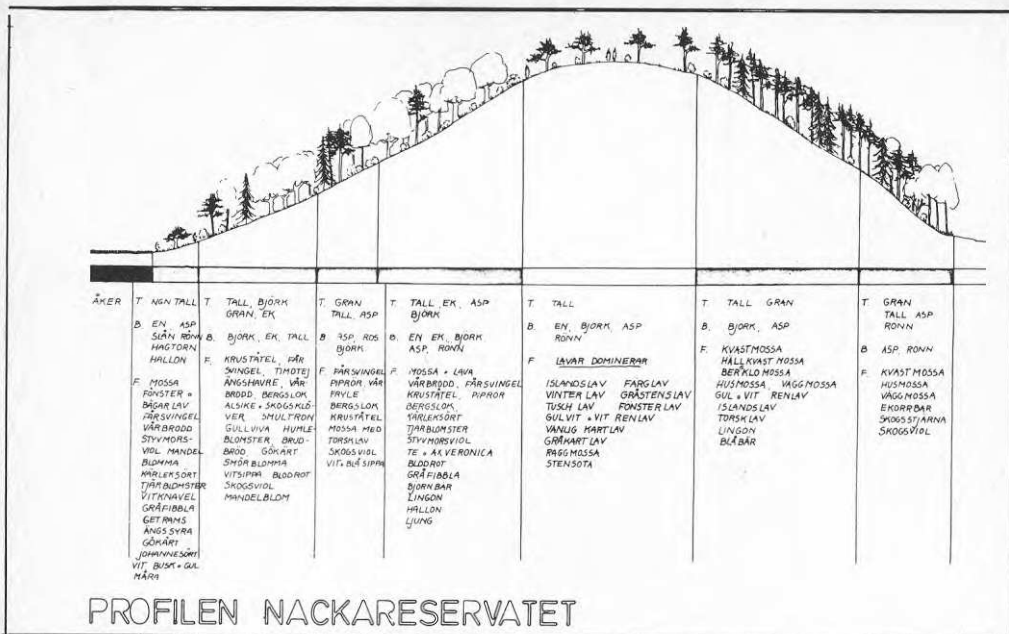
Typkvarter med "Störd naturmark"

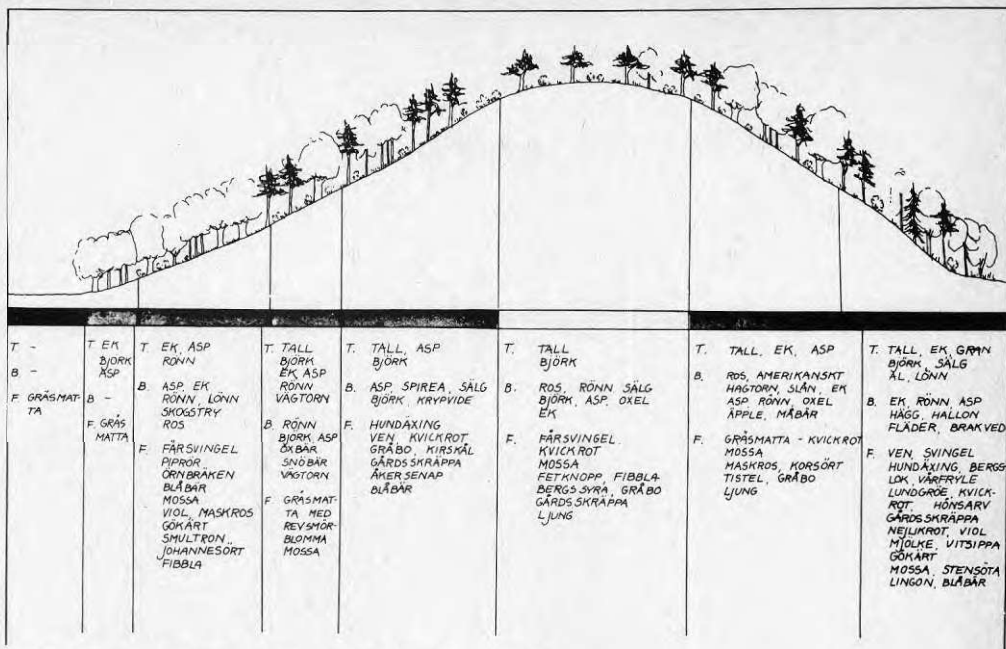
De typkvarter som har "störd naturmark" visar sig vara de som i sin helhet eller delvis är tätt bebyggda. De har delvis gata med tvärställda hus. Alltför små gårdar har lämnats kvar för att klara slitage och föryngring. Detta gäller hela typkvarteret i Traneberg och en mindre del av typkvarteret i Hägerstensåsen.

Främlingsvägen har en "stadslik karaktär" och ligger dessutom på en utskjutande bergrygg vid en förkastningsbrant. Läget är ytterst kargt och exponerat. Den höga exploateringen och de ogynnsamma ekologiska förutsättningarna har tillsammans med det hårda slitaget som funnits (barnrikehus) stört stora delar av den ursprungliga naturmarken så stark att den inte kan förnya sig på naturliga vägar.

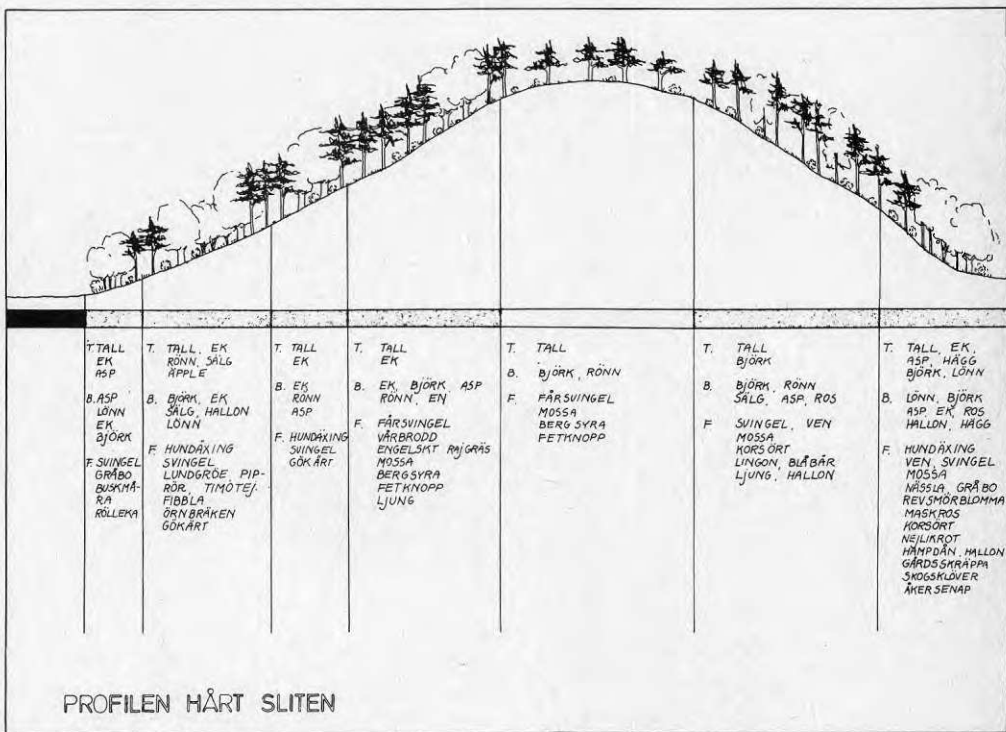
Förutom i dessa täta typkvarter finns tydliga störningar i typkvarteret vid Bäckvägen. Detta trots att det finns en större yta samlad naturmark sparad. Denna naturmark är delvis av hållmarkstyp och slets hårt när barnkullarna var stora. Den har bitvis inte kunnat återhämta sig. Här är det sannolikt den ojämna och oftast mycket dåliga skötseln av ytorna som gett utslag. Även naturmark kräver, en viss om än liten, skötsel.

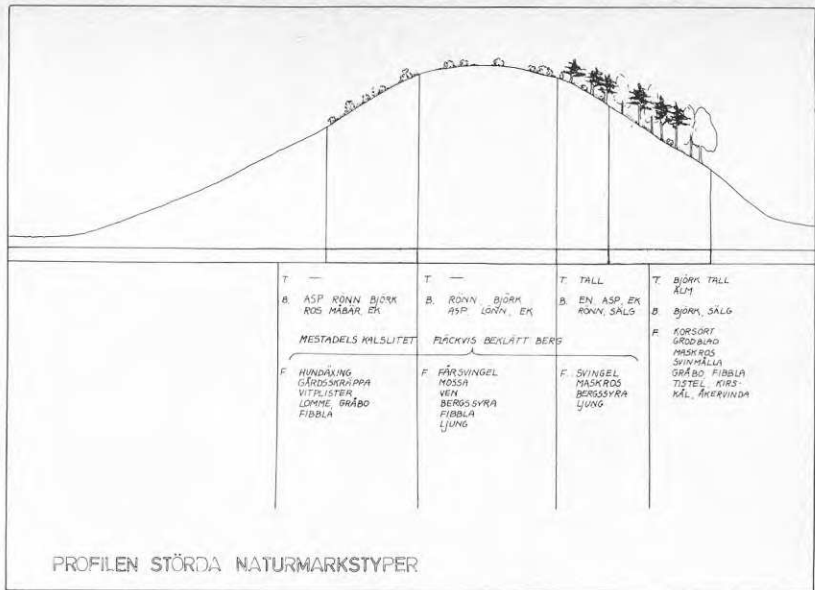

PROFILEN NYTT BALANSLÄGE

PROFILEN HÅRT SLITEN

Slitaget på stora gårdar

På större gårdar har hällmarken förutsättning att klara sig. Stora ytor ger möjlighet till inre regenerationsytor som kan hålla vegetationen och fröa till de hårdare slitna bitarna. Större ytor ger också bättre klimatförhållanden och större möjlighet att hålla kvar fukten. I ett av våra typkvarter (BÄCK) med hällmark på större gård har emellertid marken slitits ner mycket hårt. I detta fall beror det också på utebliven skötsel (se nedan). I övriga fall har anpassningen följt mönstret: torktåliga gräs i svackor med ris i de rikaste svackorna, förnygring av lövsly med stora inslag av tåliga arter som rönn och asp. Trädskiktet består av tall som har svårt att förnygra sig spontant.

Moränmarken klarar sig bra när den sparas i större enheter. Förnygringen är ofta god och slitagetåliga arter gynnas. Den stora ytan gör att den fortfarande har stora möjligheter att fungera som översilningsområde och flertalet övriga ekologiska faktorer har möjlighet att samvariera eller anpassa sig till ett nytt jämviktsläge.

Sedimentmarken har de minsta problemen. Här gäller det snarare att hålla efter vegetationen för att inte få en "oframkomlig djungel". Denna marktyp har vid medveten planering och skötsel de största förutsättningarna att erhålla "parkkaraktär" i konventionell mening. Marktypen tillsammans med gårdsstorleken motsvarar därmed de egenskaper man i den ideologiska debatten på 20-30-talen om funktionalismen avsåg när man diskuterade "hus i park".

Summering av gårdsstorlekens betydelse

Ju större gårdar och ju rikare naturmarkstyp desto lättare har vegetationen kunnat klara sin "urbanisering".

Typkvarter med "Nytt balansläge"

Bortsett från typkvarteren i Främlingsvägen och Traneberg (obs att vårt typkvarter skiljer sig från övriga Traneberg) har inte slitaget varit större än att ett nytt balansläge infunnit sig. Naturmarken lever vidare med en ny tåligare växtsammansättning där många av de tidigare växterna ingår. Detta är det absolut vanligaste förhållandet i smalhusområdena.

Typkvarter med "Nära sitt ursprungliga balansläge"

I Abrahamsberg slutligen har slitaget inte varit större än att stora delar av det "ursprungliga balansläget" är kvar. Med detta avses då att det pågår en föryngring i alla växtskikten, att artsammansättningen någolunda är densamma som tidigare. Att fältskiktet i hållmarkstypen kunnat behålla vissa lavar eller är mossbeklädda. Att i blandskogen även barrväxterna som gran och tall kan föryngra sig. Även längs förkastningsbranten i Mid-sommarkransen - Hägerstensåsen finns mark klassad som "nära ursprungligt balansläge". Här rör det sig om stora ytor med humusrik morän eller sediment med en rik örtflora och ek som dominerande träslag. En mycket rik föryngring pågår och den är naturligtvis möjlig genom att marken är så starkt sluttande att den bitvis är svårframkomlig.

Slitaget på små gårdar

På de små gårdarna har det ofta inträffat förändringar vad gäller alla faktorer. Hur stora dessa är och hur de sinsemellan påverkar varandra avgör slutligen om balansen störs.

Hällmarken har visat stora svårigheter att överleva på de små gårdarna och har i en del fall blivit så störd att naturmarken kan sägas vara helt ur balans.

I några fall rör det sig om rena slitageskador; allt är bortnött - inga lavar eller mossor, ingen morän eller mull finns kvar i skrevorna och alla skikten har svårt att föryngra sig. I andra fall rör det sig om in-

greppens storlek i samband med byggnationen, tillsammans med olyckligt placerade garage. Husen, grundläggning, ev ursprängning i berggrund och tillfarter till garage inne på gården, har tagit så stora ytor i anspråk att det lilla som blivit kvar inte klarat sig.

I något fall har det faktum att man påfört stora mängder nya jordmassor också förändrat livsbetingelserna för naturmarkstypen. De nya massorna man påfört har varit rikare och därför dragit till sig växter från andra naturmarkstyper och den ursprungliga vegetationen konkurreras ofta ut.

rik jord 'drar
till sig' ogräs

Moränmarken klarar sig bättre. Det finns bara något enstaka exempel på helt störd naturmark av den här typen. Det vanliga fallet är lokala svåra nötnings-skador, men som helhet har naturmarkstypen klarat sig genom en anpassning i växtsammansättningen mot tåligare arter. Granen har dött ut och det är bara lövträden som klarar att föryngra sig på dessa små gårdar.

På sedimentmarken är förutsättningen för att kunna spara den gamla naturmarken på de små gårdarna störst. Inte i något fall är naturmarken förstörd däremot är den förändrad. Marken har vid byggnationen mestadels fått en helt ny vegetation inplanterad. Med denna marktyp är man ibland tvungen att hålla tillbaka vegetationen.

Betydelsen av skötsel och underhåll

Förutom gårdsstorleken betyder skötseln mycket för hur stora konsekvenserna av slitaget blir för naturmarken. Riktiga stöd och hjälpåtgärder från början tillsammans med en kontinuerlig skötsel var ofta en förutsättning för ett bra resultat. Det kraftigt ökade slitaget, under byggtid och efter inflyttning, tillsammans med övriga ekologiska förändringar, fick annars en alltför stark negativ inverkan på den sparade naturmarken. (Ex på åtgärder redovisas i kap 10.)

Skötseln i smalhuskvarteren varierar starkt alltifrån gårdar och hus som man "lämnat helt åt sitt öde" till gårdar och hus som är minutiöst skötta. Denna kraftiga variation i skötsel har visat sig ha ett klart samband med ågoförhållandet:

Hus med privata värdar uppvisar de största kontrasterna alltifrån "slum till idyll". Ibland kan gårdar med helt motsatta tillstånd ligga alldeles intill varandra. Ofta saknas all samordning mellan grannfastigheter, vilket kan visa sig i tydliga och fula gränser på gårdarna; t ex en knivskarp linje med minutiöst klippt gräs på ena sidan och "övergiven" slymark på andra. Gränserna markeras ofta av rostiga staket. Abrahamsberg utgör ett undantag då det trots att området har många privata ägare, har en bra och likartad skötsel. Stadsdelen uppvisar en enhetlig och prydlig bild.

Allmännyttans hus och hus med bostadsrätt uppvisar genomgående en jämn och hög kvalitet på skötsel av sina gårdar. Området LM har en fin övergång mellan naturmark och anlagd mark. Intensiteten på skötseln överensstämmer väl med graden av ingrepp i marken. Vidare har man i det här området kontinuerligt klarat av de problem som kommit med tiden exempelvis det allt större behovet av parkeringsplatser. Jämn hög kvalitet på skötseln har också Stockholms hem på typkvarteret Främlingsvägen. Detta område har varit mycket barnrikt och har blivit starkt nerslitet. Här fanns tidigare gräsmattor på entrésidan av husen, men de tålde inte det starka slitaget och numera har gräset ersatts av slitagetåliga buskage som ger ett prydligt och uppordnat intryck.

bostadsrätt

allmännyttans hus

Summering av skötselns betydelse

En bra och kontinuerlig skötsel av områdena är viktig för att inte slitaget punktvis skall ge en "skräpig" miljö. Hus med bostadsrätter och allmännyttans hus har haft en jämn och bra skötsel av sina områden.

Sammanfattning

Man tog den befintliga naturmarken och vegetationen som en resurs och utgångspunkt vid planeringen av smalhusområdena och lyckades med små medel skapa spännande, ombonade och varierade bomiljöer.

I moderna bostadsområden satsas inte heller några större resurser på utemiljön, men här sparas heller ingen stomme av befintlig naturmark eller vegetation, utan här ska allt nyskapas med samma små resurser. De moderna bostadsområdena har förmodligen bidragit till att man börjat inse smalhusstadsdelarnas miljökvaliteter.

Intresset att spara naturmark börjar återkomma i planeringen, men ännu är det många att övertyga. Här krävs en ökad kunskap om naturmarken och dess förutsättning i urban miljö, för att åter kunna ta den tillvara i våra bostadsområden.

Att spara naturmark är i flera avseenden ekonomiskt fördelaktigt, men slitageundersökningen visar att den inte helt kan lämnas att sköta sig själv. Även naturmarken behöver skötsel och underhåll, särskilt om den utsätts för kraftig påverkan. Insatserna kan även göras förebyggande.

Olika naturmarkstyper klarar slitage och påverkan olika bra, men generellt gäller att ju större sammanhängande ytor som sparats och ju fullständigare växtsamhällen, ju större förutsättning har naturmarken att bestå och utvecklas. Men vår undersökning visar också att även en mindre, sparad naturmarksyta kan vara fördelaktig i jämförelse med en nyanlagd mark.

7 ANVÄNDNING AV UTEMILJÖN

Problemställning

Ett bra bostadsområde ska fungera för många olika människor. Utemiljön ska kunna erbjuda möjligheter till aktiviteter för barn, unga och gamla med många olika sorters intressen och behov.

Vi har här tittat på hur olika sätt att planera utemiljön inverkar på människors attityd och sätt att använda sin närmiljö.

Vi har särskilt studerat barnens miljö och jämfört leksituationen i smalhusstadsdelarna med dagens normer och rekommendationer för lek.

Oplanerad eller planerad utemiljö

I smalhusstadsdelarna satsade man alltså inga större resurser på nyanläggningar i utemiljön. Ofta anlades till en början endast de mest primära funktionerna -typ gångvägar till entréer. Stor del av friytearealen kom att bestå av den oplanerade naturmarken som lämnades utan specificerade funktioner. Genom den begränsade planeringen har det därför till stor del blivit terräng- och naturförhållandena som givit karaktär åt utemiljön.

Variationen på gårdarna har blivit stor alltefter deras belägenhet i terrängen. De skiftar alltifrån bergiga och starkt kuperade till plana sedimentmarker. Vegetationen varierar från gles mager till tät, frodig.

De anläggningar som planerades in gjordes i regel direkt på platsen. På detta sätt åstadkoms ofta bästa anpassning till naturförutsättningarna.

Funktioner som relativt allmänt lagts in på gårdarna är pisk- och torkplatser, samt sandlådor för småbarnen. Men förekomst och fördelning varierar bl a med ägoförhållandena. Dessa "anläggningar" utfördes ofta på enklaste sätt. Man grusade exempelvis av en mindre yta och placerade en piskställning eller så ställde man den helt enkelt på någon naturligt plan yta i naturmarken.

Parkeringen var vid områdenas tillkomst ingen ytkrävande funktion. Den inplanerade parkeringen bestod i huvudsak av enstaka garage i bottenplanet på vissa

hus. (Mer om parkering i kap 8). Vissa gårdar saknar helt anläggningar. En del av dessa täcks fullständigt av naturmark ända inpå fasaderna. På vissa av gårdarna har ytan närmast husen givits trädgårdskaraktär medan övriga gården lämnats oplanerad.

Det var egentligen bara utmed gatorna som mer allmänt, omfattande åtgärder gjorts genom anläggandet av förgårdar. Här var ju också marken som mest påverkad efter byggtiden. Dessa förgårdar blev en kombination av sparade små naturmarkspartier eller sparade träd, inplanterad vegetation samt gräsmattor. Anläggandet av gräsmattor var annars sparsamt i dessa kuperade områden p g a få naturligt plana ytor. Här längs gatorna förekommer det dock allmänt och bidrar till gatornas fina trädgårdskaraktär.

Fig. Förgårdar längs gata i Midsommarkransen

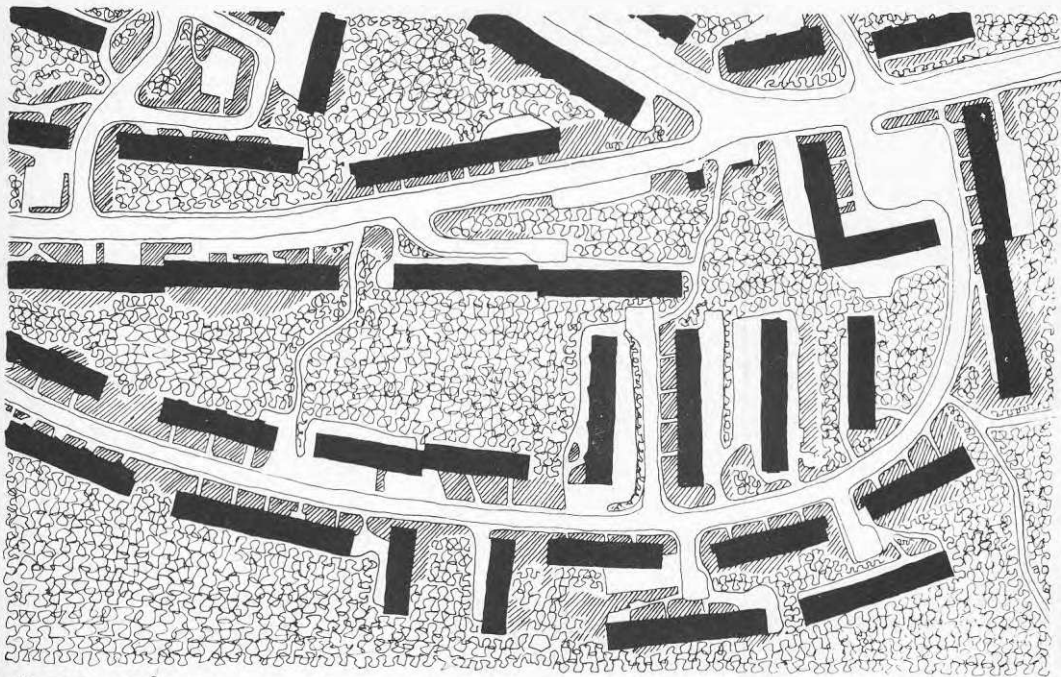
För flertalet smalusstadsdelar gäller detta att stora delar av friytan lämnats som naturmark utan direkt specificerade funktioner. Bland våra typstadsdelar utgör Riksby enda undantaget i och med att stadsdelen i princip saknade ursprunglig vegetation i startskedet.

I moderna områden blir större delen av marken med nödvändighet planerad. Det mesta av ursprunget har ju som regel tagits bort och något måste komma i stället. Det blir stora ytor som ska åtgärdas. Av kostnadsskäl måste planeringen ofta göras rationell, vilket exempelvis kan resultera i att alla gårdar i ett område görs identiskt lika. Idag är planeringen också alltför mycket en ritbordsprodukt vilket gör att anpassning till ev bef naturtillgångar lätt kan förbises. Mycket liten omsorg har överlag lagts ner vid planeringen av 60- och 70-talens utemiljö.

Parkeringen uppfyller dagens normer både vad gäller yta och gångavstånd, vilket gör att stora, centralt belägna ytor ofta tas i anspråk för detta ändamål.

Fig. Planeringen av utemiljön gjordes i regel direkt på platsen.

HÅGERSTENSÅSEN (NULÄGE)

0 10 20 30 40 50M

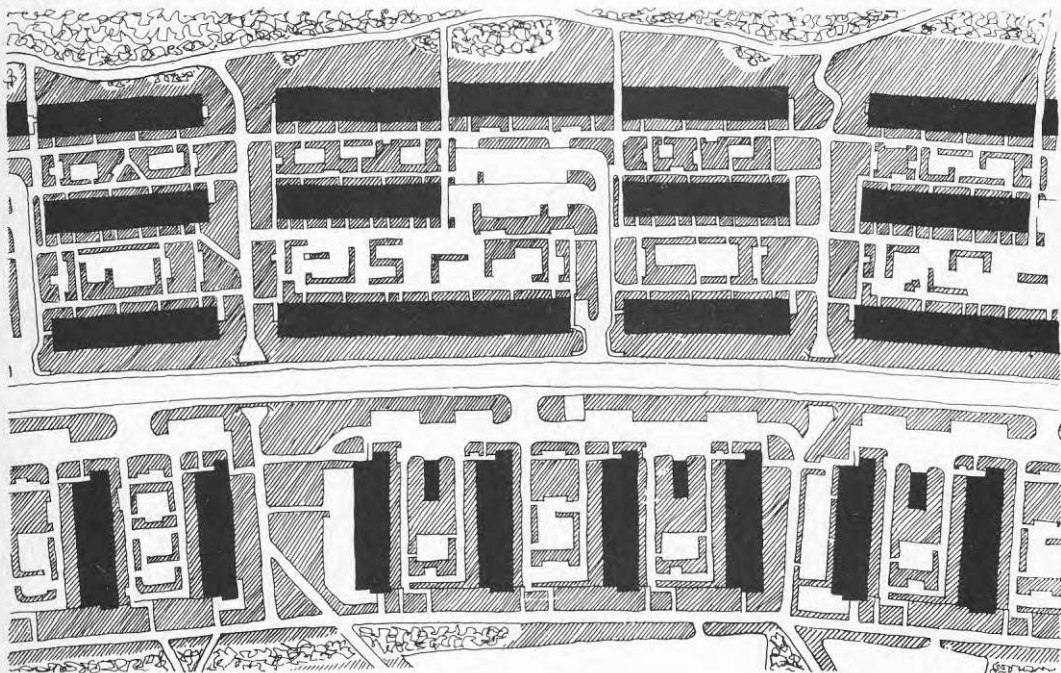
HÅRGGJORD YTA

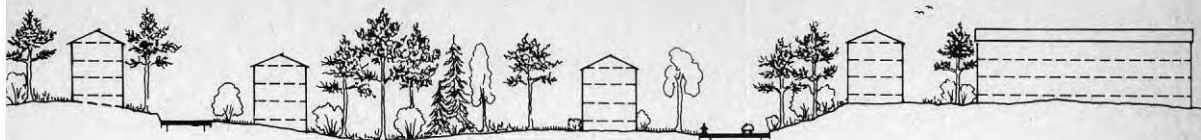
ANLAGD GRÖNYTA

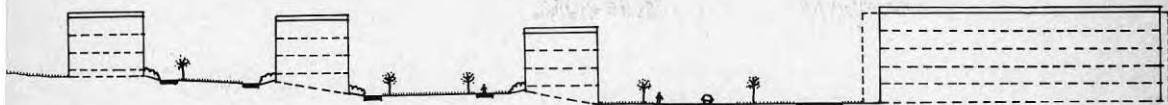
SPARAD NATUR

NORRA BAGARMOSSEN

HÄGERSTENSÅSEN

NORRA BAGARMOSSEN

Gårdsmiljö från 30-tal resp 70-tal.
En tillvaratagen naturresurs - och en förlorad.

Jämför man de olika typerna av utemiljöer finner man ganska snart vilka tydliga fördelar smalhusstadsdelarnas utemiljö har, och vilka nyttiga lärdomar och tankeställare de borde ge åt dagens planering:

Man har en från början lummig och ombonad, varierad utemiljö med en naturlig och spontan förändring över tiden. Ett förhållandevis bra klimat.

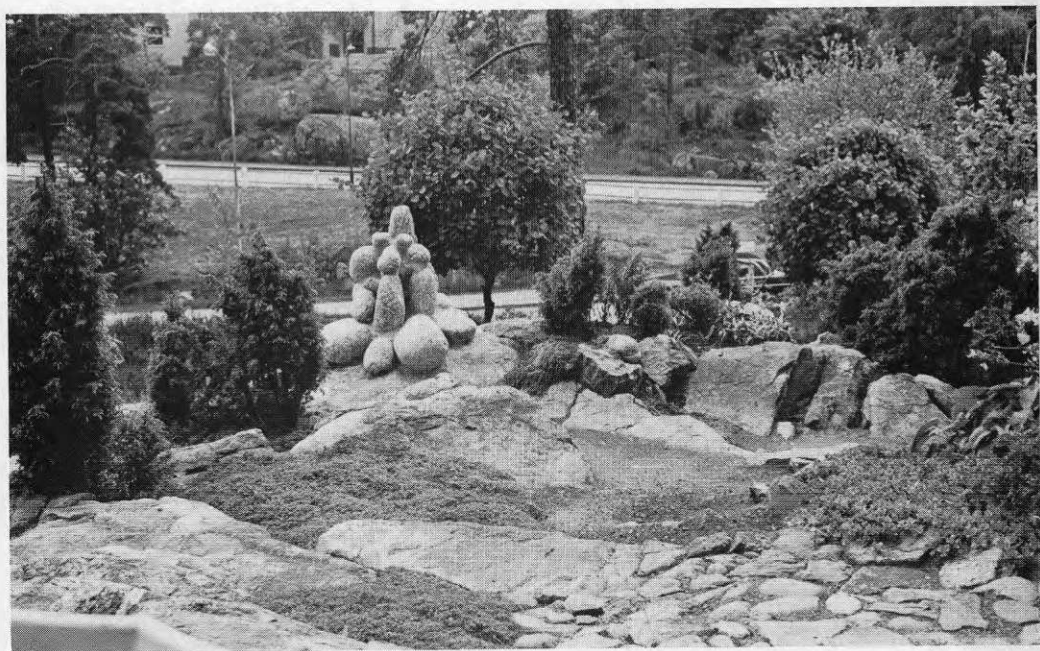
Tillvaratagandet av bef naturresurser har givit låga anläggningskostnader och en fin miljö. En väl fungerande naturmark behöver förhållandevis lite underhåll och blir därmed ekonomiskt mycket fördelaktig även ur skötselsynpunkt.

Det moderna området är sterilt och otrivsamt under lång tid - ibland för alltid. Utemiljön är ofta statisk - ingen naturlig förändring över tiden sker (mer än möjligen i form av negativ förslumning). Områdena är ofta svårorienterade bl a p g a den överallt likartat utformade utemiljön. Klimatet är ofta otrivsamt med draghål och stora oskyddade partier. Dyrt i anläggning trots det torftiga resultatet, men också dyrt i underhåll. Idag röjer man alla ytor och planerar strikta buskrader och intensivskötta gräsmattor. Man skapar en från grunden helt ny miljö där varje kvm är "färdig" och funktionsbestämd.

Olika typer av utemiljöer inverkar uppenbart också på människors attityd och sätt att använda närmiljön. I smalhusområdena finner man lätt exempel på hur de boende aktivt använder och påverkar sin omgivning. De från början fåtaliga funktionerna i utemiljön tycks snarast ha stimulerat människorna till egna initiativ. Man har gjort mängder med vackra, fantasifulle och roliga anläggningar från små blompottor vid entrén, eller en enkel kaffehörna till verkliga prakträdgårdar. Här tycks den anspråkslösare och mindre "färdiga" eller funktionsbestämda utemiljön bidra till att man lättare vågar påverka.

I moderna områden finns de flesta funktioner på plats från början, om än i torftigt och fantasilöst utförande. Och även om utemiljön fungerar dåligt, eller kanske just därför, tycks det här betydligt svårare att ta egna initiativ till förändring.

I nya områden blir oftast småbarnen de enda brukarna av utemiljön. Få andra med valmöjlighet tillbringar sin fritid där.

De boendes egna "anläggningar" kan vara i form av kaffehörnor, fågelbad, flaggstänger, blompottor, planteringar i bergsskrevor eller fantasifulle miniatyrträdgårdar

Lek

Leksituationen i smalhusstadsdelarna skiljer sig ganska påtagligt från moderna områdens.

Inte heller lekfunktioner anlades i någon större omfattning från början; Leka kunde man göra i stort sett överallt. - Idag har trafiken på många håll starkt begränsat denna möjlighet också i smalhusstadsdelarna.

I nya områden hänvisas alla lekfunktioner till lekplatserna, som många gånger blir de enda "barntill-lättna" ställena i en för övrigt ganska barnfientlig miljö.

Vad normerna säger.

Vid genomgång av leksituationen i våra typkvarter är det lämpligt att inledningsvis redovisa de normer och anvisningar för lek som SBN (Svensk byggnorm) anger för nyproduktion av bostadsområden.

Som entréområde räknas området inom 50 m från entré. Entréområdet ska innehålla väl solbelysta utrymmen, som är tillräckligt stora och lämpligt utformade för yngre förskolebarns lek och för vuxnas vila och avkoppling. Småbarnslekplatsen är godtagbar om:

- den uppgår till 100-200 m² och är avsedd för högst 30 familjelägenheter
- den är väl solbelyst mellan 9-17 och kan övervakas från lägenheterna
- den har en eller flera sandlådor på sammanlagt 20 m² och där finns plats för bollek, cykling, vinterlek, enkel kätterlek samt sittplatser för barn och vuxna.

Som närområde räknas inom 150 m från bostadsentréerna. Närområdet ska innehålla lätt tillgängliga utrymmen som är tillräckligt stora och lämpligt utformade för förskolans och skolbarns lekar samt för vuxnas utvistelse. Lekutrymmena är godtagbara om:

- närområdet för varje grupp om högst 150 lägenheter innehåller en kvarterslekplats på 1500-2000 m². Den kan antingen vara samlad till ett ställe eller fördelad på mindre anläggningar inom lekområdet.
- kvarterslekplatsen är så utformad att den ger förutsättningar för klätterlek, bollek, cykling, konstruktiv lek med sand eller byggmaterial samt vinterlek.

I barns utemiljö anger man 400 m som största gångavstånd till lekpark med lekledare resp bollplan.

Samtliga lekutrymmen bör ordnas så de är skyddade mot olycksrisker.

Lekmöjligheter i typkvarteren

Vid en jämförelse med de anvisningar på typer av lekar man skall tillgodose enligt SBN får man följande resultat i vårt typkvarter:

Typer av lekar möjliga inom entréområdet:

typ- kar- ter	boll- lek	cyk- ling	vinter- lek	klätter- red- skap	sitt- plat- ser	plats- skyd- dad mot lycks- risker	sand
ABR	1*/	-	-	-	1	1	-
BÄCK	1	-	-	-	1	1	1
FRÄM	1	1	1	1	2	2	2
HAM	1	1	-	-	1	1	1
HÄG	-	-	-	-	1	1	1
LM	2	1	-	-	1	2	1
RIKS	2	2	-	-	2	2	2
TRA	-	-	-	-	-	-	1

Samma typer av lekar möjliga inom närområdet:

ABR	1	-	-	-	1	1	-
BÄCK	1	-	-	-	1	1	-
FRÄM	2	2	1	2	3	2	3
HAM	1	1	-	-	1	1	1
HÄG	-	-	-	-	1	1	1
LM	3	1	-	-	3	2	3
RIKS	2	2	-	-	3	2	3
TRA	-	-	-	1**/	-	-	1

- 1 = finns inte alls inom avståndet för mindre än hälften av entréerna
 2 = Finns inom avståndet för fler än hälften av entréerna
 3 = finns inom avståndet för alla entréerna.

*/ egentligen en alltför välskött gräsmatta för att barn skall tillåtas spela boll här i praktiken.

**/ över hälften faller bort p g a att de måste passera gata

Tillgänglighet till större allmän lekplats och bollplan

	avstånd till allmän lekplats:	bollplan:
ABR	60-400 m	60- 250 m
BÄCK	400-850 m	50- 350 m
FRÄM	200-500 m	800-1100 m
HAM	250-650 m *	200- 400 m
HÄG	200-550 m	150- 500 m
LM	150-500 m	500- 850 m
RIKS	50-400 m	400- 750 m
TRA	400-600 m **	500- 700 m

* stängt tills vidare på grund av sociala skäl (upprepade inbrott)

** ingen lekledare finns tillgänglig utan mammorna får själva passa barnen. Lekskolor och daghem i närheten disponerar lokalerna.

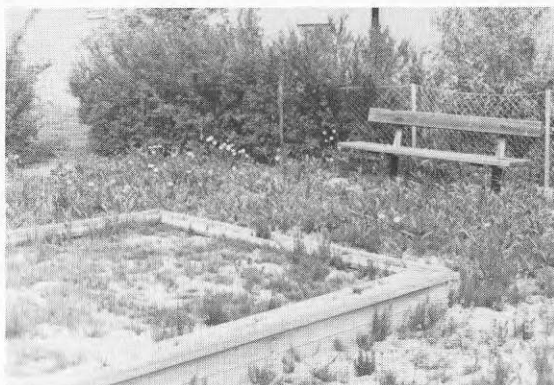
Inget av våra typkvarter kommer upp till den standard som SBN:s råd och anvisningar anger. Skillnaden mellan typkvarteren är stor och man kan urskilja två grupper:

Den första gruppen består av typkvarteren FRÄM, LM och RIKS. De är rikare utrustade och har en jämnare skötsel och fördelning på lekredskapen. Dessa tre typkvarter skiljer sig vad gäller ägoförhållanden gentemot de övriga typkvarteren. FRÄM tillhör det allmännyttiga bostadsföretaget Stockholmshem. LM och RIKS förvaltas av bostadsrättsföreningar.

Den andra gruppen typkvarter ägs och förvaltas av privata värdar. Ofta har ägaren bara ett eller ett par hus vilket förklarar den splittrade miljö dessa kvarter har. Många av dessa gårdar har stora problem med trafik inne på gårdarna.

Sandlådan är det enda lekredskap som finns i samtliga typkvarter, i ABR dock bara i form av en sandhög. Ofta sköter ingen sandlådorna längre utan de ligger och ruttar eller växer igen.

Tillsammans med sandlådorna finns ofta någon sittmöjlighet. På FRÄM finns också två volträcken på lekplatsen inom entréområdet. Den övriga utrustningen består av gungor på kvarterslekplatserna och på en dagistomt. Slutligen finns också en toppstuga på en kvarterslekplats inom närområdet. Samtliga typkvarter är för dåligt försedda med lekredskap.

Samtliga typkvarter har trafiksäkerhetsproblem. Flerparten hus har entrésidan mot gatan men leken bör ske på gårdssidan. Tyvärr är också gårdssidan ofta ianspråktagen för trafikändamål, detta gäller privatägda områden. Typkvarteren från grupp ett har inte problem med trafik inne på gårdarna. I två av typkvarteren (grupp 2) finns bilreparationsfirmor inne på gårdarna som säkert lockar till sig nyfikna barn. För att nå kvarterslekplatsen FRÄM måste alla barnen passera trafikytor. Hälften av barnen i TRA måste passera trafikerad gata för att nå en ordnad lekplats.

I de mer enhetligt anlagda och kontinuerligt skötta (grupp 1) kvarteren finns gräsmattor som kan användas för spel och bollekar. I de privatägda områdena finns endast sporadiskt förekommande och små gräsmattor. BÄCK, HAM, ABR och HÄG har bollplaner inom räckhåll. För att kunna använda cykel, trampbil och dockvagn m m krävs hårdgjorda ytor. Dessa finns i typkvarteren i grupp 1, där man har anlagt gångvägar inne i kvarteret. De finns också där man har hårdgjorda entrégångvägar inne på gårdssidan.

Yta som vintertid går att spola till isbana finns bara i FRÄM.

Ordnade sittplatser förekommer sporadiskt. Ofta är sittplatserna ordnade av de boende själva. Mest välordnade

och jämnast fördelade är sittplatserna i kvarteren från grupp ett. Sittplats finns ofta i kombination med sandlåda.

Bygglek eller byggleksmaterial finns inte i något av typkvarteren.

I barns utemiljö anger man 400 m som största gångavstånd till lekpark med lekledare. Av våra typkvarter är det endast ABR som har lekpark inom detta avstånd.

Smalhusens gårdar är överlag väl solbelysta och lätta att övervaka från lägenheterna.

SBN:s normer nämner inte något om den sociala miljön. Minst lika viktigt som sandlådan är för barnet är också kontakten med andra barn och med vuxna. Förutsättningar för vuxenkontakter är relativt goda i smalhusstadsdelarna. Här finns små verkstäder insprängda i bostadsbebyggelsen. Här bor inte så många i varje trappuppgång utan det är lätt att känna igen varann och våga ta kontakt. Dessutom finns här många gamla människor som tillbringar stor del av sin tid i bostadsområdet precis som barnen.

Naturmarken som lekkvalité. Vid en jämförelse med SNB:s normer framstår smalhusens lekmiljö som ganska dålig och ofullständig. Ett av 60-talets bostadsområden skulle med all säkerhet få högre värden på många av de genomgångna lekaspekterna. Men ändå vet vi hur torftiga i regel dessa nya bostadsmiljöer är som helhet. Normerna ger ingen garanti för kvalitet eller trivsel. De säger exempelvis inget om tillgång på naturmark.

Alla typkvarter utom FRÄM och RIKS har tillgång till naturmark inom kvartersbebyggelsen. Lekvärdet är delvis beroende av naturmarkstyp, men viktigare är skötsel av densamma. Vegetation i alla skikten med omväxlande knallar, öppna gräsytor och rumsbildande buskage och träd ger en spännande och rik miljö för alla åldrar. Möjlighet finns till rörelselekar, klätterlekar och fantasilekar. Dessa kvalitéter är svåra att normera och får därför ofta karaktären av överkvalité.

I Barns utemiljö säger man "Bevarad naturmark i anslutning till ett bostadsområde kan vara ett värdefullt inslag i boendemiljön och ge utmärkta lekmöjligheter om ytorna är tillräckligt stora". I nästa mening säger man dock "den tidigare använda metoden att spara små stycken av ursprunglig natur mellan tätt ställda hus ger emellertid sällan gott resultat. Skogsmarken tål ej det starka slitaget. De ekologiska förändringarna blir så stor att regenerationen så småningom dör".

Det första påståendet anser vi helt riktigt, men vill tillägga att naturmarkens variationsrikedom, olika sorter och storlekar på blommor frukter, lövsus små djur m m, skall upplevas av alla barn. Naturmark kan inte uppfylla dessa behov och krav om den sparas i öar intill ett större bebyggt område.

Studier av barns lekvanor visar att barnen i sina lekar uppehåller sig nära sin egen port. Om barn skall kunna uppleva naturmark eller varierad vegetationsrikedom måste den alltså finnas inom entréområdet d v s på 50 meters gångavstånd.

När det gäller att spara naturmark i mindre ytor, menar vi, enligt ovan, att även en liten naturmarksyta oftast är bättre att spara som vegetationsyta än att nyanlägga marken.

Slutsatser om lekmiljön

Den mest påtagliga kvalitén för lek i smalhusområdena är den stora mängden sparad naturmark med uppvuxen vegetation. Naturmark i den begränsade utsträckning den finns sparad i ett bostadsområde ger inte utrymme för alla typer av lek, utan man får tänka sig kompletterande åtgärder för att höja lekvärdet. Detta gäller främst småbarnslekplatsen inom entréområdet.

När det gäller lekplatsen och dess utrustning får man inte överskatta lekredskapens lekvärde. Lekplatsen bör betraktas om en kompensation för en rikare naturmiljö.

Sammanfattning

Ambitioner och tekniker under olika decennier har givit bostadsområden med mycket skilda karaktärer. Trivseln och användbarheten av utemiljön varierar påtagligt i områden från olika tider.

Smalhusens utemiljö är till stora delar mycket litet planerad och funktionsbestämd från början, men den rikligt sparade naturmarken här ger en ombonad och "friare" närmiljö, som tycks stimulera de boendes fantasi och initiativkraft att på olika sätt aktivt bruka och påverka sin omgivning.

Uppgiften att skapa trivsamma och spännande närmiljöer för olika aktiviteter i 60- och 70-talens bostadsområden har ofta varit betydligt svårare. De enorma ytor som ska återställas resulterar vanligtvis i en rationellt uppordnad och normerad miljö som knappast väcker någons intresse eller omtanke.

Den sparade naturmarkens inneboende variation och rikedom, ger i sig miljökvaliteter som i nästan alla avseenden överträffar den anlagda miljön, både vad gäller trivsel och användbarhet.

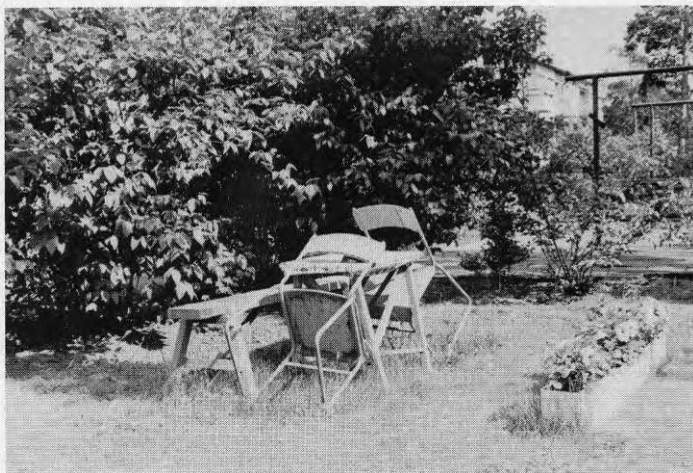

Fig. Kaffehörna

Gårdsparkering i Hägerstensåsen. P-platser och körytor slukar hela friytan.

Små remsor parkmark inne i kvarteren utnyttjas också för bilplatser. Hägerstensåsen.

Garage mot gården brukar orsaka stora störningar. Inte sällan hyrs de ut till bilfirmor. Hammarbyhöjden

En 'bilkyrkogård' på parkmark i Hammarbyhöjden. Dessbättre en ovanlig syn.

Hög p-standard men till vilket pris? P-platserna är utrustade men motorvärmare och avbärräcken. Hägerstensåsen.

En parkeringssanering med många nackdelar. Den gröna förgården offras, bilarna står bara ett par meter från fönstren' man kör över trottoaren. Riksby.

8 PARKERINGS PROBLEMET

Problemställning

Skälen att betrakta parkeringssituationen i smalhusstadsdelarna som det största miljöproblemet är flera. Biltrafik och parkering har efterhand kommit att breda ut sig på bekostnad av andra ytor. I många fall asfalteras gårdar till parkeringsplatser. Vid inventeringar i typkvarteren (redovisade i kap 2) visade sig hälften av lägenheterna ha dålig tillgång till friytor, främst beroende på parkering och trafik inne på gårdar. Biltrafiken utanför gatunätet leder också till stort slitage på mark och växtlighet. Därmed hotas några av smalhusområdenas mest attraktiva egenskaper: stor mängd sparad naturmark och uppvuxna träd inne i bebyggelsen.

Vi har i vår undersökning av parkeringsproblemet försökt besvara följande frågor:

- Hur har dagens parkeringssituation uppstått?
- Hur stort är bilinnehavet i smalhusstadsdelarna?
- Var står bilarna idag? Hur många ordnade parkeringsplatser finns i genomsnitt idag?
- Råder en "brist" på parkeringsplatser, hur stor är i så fall denna brist?

Kommunala parkeringsutredningar

Först måste vi konstatera att parkeringsfrågan i smalhusstadsdelarna är av gammalt datum. Redan i slutet av 50-talet förekom missnöjda insändare och motioner om bristen på parkeringsplatser. År 1962 tillsatte dåvarande borgarrådet för trafik- och stadsbyggnad i Stockholm, Helge Berglund, en arbetsgrupp med uppgift att inventera parkeringssituationen i Stockholms ytterområden och lägga fram förslag till åtgärder. Efter tolv år, år 1974, redovisades arbetsgruppens arbete. Man kunde där konstatera att arbetsgruppens förslag i mycket liten grad kunnat genomföras. Förslagen bestod i ett antal kommunala parkeringsanläggningar (anordnade som markparkering eller i form av parkeringsdäck) på obebyggd mark i smalhusstadsdelar. Sedan 1971 utreds frågan om sanering av boendeparkeringen i Stockholms ytterstad av generalplaneberedningens trafikpolitiska kommitté. (Uppgiften gäller 1977).

Bakgrund

Garage

Trafik- och parkeringsfrågorna spelade en mycket liten roll när smalhusområdena planerades i trettioalets Stockholm. Smalhusen försågs med garage i souterrängvåningarna i den omfattning som man kunde förvänta hyresgästerna att efterfråga den och terrängförhållandena gjorde det lämpligt. Mängden garage varierar något i olika stadsdelar: i Traneberg, Hammarbyhöjden och Midsommarkransen finns det mellan 5 och 10 garage per 100 lägenheter. I Abrahamsberg 32 per 100 lägenheter, förmodligen beroende på högre status och större bilnehav.

Det andra världskriget innebar ett avbräck i bilnehavet och biltrafikens utveckling. Detta tycks avspeglas i de smalhusområden som påbörjades under åren 1942-45, i vilka garage ofta helt saknas. Inte förrän i efterkrigsområdena planeras åter garage i samma utsträckning som före kriget.

Trafikseparering

Fram till planeringen av stadsdelarna Björkhagen, Västertorp och Kärrtorp (stadsplanerna från år 1945-47) förekom ingen trafikseparering: d v s gångtrafik och biltrafik på skilda vägsystem. Gatustandarden var normalt en körbana om 6 m bredd på vardera sidan omgiven av gångbanor, som var 1,5 m breda. Garage var endast i undantagsfall förlagda så att de hade infart direkt från gatan. I regel var det nödvändigt att köra in på gårdarna för att nå garagen.

Ansvar för parkeringsfrågan

Smalhusområdena 1933-45 planerades inte för någon större biltrafik, och det är inte förvånande att den växande bilismen har lett till mycket stora problem i områdena.

Redan i Generalplan för Stockholm 1952, konstaterar man i parkeringsfrågan:

"F.n. finns i bostadsområdena icke garageplatser motsvarande antalet bilar, utan en betydande del av dessa står ute på gatorna nattetid, särskilt under den varma årstiden. För att minska långtidsparkeringen på gatorna bör husägaren ha skyldighet att på tomtmark ordna det antal parkeringsplatser som behövs för de i fastigheten boende".

I byggnadsstadgan år 1959 ålades fastighetsägaren denna skyldighet. Detta gällde den nyuppförda bebyggelsen - hur man skulle förfara med den äldre (t ex

smalhusområdena) var en fråga som inte kunde få en lika entydig lösning. Fortfarande är situationen i smalhusstadsdelarna oklar: var skall parkeringsplatserna anordnas, vem skall ha ansvaret?

Biltäthet och bilantal

Biltäthetens utveckling i Stockholm

Biltätheten i Stockholm nådde sitt förkrigs-maximum år 1939 med 49 personbilar per 1000 invånare - värde som inte skulle passeras förrän år 1950.

I Stockholms generalplan från 1952 antog man att biltätheten skulle fortsätta att växa upp till en övre gräns på 100 bilar per 1000 invånare - alltså en fördubbling av förkrigsbeståndet av bilar. Men bilismens närmast explosionsartade tillväxt hade redan inletts och generalplanens "övre värde" passerades redan år 1960.

Om vi ser på enbart Stockholms kommun, ökade biltätheten mätt i antal bilar/1000 inv:

1950	50
1955	71
1960	115
1970	170

(Källa: Folk- och bostadsräkningarna)

Var den "övre gränsen" för biltätheten kommer att ligga är naturligtvis omöjligt att säga. Biltätheten har redan tre- eller fyrdubblats sedan 1950. De prognoser som gjorts för Stockholms län (där biltätheten är genomsnittligt högre än i kommunen) stannar på över 300/1000 inv i mitten på 1980-talet.

Prognoser

När den inledningsvis nämnda arbetsgruppen för parkeringsfrågor lade fram stadsplaneförslag omkring år 1970, baserades dessa på förväntningar av hur antalet bilar skulle komma att utvecklas i olika stadsdelar. Arbetsgruppens prognoser utgick från en fortsatt snabb utveckling av biltätheten, beräknad i bilar per 1000 inv. Prognoserna blev emellertid starkt vilseledande eftersom man bortsåg från befolkningsminskningen i smalhusstadsdelarna. Arbetsgruppens förväntade bilantal över-skattade den faktiska utvecklingen i smalhusstadsdelarna med 50-100%.

Antal bilar i smalhusstadsdelar 1950-74

För att få en korrekt bild av utvecklingen av antalet bilar i smalhusstadsdelarna har vi kartlagt biltäthet, invånarantal och antal bilar vid fem olika tidpunkter 1950, 1955, 1960, 1970 och 1974. Undersökningen har gällt sex smalhusstadsdelar: Abrahamsberg, Hammarbyhöjden, Hägerstensåsen, Midsommarkransen, Riksby och Traneberg. I följande tabell redovisas antalet inregistrerade personbilar och invånare summerade för alla sex stadsdelarna.

Biltäthet och antal inregistrerade bilar i sex smalhusdelar ¹⁾ 1950-1974

	Inv	Bilar/1000 inv	Antal bilar
1950	63.155	(50)	(3.158)
1955	59.085	(71)	(4.195)
1960	51.482	130	6.713
1970	37.898	185	7.011
1974	31.419	225	7.054

Följande källor har använts:

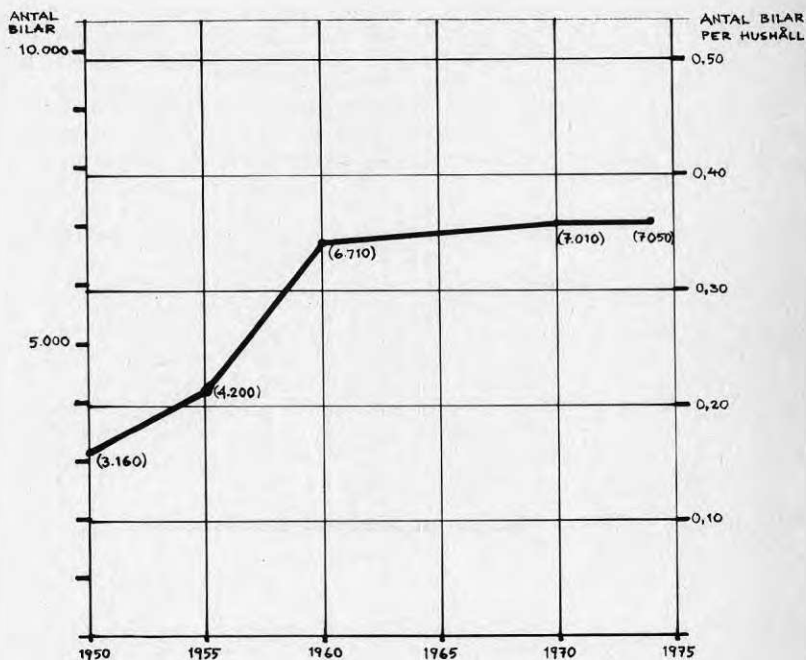
- 1) SCB: BILPAC 74. Här finns antalet inregistrerade bilar uppdelade stadsdelsvis. Källa bilregistret.
- 2) FoB 60 och FoB 70. Här finns bilinnehavet uppdelat stadsdelsvis. (Primäruppgiften gäller hushållets innehav av bil, varför denna måste korrigeras för de hushåll som har två bilar.)
- 3) Statistisk årsbok för Stockholm 1950 och 1955 innehåller uppgifter om stadsdelarnas invånarantal och genomsnittlig biltäthet för hela kommunen. Antalet bilar i smalhusstadsdelarna har beräknats ur dessa - med antagandet att biltätheten i smalhusstadsdelarna dessa år ungefär överensstämde med genomsnittet.

Tabellen visar att den genomsnittliga biltätheten i smalhusstadsdelarna mer än fyrdubblats 1950-74. Trots detta har inte det absoluta antalet bilar i stadsdelen

---

1) Abrahamsberg, Hammarbyhöjden, Hägerstensåsen, Midsommarkransen, Riksby och Traneberg

mer än fördubblats - befolkningen i smalhusstadsdelarna har ju under samma period minskat till hälften. Ändå mer anmärkningsvärt är att den stora ökningen av antalet bilar skedde under perioden 1950-60. Under hela den senaste femtonårsperioden har ökningen varit mycket obetydlig (i genomsnitt 0,5% årligen). Överraskande nog kan vi dra slutsatsen att antalet bilar i smalhusområdena den senaste femtonårsperioden varit relativt konstant!

Biltäthet per hushåll

I vissa sammanhang är det lämpligare att beräkna antalet bilar i förhållande till antalet hushåll i stället för antalet invånare. I smalhusstadsdelarna har andelen hushåll med bil varit i stort sett konstant sedan 1960. Andelen har varierat mellan 30% och 40% i olika stadsdelar. Ungefär två tredjedelar av hushållen i smalhusstadsdelarna saknar alltså bil.

Genom andra undersökningar vet man att bilinnehavet är lågt inom grupper med låg hushållsinkomst. Trafikundersökningen Tu 71 anger följande samband mellan bilinnehav och inkomst:

Hushållsinkomst	Saknar bil (procent)
-----------------	----------------------

15-29.000	66%
-----------	-----

90-över	8%
---------	----

Att hushållen i smalhusområdena i så hög utsträckning saknar bil står helt i överensstämmelse med att hushåll i de lägsta inkomstklasserna dominerar. Andra bidragande orsaker till det låga bilinnehavet är stadsdelarnas centrala läge, stor andel småhushåll och hög genomsnittsålder. Så länge dessa faktorer inte väsentligt förändras kan vi räkna med att antalet bilar i smalhusområdena inte kommer att öka annat än i mycket måttlig takt. Förtätningar och ombyggnader av bebyggelsen kan komma att få en viss inverkan på bilinnehavet. Vi skall något beröra detta problem.

Inverkan av lägenhetssammanslagningar

De förtätningar som eventuellt kan företas i den nuvarande bebyggelsen kommer att bli obetydliga, max 5% enl kapital 5, och inverkar bara marginellt på antalet bilar. Det kan dock vara realistiskt att räkna med att smålägenheter slås ihop till större lägenheter i samband med en sanering i områdena. Lägenheterna blir då större - vilket leder till högre bilinnehav per lägenhet - men samtidigt färre, vilket sänker antalet bilar.

Inverkan på bilantalet av sådana lägenhetssammanslagningar kan belysas genom några räkneexempel. Vi utgår från stadsdelen Hammarbyhöjden, som år 1974 hade ca 4 200 lägenheter och 1540 bilar. Det är rimligt att anta att bilinnehavet i smålägenheterna är lägre än i de större, och vi gör därför två olika antaganden om bilinnehavet: i 2 r o k och mindre antar vi att biltätheten är 0,30 bilar per lgh, i 3 r o k och större antar vi att bilinnehavet är 0,65 bilar/lgh, vilket stämmer med dagens situation.

Bilinnehavet i Hammarbyhöjden - antagen uppdelning mellan smålägenheter och större lägenheter

Antal läg	Bilinnehav	Antal bilar
1 rok 1.200	30%	1.020
2 rok 2.200		
3 rok 700	65%	520
4 rok 100		
Summa 4.200 lägenheter		1.540

Vi skall nu undersöka två konstruerade ombyggnadsfall, det ena ett måttligt ombyggnadsfall (till lägenhetsfördelningen 63% 2 rok och mindre, 32% 3 rok och 15% större än 3 rok), det andra ett långtgående (till den teoretiska fördelningen 25%, 50%, 25%).

Bil innehav i Hammarbyhöjden efter teoretiska ombyggnadsfall:

FALL 1			FALL 2		
Antal lägenheter		Antal bilar	Antal lägenheter		Antal bilar
1 rok	400		1 rok	0	
		30% 540			30% 210
2 rok	1.400		2 rok	700	
		65% 1.040			65% 1.365
3 rok	1.100		3 rok	1.400	
4 rok	500		4 rok	700	
Summa	3.400	1.580	Summa	2.800	1.585

I båda räkneexemplen blev totalsumman bilar i stadsdelen ungefär densamma som i utgångsläget. Bilantalet påverkades således mycket obetydligt av lägenhetssammanslagningar. Antalet bilar tycks vara proportionellt mot våningsytan för bostäder snarare än antalet lägenheter.

Biltäthet i förhållande till våningsyta

Förhållandet mellan antalet bilar och den totala våningsytan för bostäder i smalhusstadsdelarna framgår av följande tabell. Antalet bilar är inregistrerade personbilar 1974 (Källa: Bilpac 74), våningsytan är beräknad från uppgifter i Statistisk årsbok för Stockholm 1975.

Stadsdel	vy bostäder (antal re x 22)	Antal bilar	Antal bilar per 1.000 m ² vy
Hägerstensåsen	235.000	1.475	6,3
Midsommarkransen	297.000	1.646	5,5
Hammarbyhöjden	270.000	1.544	5,7
Abrahamsberg	125.000	620	5,0
Traneberg	183.000	928	5,1
Riksby	157.000	841	5,4

Förhållandet mellan våningsytan och antalet bilar i smalhusstadsdelarna varierar i dag mellan 5,0 och 6,3 bilar per 1.000 m² våningsyta.

Parkeringssituationen i dag

Arbetsgruppens inventering

År 1974 lade "Arbetsgruppen för parkeringsinventeringar" fram en översiktlig kartläggning av parkeringssituationen i Stockholms ytterstad. Materialet grundade sig på flygfotografering och fältstudier utförda omkring år 1970. Bland annat inventerades antalet biluppställningsplatser i några smalhusstadsdelar (fem av de sex som studerats i denna undersökning).

Undersökningen skiljer mellan bilplatser på tomt (summan av garage och ordnad markparkering på tomtmark) och gata (kantstensparkering. Detta antal bilplatser jämfördes med det faktiska antalet bilar i stadsdelen, för att få ett mått på den eventuella bristen på bilplatser.

Antalet bilplatser i procent av bilinnehavet i några smalhusstadsdelar

	Bilplatser i procent av bilinnehavet		
	Tomt	Gata	Totalt
Hammarbyhöjden	43%	80%	123%
Hägerstensåsen	63%	44%	107%
Midsommarkransen	50%	96%	146%
Abrahamsberg	63%	77%	140%
Traneberg	46%	90%	136%
Genomsnitt	53%	77%	130%

Källa: "Arbetsgruppen för parkeringsinventeringar, 1974" (Bilinnehavet är i något fall korrigerat till det faktiska innehavet enligt FoB 70 och Bilpac 74).

Situationen i hela ytterstaden beskrivs i utredningen så här:

"Totalt fanns 20.700 bilplatser inom på tomtmark ordnade parkeringsutrymmen. Drygt hälften (53% av de i stadsdelen hemmahörande bilarna) skulle således rymmas inom sådana utrymmen. Många av dessa platser kan emellertid av sanitära och andra skäl anses direkt olämpliga för parkering"

Också i smalhusstadsdelarna kan den ordnade tomtparkeringen tillgodose något mer än hälften av bilplatsbehovet. Utredningen drar slutsatsen att det råder en brist på lämpligt ordnade parkeringsutrymmen på tomtmark av storleksordningen hälften av antalet bilar i områdena.

Parkeringssituationen i typkvarteren

Genom att inventera parkeringssituationen i de åtta typkvarteren, kan vi ge svar på frågor som lämnats obesvarade i den tidigare refererade parkeringsutredningen:

- vilken omfattning har oordnad s k vild parkering i smalhusområdena?
- vilken omfattning har parkering inne på gårdar, och i vilken utsträckning är denna direkt olämplig?

Vi kan dessutom göra direkta jämförelser mellan parkeringssituationen i fastigheter med olika ägare.

I samband med inventeringsarbetet i typkvarteren har vi noterat tillgången på bilplatser av olika slag enligt följande:

- 1) Kantstensparkering. Gatunätets kapacitet att rymma parkerade bilar har mätts från kartan. Sådan parkering som strider mot trafikreglerna har inte räknats.
- 2) Garage. Alla garage som vid inventeringstillfället bedömts fortfarande användas för biluppställning.
- 3) Ordnad markparkering. Under denna rubrik har all parkering, inom markerade platser, i stort sett liktydigt med tomtmarksparkering.
- 4) Vild parkering. Under denna rubrik hänförs platser, som saknar särskild markering, som ligger på tomt- eller parkmark och där bilar mer eller mindre regelbundet står uppställda.

I stort bekräftar vår undersökning slutsatserna från den tidigare refererade undersökningen. Tillgången på biluppställningsplatser överstiger behovet med ungefär en tredjedel om man räknar summan antalet kantstensplatser och ordnad parkering på tomtmark. Dessa räcker dock inte till var för sig att täcka behovet. Vad typkvartersinventeringen ger upplysning om är dels den stora omfattningen av s k vild parkering och de stora inbördes skillnaderna i parkeringssituationen i olika typkvarter.

Tillgången på biluppställningsplatser av olika slag inom typkvarteren i procent av bilinnehavet

Tillgång på bilplatser						
Typ kvarter	1 Kantsten	2 Garage	3 Ordnad mark-p	4 "Vild"	Summa 1+2+3	Summa 1+2+3+4
ABR	54%	62%	-	15%	116%	131%
BÄCK	78	14	12	35	104	139
FRÄM	45	2	89	2	136	138
HAM	6	63	42	37	167	204
HÄG	1	27	101	15	169	184
LM	101	8	8	-	117	117
RIKS	52	1	96	-	149	149
TRA	58	58	18	17	134	151
Genomsnitt	61	30	45	15	136	151

Källa: Egna inventeringar. Typkvarterens bilinnehav har beräknats på två sätt efter den genomsnittliga biltätheten i varje stadsdel - dels genom antalet bilar/individ, dels genom antalet bilar per hushåll enligt SCB: Bilpac 1974.

Fastighetsägarnas inverkan

Tre av typkvarteren (FRÄM: LM och RIKS) skiljer sig markant från de övriga - först och främst därför att vild parkering är helt försumbar. Fastighetsägare är bostadsrättsförening eller allmännyttigt bostadsföretag. I både FRÄM och RIKS har dessa ombesörjt ett slags parkeringssanering: man har permanentat parkeringsplatser på förgårdsytor och inne på gårdar. Antalet p-platser som på detta vis ställts i ordning motsvarar ungefär behovet (utan någon kantstensparkering). Tyvärr har dessa parkeringslösningar inneburit att den disponibla friytan minskats betydligt. Parkeringsplatsernas lägen - intill entré eller intill gårdarnas lekplatser är också olyckliga ur andra synpunkter.

I typkvarteret LM saknas ordnad gårdsparkering nästan helt: (också "vild parkering på gårdarna saknas) parkering sker längs kantsten eller i garageanläggning för 50 bilar i grannkvarteret.

I de övriga typkvarteren (ABR, BÄCK, HAM, HÄG, TRA) är fastighetsägarna privatpersoner; skötsel och förvaltning i kvarteren är delade på många olika ägare. I alla dessa kvarter finns en omfattande s k vild parkering, genomsnittligt motsvarande en femtedel av bilarna i dessa kvarter. Något samband mellan denna och antalet ordnade bilplatser på tomtmark tycks inte finnas. I de kvarter där ordnade parkeringsplatser motsvarar bilantalet förekommer s k vild parkering i samma omfattning som i kvarter där ordnade parkeringsplatser saknas.

En detaljundersökning av de enskilda tomterna i typkvarteren bekräftar den splittrade bilden. Den största gruppen enskilda fastighetsägare har mer eller mindre bortsett från kravet att anordna p-platser på tomtmark. På dessa tomter förekommer inte så sällan spridd självtagen parkering. Den närmast största gruppen fastighetsägare har i stället ordnat parkeringsplatser genom att asfaltera stora delar av fria gårdsytor. Den övre gränsen för antalet p-platser tycks i dessa fall sättas av tillgången på mark, inte av det faktiska behovet av bilplatser. Någon samordning mellan parkeringslösningarna för olika tomter kan inte spåras i de undersökta kvarteren.

Varje fastighetsägare tycks ha gjort sin bedömning av för- eller nackdelarna med att ordna parkeringsplatser på tomten, och träffat sitt val på grundval av detta.

För myndigheterna har ambitionen sedan länge varit att begränsa långtidsparkeringen på gatorna t ex med generell p-förbud och avgiftsbelagda p-platser. Samtidigt har man som en förutsättning velat se att bilägare i gengäld skulle kunna hänvisas ordnade p-platser på tomtmark (i garage eller på mark). När man undersökt parkeringssituationen har man upprepade gånger konstaterat en brist på sådana platser. Erfarenheten har visat att BS 53§ 3 mom, som stadgar att på tomten skall finnas tillräckligt utrymme för parkering" såvida dylikt utrymme kan beredas för rimlig kostnad och utan synnerlig olägenhet i övrigt", inte lyckats tvinga fram sådana p-platser. Att ordna större avgiftsfria parkeringar i kommunal regi i smalhusstadsdelarna har inte heller lyckats i någon större omfattning.

I realiteten har bilägarna i smalhusområden på grund av detta dödläge en mycket hög bekvämlighet. Över två tredjedelar av bilägarna kan parkera gratis intill sin egen port - antingen på gatan eller inne på en gård. De övriga har lika nära till sin parkerade bil, men betalar för platsen. Man kan inte tala om någon egentlig "brist" på biluppställningsplatser - problemet ligger snarare i att de flesta av dagens biluppställningsplatser är uppenbart olämpliga ur miljösynpunkt.

Sammanfattning

Parkeringsproblemen i smalhusområdena ligger i att bilar står oordnat uppställda längs gatorna (vilket minskar framkomligheten och ökar riskerna för olyckor) och att parkering inne på gårdar (både de spontana och de mer ordnade) tar upp värdefull yta för lek och rekreation och är störande för miljön överhuvudtaget. Eftersom antalet bilar i smalhusstadsdelar endast ökat obetydligt under en femtonårsperiod har inte parkeringsproblemen orsakats av ökat bilinnehav. Orsaken är i stället främst den oklara ansvarsfördelningen mellan fastighetsägarna och kommunen.

Det råder för närvarande ingen egentlig "brist" på biluppställningsplatser utan bekvämligheten ur parkeringssynpunkt måste snarast betraktas som hög. I många områden förekommer s k vild parkering på tomtmark eller parkmark. I detta avseende är problemen i de privatägda områdena störst, där inga försök till samordnade lösningar på parkeringsplatserna har spårats. Att sänka parkeringarna i smalhusområdena är den kanske mest angelägna åtgärden ur miljösynpunkt.

9 PARKERINGS SANERING

Problemställning

Parkeringssanering har tidigare i denna rapport nämnts som den mest angelägna åtgärden för att förbättra miljön i smalhusområdena. Vi kommer i detta avsnitt att diskutera alternativa vägar att parkeringssanera områdena, och problem som hänger samman med detta:

- olika målsättningar för parkeringssanering
- den framtida förväntade biltätheten i smalhusområdena
- inverkan av trafiksaneringar
- konsekvenserna ur miljösynpunkt av olika tänkbara parkeringslösningar.

Vi kommer däremot inte ta upp frågor om genomförande, ansvarsfördelning eller ekonomi för de framtida parkeringsanläggningarna.

Målsättningar

Målet för en parkeringssanering i smalhusområdena bör vara:

- att avlägsna all olämplig och störande parkering som förekommer i dag
- att ordna nya parkeringsplatser, som fyller krav på trafiksäkerhet, hänsyn till miljön, och som inte i onödan inkräktar på friytor för lek och rekreation
- parkeringslösningarna i första hand skall uppfylla dagens bilplatsbehov, men även utformas med hänsyn till framtida utveckling av bilplatsbehovet.

När det gäller den parkering som förekommer i dag är vår bedömning att all parkering på gårdar inne i bebyggelsen är störande och minskar möjligheterna till lek och rekreation. Sådan parkering bör alltså i första hand tas bort, vare sig den sker i form av vild parkering eller på uppordnade, asfalterade platser. Eftersom garagen leder till trafik inne på gårdar bör även denna form av parkering tas bort. (Det fåtal garage, som har entréer direkt från gatan är försumbara).

Genom detta första steg blir gårdarna befriade från biltrafik, tillgången på användbara friytor ökar. Gara-geutrymmena frigörs för annan användning t ex bostadsändamål. Samtidigt faller ett stort antal bilplatser bort, och måste ersättas på något sätt.

Behovet av nya parkeringsplatser, som skall skaffas fram i samband med en trafiksanering beror å ena sidan av vilken ambitionsnivå man väljer, när det gäller att ta bort olämplig parkering, - å andra sidan av hur högt det framtida bilinnehavet kommer att bli i stadsdelarna.

Ju högre ambitionsnivå man väljer, och ju högre bilinnehav som förväntas - desto fler platser måste skaffas fram i parkeringssaneringen.

Bilplatsnorm

En norm som täcker in dagens bilplatsbehov vore 6,5 bilplatser per 1.000 m² vy.¹⁾ Om man antar att behovet av besöksparkering utgör 15% av detta, skulle besöksparkeringen kräva 1 bilplats per 1.000 m² vy. Dessa värden kommer fortsättningsvis att utnyttjas som riktvärden för efterfrågan på biluppställningsplatser i smalhusområden. Det kan invändas att man genom ett sådant resonemang "låser" fast situationen efter det bilinnehav som gäller i dag. Å andra sidan är det inte osannolikt att man genom att tillämpa andra bilplatsnormer (högre) i stället kommer att "styra" utvecklingen mot en högre bilbekvämlighet och ett högre bilinnehav än vad som annars skulle blivit fallet.

Trafiksanering och parkering

Utformningen av framtida parkeringsanläggningar i smalhusstadsdelarna är naturligtvis beroende av hur trafiksaneringarna utformas. Liksom i fråga om parkeringssaneringar kan man ha olika ambitionsnivåer för en trafiksanering.

Den högsta ambitionsnivån är att skapa helt biltrafikfria bostadsområden. Då skulle det nuvarande gatusystemet helt eller delvis skulle kunna användas till andra ändamål - som friytor för rekreation eller för ny bebyggelse. För en mera utförlig beskrivning av ett sådant alternativ hänvisas till Carlson, Nilsson, Söderström: "Rusta upp Hammarbyhöjden" BFR T12:1976. Här presenteras ett förslag för att uppnå en helt biltrafikfri stadsdel, vilket innebär att hela trafiksystemet - gator och parkeringsplatser - flyttas ned under

---

1) Se beräkningar av bilinnehav i kap 8.

markytan i bergtunnlar, vilka förbinds med hissar till markytan. En rad nya lösningar på andra försörjningssystem som i dag sker med bil i stadsdelen presenteras också (varutransporter, flyttbilar, taxi, sjuktransporter, snöröjning och oljeleveranser m m). När det gäller den närmaste framtiden får man betrakta ambitionsnivån "helt bilfri stadsdel" som utopisk.

Planering för trafiksanering i mallanstaden pågår för närvarande inom kommunen. Trafiksaneringen syftar till att om möjligt begränsa genomfartstrafik i bostadsområden, samt att öka trafiksäkerhet och framkomlighet genom att införa olika standardklasser på olika gator; Gatunätet delas in i "matargator" och "bostadsgator". Det förefaller realistiskt att räkna med denna ambitionsnivå när det gäller trafiksanering i smalhusstadsdelarna. I kombination med trafiksaneringen kan emellertid flera modeller för parkeringssaneringen tänkas.

En parkeringssanering i smalhusstadsdelarna kan tänkas följa två principiellt olika linjer:

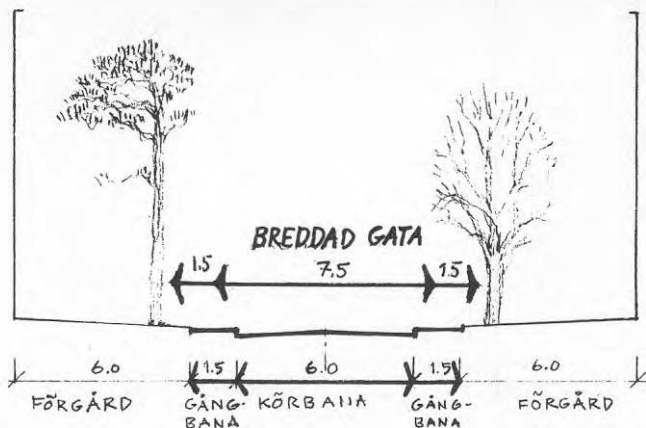
- utvidgad och effektiviserad gatuparkering: parkeringsgator
- parkeringsanläggningar på mark eller däck (parkeringshus).

Alt 1: parkeringsgator

Förslaget bygger på en trafiksanering, där gatorna delas in i matargator och bostadsgator, men innebär att bostadsgatorna utformas som "parkeringsgator".

- Bostadsgatorna utformas som parkeringsgator, enkelriktade, med hastighetsbegränsning 30 km/tim eller 15 km/tim. Bredden 7.5 m tillåter ett körfält på 3,0 m på båda sidor omgivet av parkeringsfält, 2,25 m breda. På bostadsgatorna råder genomfartsförbud.
- Matargatorna karaktäriseras av att de leder trafik till och från bostadsområdena och förbinder dem med större trafikleder. På matargator kan busstrafik förekomma. Parkering är förbjuden, hastigheten högst 50 km/tim.

Förslaget innebär en mindre breddning av parkeringsgator som i dag är 6 m till 7,5 m, vilket alltså innebär att knappt 1 m förgårdsmark på vardera sidan av gatan kommer att försvinna.

TYPSEKTION GENOM GATA

Parkeringsgator i typkvarteren

För att få en uppfattning om förslagets konsekvenser har vi undersökt hur det skulle kunna tillämpas i de åtta typkvarteren. Vi har noterat hur många p-platser som de nya parkeringsgatorna skulle rymma och vilka kompletterande markparkeringar som skulle kunna åstadkommas. Konsekvenserna för de olika kvarteren redovisas nedan:

- ABR:** P-förbud förutsättes på Abrahamsbergstatan (matargata). Längs Byggmästargatan 100 p-platser + 16 platser som fickparkering vid säckgatan. Summa 116 platser.
- BÄCK** P-förbud förutsätts längs Bäckvägen (matargata). Längs Fastlagsvägen kan delvis två p-filer utnyttjas. Summa 140 platser.
- FRÄM** All parkering på gårdar tas bort. Främlingsvägen blir dubbelriktad, och kan med parkering i en fil rymma 33 platser. Ett parkeringsfält för ca 50 pl kan ordnas med infart från Tellusborgsvägen. Summa 83 platser.
- HAM** Parkeringsförbud förutsättes längs Finn Malmgrens Väg, (Matargata.) Summa platser 150.
- HÄG** Sparbanksvägen förutsätts vara matargata med p-förbud. Parkering längs övriga gator ger 115 platser plus befintlig fickparkering om 15 platser. Summa 130 platser.
- LM** Inga gator som berör kvarteret förutsätts vara matargator. P-förbud bör råda på Trettondagsvägen p g a terrängförhållanden. Summa platser 125.

RIKS Kvarteret är parkeringssanerat i dag och innehåller 97 platser ordnade + plats för 52 kantstensplatser. Parkeringssanering efter samma principer som övriga kvarter skulle ge 190 platser. Hemslöjdsvägen förutsätts vara matargata och belagd med p-förbud.

TRA Hallebergsvägen kan utnyttjas för parkering längs båda sidor, medan Ödmårdsvägen bara kan utnyttjas längs ena sidan (måste antingen stängas av eller byggas om i sin fortsättning utanför typkvarteret.) En liten fickparkering vid Ödmårdsvägens östra ände kan rymma 12 platser. Summa 92 platser.

Situationen i de åtta typkvarteren före och efter parkeringssanering enligt detta förslag kan sammanfattas så här:

- Bilinnehav 1974 i de 8 typkvarteren	731 bilar
- Antal bilplatser före sanering	1.006 bpl
- Antal bilplatser efter sanering	1.026 bpl

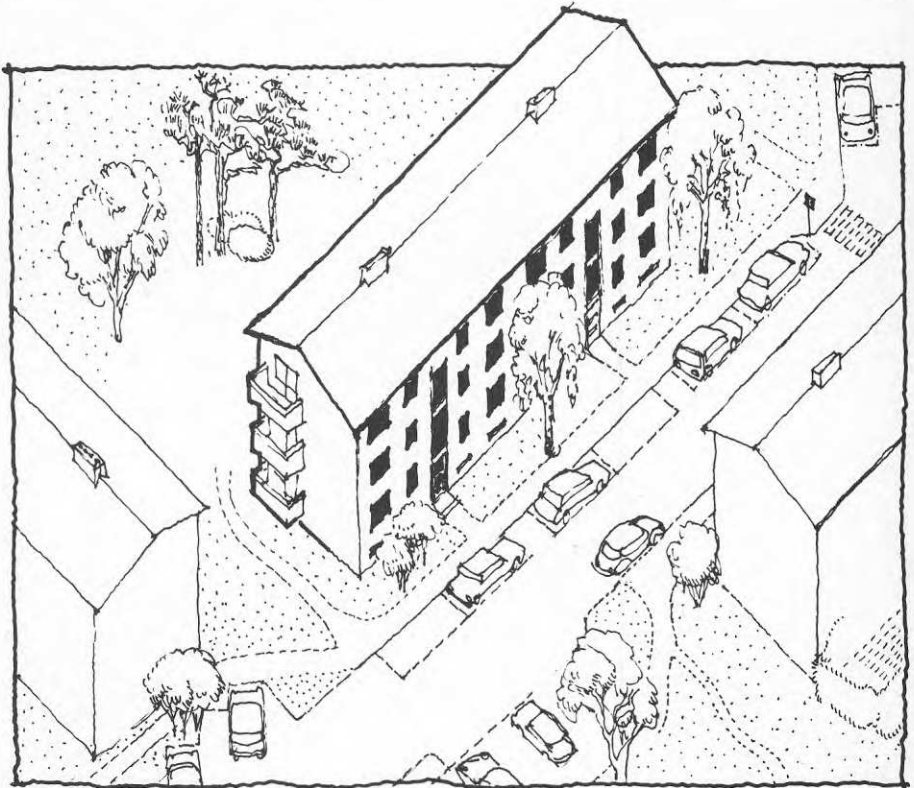
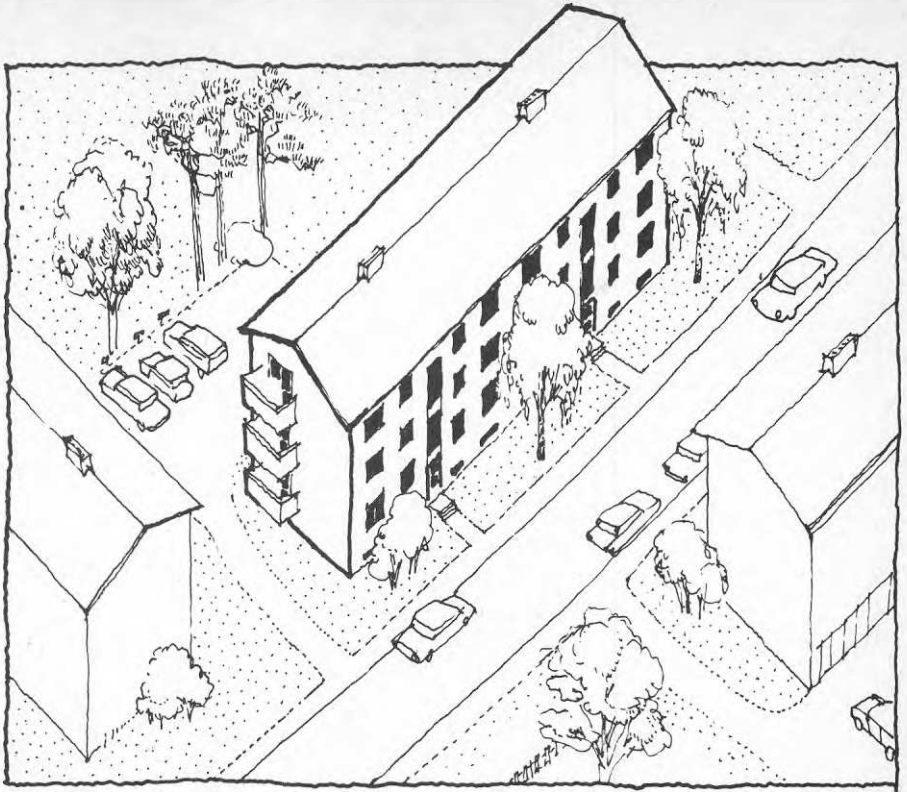
Bilplatser i vart och ett av typkvarteren framgår av följande tabell:

Kvarter	Antal bilplatser		Behovstäckning (% av 1974 års bilinnehav)
	Före	Efter	
ABR	94	116 ¹⁾	143%
BÄCK	97	140	149%
FRÄM	109	83 ²⁾	104%
HAM	156	150	161%
HÄG	174	130 ³⁾	126%
LM	105	125	139%
RIKS	169	190	170%
TRA	104	92 ⁴⁾	118%
TOTALT	1.006	1.026	140%

Därav ej i form av kantstensparkering:

1) 16 pl 2) 50 pl 3) 15 pl 4) 12 pl
Summa 93 pl

Möjligheterna att åstadkomma ett tillräckligt antal p-platser på den nya parkeringsgatan beror på gatunätets utformning. Där bebyggelsen i kvarteret ligger innesluten av en gata erbjuder inte parkeringssaneringen några svårigheter.

I två av typkvarteren (TRA och FRÄM) går däremot bostadsgatan genom bebyggelsen i kvarteret, och i dessa kvarter uppstår svårigheter. Här måste andra lösningar, t ex mindre parkeringsfält på mark, komplettera parkeringsgatan för att bilplatsbehovet skall täckas.

Undersökningen visar att parkeringssanering genom effektiviserad gatuparkering är realistisk i smalhusområden byggda 1933-45. Efterkrigsområdena i allmänhet är trafikseparerade, vilket leder till lägre andel gatuyta och ett annat gatumönster. Villkoren för parkeringssanering i dessa områden är därför så annorlunda att det inte går att bedöma möjligheterna att parkeringssanera enligt den här redovisade modellen utan ytterligare undersökningar.

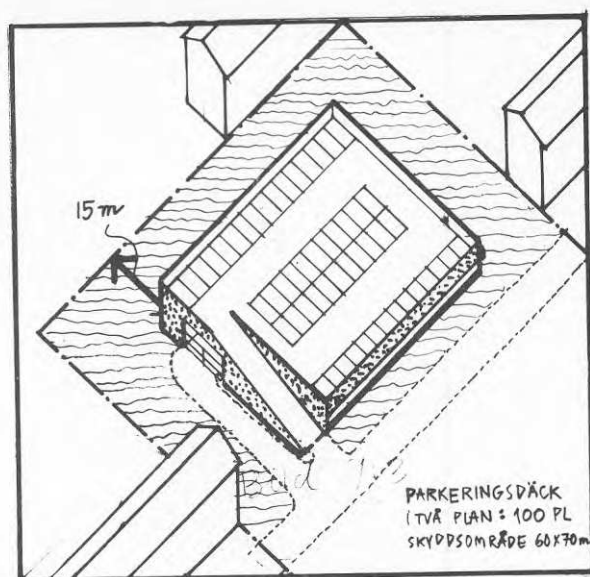
Markparkering

Att ersätta alla dagens parkeringsplatser med nya anläggningar utanför bebyggelsen kommer uppenbarligen att ta stora delar av dagens friytor i anspråk. Ren markparkering är mer eller mindre utesluten p g a de stora ytor som skulle krävas. I stadsdelen Hammarbyhöjden skulle man, med ett bilplatsbehov av ungefär 2.000 platser, behöva asfaltera omkring 5 ha ny mark, om dessa skulle anordnas i ett plan. För att minska markåtgången kommer man vara tvungen att utnyttja parkering i flera plan. Även med sådana lösningar blir markåtgången betydande.

Alt 2: mindre p-däck, korta gångavstånd

Parkeringslösningar med parkeringsdäck kan i princip utformas antingen som flera mindre anläggningar med korta gångavstånd till den omgivande bebyggelsen eller som ett fåtal större anläggningar med relativt långa gångavstånd.

Små anläggningar med korta gångavstånd (150-200 m max) har den viktiga fördelen att man kan förbjuda bilparkering på det nuvarande gatunätet utom för kortare uppställning för på- och avstigning eller för att lasta ur eller in gods. Anläggningarna kan göras relativt små, (ca 100 bilar) eftersom de skall pusslas in på obyggda "luckor" i bebyggelsen. Även små anläggningar (t ex ett parkeringsdäck i två plan för 100 bilar) kräver relativt stor yta, eftersom en så stor anhopning av fordon inte får läggas närmare än 15 m från angränsande bostadshus.

Ett parkeringsdäck för 100 bilar i två plan kommer inklusive skyddsavstånd att kräva en obebbyggd markyta av storleken $60 \times 70 \text{ m} = 4.000 \text{ m}^2$. Varje parkeringsplats kommer inklusive skyddsavståndet kräva 42 m^2 friyta.

För att parkeringssanering efter principen om utspridda mindre parkeringsdäck skall kunna genomföras, krävs att stadsdelarna i dag innehåller tillräckligt många lämpliga obebbyggda ytor där dessa däck kan placeras. I stadsdelen Hammarbyhöjden skulle man behöva 20 lämpliga obebbyggda markområden av storleken $60 \times 70 \text{ m}$ för att tillfredsställa behovet. Uppmättningsförsök på kartan ger vid handen att det inte går att leta upp mer än hälften av de nödvändiga markområdena i Hammarbyhöjden - och situationen är likartad i övriga smalhusstadsdelar.

Det torde i praktiken vara svårt eller omöjligt att lokalisera ett tillräckligt antal mindre parkeringsanläggningar med korta gångavstånd i smalhusstadsdelarna. Det alternativ som återstår om man önskar avskaffa parkeringen på gatorna är då stora parkeringsanläggningar och långa gångavstånd.

Alt 3: större p-hus, långa gångavstånd

Om gångavstånd på omkring 500 m accepteras kan anläggningarna förläggas i de parkbälten som omger smalhusstadsdelarnas bostadsområden. De kan då lättare anknytas till de större trafikleder som leder in trafiken i bostadsområdena. Parkeringsanläggningarna kan göras större: 300-500 platser. Deras mått gör den visserligen helt främmande för stadsdelarnas övriga bebyggelse, men de

kan i vissa fall sprängas in i berg eller förläggas på ett visst avstånd från bebyggelsen och viktigare grönområden.

Å andra sidan blir det orealistiskt att helt förbjuda parkering på gatan intill bostaden. Det blir antagligen nödvändigt att tillåta korttidsparkeringar liksom besöksparkeringar på gatan. Därmed har man också öppnat vägen för både biltrafik och kantstensparkeringar på gatunätet.

Därmed återstår inte huvudanledningen att välja parkeringshus i stället för utvidgad gatuparkering - nämligen om en hög grad av bilfrihet och trafiksäkerhet på gatorna. Det är t o m tänkbart att hastigheten kommer att öka och därmed olycksriskerna på de gator som sporadiskt trafikeras av bilar efter en parkeringsanering.

Jämförelse - markbehov

En viktig faktor vid bedömningen av de olika alternativen till parkeringssanering är behovet av ytterligare friytor för parkering och trafik. Det visar sig att skillnaderna är betydliga. I nedanstående tabell är markåtgången i de olika fallen satt i relation till 1.000 m² våningsyta för bostäder.

Markåtgång/1.000 m² vy bostäder för parkering och biltrafik i olika parkeringssaneringsfall

	Gator + Gårdar + Nya ytor = Total yta (mark el parkerings- däck)			
Före sanering	200	150	0	= <u>350</u> m ²
Alt 1 Parkeringsgator	250	0	+ 25	= <u>275</u> m ²
Alt 2 P-däck	200	0	+100 (280)	= <u>300</u> m ² (500 m ²)

Kommentarer: Före sanering: ytorna är framräknade ur inventeringsresultaten för typkvarteren inklusive trafik- och parkeringsytor på gårdar.

Parkeringsgator: ytorna är beräknade efter proven i typkvarteren: gatan har utvidgats 25% och kompletterats med viss ytterligare markparkering.

Parkeringsdäck: ytorna inom parentes är beräknade inklusive skyddsområde till omgivande bebyggelse.

Jämförelse - miljö och trafiksäkerhet

Tre alternativa sätt att parkeringssanera smalhusområdena har studerats:

- 1) "parkeringsgator" innebärande att det nuvarande gatunätet utnyttjas
- 2) mindre parkeringsdäck utspridda i stadsdelarna och
- 3) större parkeringshus i stadsdelarnas utkanter.

Det kan konstateras att inget av dessa är helt invändningsfritt ur miljösynpunkt. Vissa olägenheter kommer att kvarstå efter en parkeringssanering - olika i de olika förslagen, vilket framgår av nedanstående sammanställning.

Kvarstående problem efter sanering	Alt I "parke- rings- gator"	Alt II P-däck Korta gångavst	Alt III P-hus Långa gångavst
- Bortfall av friytor parkmark	nej	ja	ja
- Miljöstörande p-anläggningar	(ja)	ja	ja
- Höga anläggnings- och driftskostnader	nej	ja	ja
- Låser trafik- och parkeringssituationen för framtiden	nej	ja	ja
- Olycksrisker/kantstensparkering	(ja)	nej	(ja)

De flesta av jämförelsepunkterna i denna sammanställning talar för att man bör välja det första alternativet "parkeringsgator":

- I alt 1 rensas gårdar och garage från parkerade bilar, för att koncentreras till gatorna utan att annan grön yta behöver offras
- Ur miljösynpunkt är alla förslagen i viss mån störande: i fall: 1 genom att gatorna fylls av parkerade bilar ungefär som idag. I fall 2 och 3 genom att man kommer att bygga nya störande och miljömässigt avvikande anläggningar.
- Att utnyttja det befintliga gatunätet kräver små fysiska åtgärder - det är i motsats till de övriga alternativen billigt både i anläggning och drift. Det är vidare, i kontrast till de övriga, flexibelt i meningen att man i en framtid kan återskapa gatu-

miljöerna om andra lösningar av p-problemet tillgrips. Alternativet kan dock ge problem ur driftsynpunkt (snöröjning t ex).

- Ur trafiksäkerhetssynpunkt kan förslag 1 kritiseras: Man vet att barnolyckor (utrusningsolyckor) är vanliga i områden med kantstensparkering. Riskerna kan emellertid minskas med olika åtgärder, främst hastighetsbegränsning till 30 km/tim eller 15 km/tim. Man kan också överväga att sätta upp räcken för att hindra utrusande barn, där entréer vetter direkt ut mot gatan. Inte heller i alternativ 3 kan man räkna med att gatorna blir befriade från trafik och parkering, varför olycksriskerna kvarstår också i detta alternativ.

Sammanfattning

Det finns ingen anledning att ändra den bedömning som vi gjorde inledningsvis i detta kapitel: att sanering av biltrafik och parkering i smalhusområden är den mest angelägna åtgärden ur miljösynpunkt i dag. Saneringsalternativet "parkeringsgator" är det ur kostnadssynpunkt och miljösynpunkt mest fördelaktiga.

10 ÅTERSTÄLLANDE AV MARK OCH VEGETATION

Problem

Smalhusstadsdelarna har idag en yttre miljö med en betydande kvalitet i form av sparad naturmark. Ibland har marken utnyttjats exempelvis för trafik eller parkering och fått större eller mindre skador som bör åtgärdas.

Målsättning - åtgärder

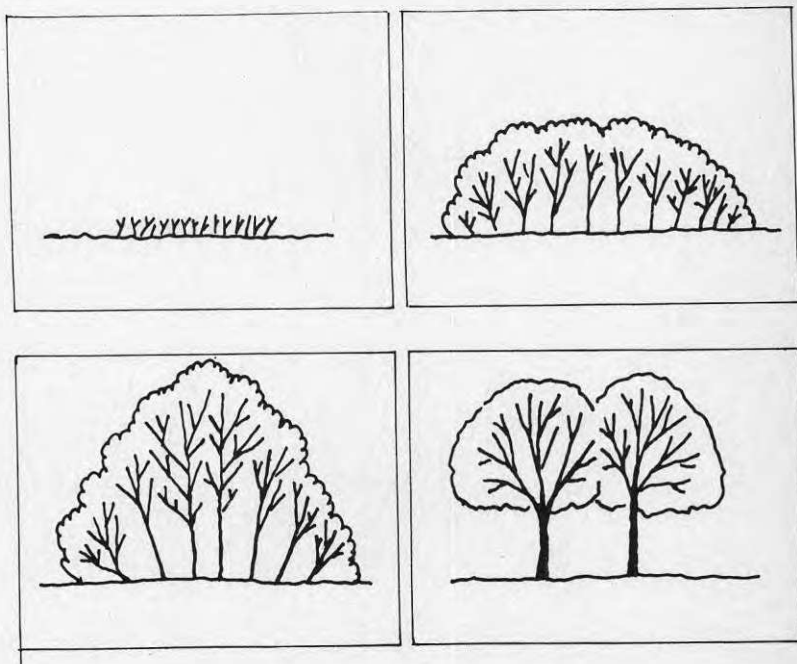
När man vid upprustning väljer typ av åtgärd är det viktigt att utgå från vilka resurser man i framtiden tror sig kunna lägga ner på skötsel.

Ytor av mer traditionell trädgårdskaraktär, med häckar, bersåer och blomrabatter etc, kräver ett kostsamt underhåll för att fungera. Kultiverade gräsmattor är mycket slitstarka ytor (ex fotbollsplaner) om de klipps, vattnas och göds ofta. Man kan också låta naturmarken bli helt dominerande. Den ger underhållsfria och billiga ytor. Ur användbarhetssynpunkt är det lämpligt att välja ett mellanting. Mindre intensivt skötta ytor för exempelvis spel och lek bör anläggas. Men vi anser att det är värdefullt att bygga vidare på den naturmarkskaraktär som idag dominerar kvartersytan. Det är därför viktigt att komplettera, förstärka eller skapa nya ekologiskt fungerande vegetationsytor. Man får då friytor med större motståndskraft men med mindre underhålls-krav-kostnader.

Den naturliga utgångspunkten när man väljer växter eller vegetationssamhälle är marktypen på platsen. Det verkar vara ett självklart påstående men är idag i själva verket en ganska ovanlig arbetsgång. Det är bland annat därför nya bostadsområden får så dåliga resultat med tillväxten på den planterade vegetationen.

Man bör alltid sträva efter att erhålla ett så varierat arturval som möjligt. Detta ger mindre jordtrötthet och minskar risken för insektsangrepp och sjukdomar i stor och förödande skala hos vegetationen. Men framförallt är det en förutsättning för att smådjur skall kunna leva här. Fåglar är ett rikt tillskott till miljön för unga och gamla, men det är också spännande för barnen att hitta sniglar och skalbaggar m m inne bland buskarna.

Skogsplantering av träd kan vara aktuell som komplettering eller förnygring i befintlig naturmark. På vissa håll kanske man vill återskapa nya naturmarksdungar eller utvidga befintligt skogsbestånd som avskärmning eller läplantering. På sådana ytor byggs hela växtsamhällen ekologiskt upp med växter i alla skikten. Detta är möjligt om man vid ev kompletteringsplanteringar utgår från de växter som finns och växter från motsvarande läge i den "naturliga profilen i Nackareservatet". I det fall man vill utvidga ett befintligt bestånd måste man ibland också påföra jord. Jorden måste tas från liknande terräng annars får man så småningom en spontan etablering av växter från "främmande vegetationssamhällen". Man kan också låta den omgivande vegetationen sprida sig spontant. Den här typen av ytor bör inte ligga alltför utsatta för slitage.

Skogsplanter eller "spön" av varierande arter planteras tätt. Med olika typer av gallring kan man så erhålla önskad verkan exempelvis "tät naturmark med bryn" eller trädbestånd.

En ommodullering av marken är ofta nödvändig. Körtor och parkeringsytor har ofta anlagts mycket okänsligt i den starkt kuperade terrängen. Uppfyllnader har gjorts för att få plana parkeringsytor. Uppfyllnaderna ligger ofta som starkt avskärmade hinder i tomtgränserna. I en del fall har slänterna gjorts slarvigt

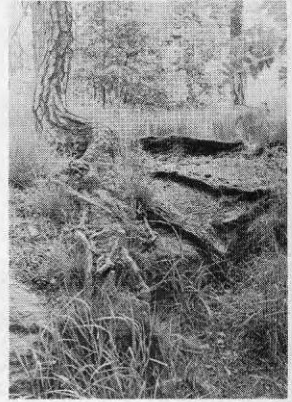
och bärlagren ligger blottade i sluttningen mycket stö-
rande och fula. Slänterna modulleras om och anpassas
till den ursprungliga terrängen.

På helt vegetationslösa ytor (där man modullerat om
marken eller gammal p-plats) eller gårdar där man bara
har gräs krävs lite större insatser. Det är bra att
ta reda på vilken vegetation som naturligt skulle växa
här, den potentiellt naturliga vegetationen. Träd och
buskar från denna planteras. Dels för att få ett träd-
skikt på gården (ev ytan) något som ingår i smalhusgår-
darnas speciella karaktär. Men det krävs också att med-
vetet byggande av nya "rum" som ger skydd vid sittplat-
ser, lekplatser och som avgränsar sikten vid gångvägar
m m. Detta görs lätt med hjälp av buskage och snår.

På ytor som varit utsatta för hårt slitage behöver man
reparera skadorna. Ibland är det också befogat att göra
förebyggande markförstärkningar på delvis slitna ytor.
Det är oftast frågan om att föra på ny jord och så igen
med slitagetåliga skogsgräs.

Vid busk- och trädplanteringar bör man avstå från finare växter och istället välja mycket slitagetåliga arter, som har bättre förutsättningar att klara sig. Tåliga arter är rönn, asp, hägg och björk. De har alla också god förmåga till självföryngring. Björken stämmer väl in i flertalet växtsamhällen i smalhusområdena, men bör av allergiskäl inte planteras i för stora mängder inne bland bebyggelsen.

De stora slitageskadorna förekommer främst på mark i den allra kargaste hållmarksterrängen där hårt slitaget sätter stora spår. Man även utan slitaget har de här delarna lite vegetation. Här får man påföra jord i skrevorna och så igen med tork- och slitagetåliga gräs. Den jord man för på måste vara avbaningsmassor från liknande terräng. Sedan planterar man växter med mycket små anspråk som rönn, björk och sälg.

I de fall man vill återinföra eller föryngra tallen krävs speciella skyddsåtgärder. Detta kan vara instängning av mindre ytor där man planterar, eller att skydda varje enskilt planterat exemplar med en skyddande träställning. Dessa lösningar är både ytkrävande och fula och bör därför inte användas på den bostadsnära friytan.

Där vegetation idag är djungellik och tät krävs det istället en planerad röjning, men ingen totalröjning. Den befintliga vegetationen utnyttjas för rumsbildning, avskärmning och liknande. Uppvuxna träd gynnas och förvuxna buskar och träd beskärs.

Vissa täta bestånd kan med fördel sparas helt och hållet för lek och för små djur. Vid en röjning av täta lövuppslag bör man först tänka igenom vilken karaktär man vill ha på gården på lång sikt. Gynnar man björk

får man en mycket "ljus, lätt och öppen" karaktär, medan exempelvis ek ger en mycket "tyngre, mörkare och stilfull" karaktär och grönska. Där spontan föryngring av tall finns bör den alltid gynnas. Sjuk eller död vegetation och överåriga träd och buskar utan speciellt värde tas däremot bort.

Många ytor behöver röjas.

Planteringar av traditionell trädgårds- eller parkkaraktär kräver rikare jordmassor än de som är vanliga i våra smalhusstadsdelar. Rik jord förekommer ju endast sparsamt här, och man får tänka sig att föra hit sådan om man vill ha ett bra planteringsresultat. Man bör göra ett växtval med växter som står ganska nära de växter som naturligt skulle växa på den jorden. Ek dominerar naturligt på de rikare massorna med hagtorn, slån m fl brynväxter i buskskiktet. Ett sådant växtval ger goda etableringsförutsättningar men det ger också en mjuk övergång mellan naturmark och anlagd mark.

Sammanfattning

Vid all restaurering av mark bör man se till att man bevarar naturmarkskaraktären i så stor utsträckning som möjligt. Detta inte minst på grund av att traditionell parkmark är 30 gånger så dyr att sköta som naturmark.

11 UPPRUSTNING FÖR AKTIVITETER

Problem

Smalhusområdena har idag en sliten och delvis igenvuxen miljö som inte uppfyller dagens krav på brukbarhet.

Målsättning - åtgärder

Att få en mångsidigt användbar utemiljö för alla åldrar. För barnen är leken en form av rekreation men också ett sätt att lära sig, att pröva och att erövra värden. Hur den yttre miljön är utrustad och därmed möjliggör olika typer av lek och kontakter är viktig för barnet under barndomen, men får dessutom konsekvenser för individens hela liv. Betydelsen av barnets uppväxtmiljö kan inte överskattas.

Men även för andra ålderskategorier är det viktigt att träffa andra, inte minst sina grannar. Detta kan delvis hjälpas på traven genom att man ordnar bra sittplatser på rätt ställe.

Kontaktstrategiska sittplatser är: enkel sittplats invid entrén där grannarna stryker förbi och där det går lättare att ta första kontakterna. Det är också bra att placera sittplatser invid andra aktiviteter, odling, lekplatser m m.

Sittplatser bör vara utrustade med soffor och bord. De skall ha insynsskyddande och klimatskyddande vegetation. Detta är speciellt viktigt för den som är handikappad och måste sitta still länge.

De boende i våra smalhusstadsdelar har visat ett stort odlingsintresse. Flertalet kvarter visar prov på egna odlingsinitiativ. Det här intresset för den egna boendemiljön bör uppmuntras och hjälpas på traven. Ett sätt att göra det är att tillåta att gräsmattan inom kvartersmarken vid behov grävs upp och odlas. En redskapsbod liksom tillgång på vatten bör finnas.

Gångstråk bör anläggas inne på gårdssidan för att göra det möjligt att flanera men även medvetet förflytta sig mellan olika aktiviteter i en bilfri miljö. Det är viktigt att detta inre gångvägnät inom kvarteret knyts samman med andra gångvägar.

Först sen detta gångvägsnät har anlagts blir den stora tillgången naturmark möjlig att utnyttja maximalt. Gångstråken indelas så att man får huvudgångstråk och mindre gångvägar. Huvudgångstråken sammanbinder de olika kvarteren och olika delar av stadsdelen med varandra. Medan de mindre gångstråken leder fram till olika aktiviteter inom kvarteret.

Gångvägarna bör hårdgöras så att det går att dra barnvagn och cykla med en trehjuling på vägytan. Asfalt är den mest lättskötta beläggningen. Grusgångar är trevligare men svårare att ta sig fram över med hjulfordon. Plattlagda ytor är dyrbara att anlägga och kräver översyn med jämna mellanrum. Sättningar medför ökad snubbelrisk (särskilt för gamla och barn).

Gångvägarna bör följa naturens former

Vid en upprustning blir en ev handikappsanpassning aktuell. För att en handikappad skall klara att ta sig fram själv, får lutningen i markplanet inte överstiga 1:20 längre sträckor. Lutningar upp till 1:12 kan accepteras, men bör då avbrytas med viloplan för varje 50 cm:s nivåskillnad, alltså för var 6:e meter. Vilplanet skall vara minst 2 m. Endast i två av våra åtta typkvarter går det att anlägga gångvägar med svagare lutningar än 1:20. Det gäller typkvarteret RIKS och FRÅM. I övriga typkvarter fodras det utbyggnad av rampsystem för att en handikappad skall klara att ta sig fram själv trots de mycket stora nivåskillnaderna. Detta ger svåra ingrepp i naturmarken. Enligt vår mening får ingreppen stora negativa konsekvenser för miljön. De kan inte motiveras med den vinst man skulle få, en utemiljö som alla delar är tillgänglig för den rullstolsbundne. En ur vår synpunkt rimlig handikappsanpassning är att göra lättframkomliga huvudgångstråk, och gångstråken till vissa aktiviteter exempelvis några sittplatser tillgängliga.

I övrigt föreslår vi att man bygger barnvagnsramper i trappor. Det är det enklaste och billigaste sättet att ta upp nivåskillnaderna. Trapporna förses med ledstång både i vuxen och barnhöjd. De måste också delas upp och ges mellanliggande vilplan. Dessa kan, om det inte är förknippat med stora sprängningar, utvidgas och förses med en soffa.

Var 50:e meter bör man längs alla gångvägar placera ut soffor. Då kan den som har svårigheter att ta sig fram, vila sig med jämna mellanrum.

Den starkt kuperade terrängen är svår att handikappanpassa.

En handikappanpassning av entréen innebär nästan undantagslöst en uppbyggnad av ett rampsystem. Idag tas nivåskillnaden mellan gata och entré upp av trappor.

En uppbyggnad av ramper kommer att innebära ett allvarligt hot mot den trädgårdskaraktär som förgårdarna har idag. Därför bör man undersöka om man verkligen behöver handikappanpassa alla entréer.

Det bör finnas vatten att leka med. Det löses enklast genom att dra en ledning till husfasaden och ordna en kran på den yttre husfasaden (kranen placeras så att den kan låsas innifrån huset). Vattnet kan bäras av barnen i hinkar till sandlådan eller till egna småodlingslotter. Sand tillsammans med vatten är kladdigt, sinnligt och därför också roligt väldigt länge.

Gungor är det lekredskap som används längst tid, och av barn i olika åldrar, enligt lekmiljörådets lekredskapsundersökning. För de allra minsta barnen är gungandet en sinnlig och hissande upplevelse. De större barnen gungar vildare, hoppar och använder gungandet som samlingsplats och utgångsplats för sina mer komplicerade lekar. Gungor är därför ett redskap som bör finnas tillgängligt inom kvarteret helst inom entréområdet.

Rutchkanor är också mycket utnyttjade redskap. Även de ger hissande upplevelser. Lekmiljörådet och konsumentverket rekommenderar endast terränganpassade rutchkanor, de topografiska förutsättningarna för terrängkanor är de bästa tänkbara i smalhusområdena. Det kan vara bra att välja en bred kana för att flera barn eller vuxna skall kunna åka tillsammans.

Övriga typer lekredskap bör man vara sparsam med på smalhusens gårdar. Redskapen blir lätt mer dominerande och störande än de blir ett tillskott till miljön. Dessutom visar ju Lekmiljörådets undersökning av lekredskap att de oftast är dåligt användbara och dessutom lite utnyttjade.

På något ställe kan det vara befogat att placera in lekhus eller regnhus. Dessa skall vara konstruerade så att de håller när man klättrar på taket. Lekstugan bör ha golv därför att leken i småstugor ofta går ut på att städa och sopa golvet. På någon gård med svag lutning kan det vara motiverat med en linbana. Linbanan är ett lite svårare lekredskap, som främst lockar till sig de lite större barnen, en annars ofta bortglömd grupp i planeringen.

Bollplaner är knappast möjliga att placera in i smalhusstadsdelarna, därför att marken är så stark kuperad. Däremot skulle man kunna utnyttja mindre och plana ytor för enklare bollekar för små barn och vuxna. Bollekar är ett opretantiöst sätt att umgås med sina grannar och med olika åldersgrupper.

Undersökningar av de moderna bostadsområdena visar att cykling är en av barnens vanligaste sysselsättningar. För detta krävs hårdgjorda ytor. (Tillgången på asfalterade ytor och frånvaron av mer spännande ytor och skrymslen i de nya bostadsområdena är väl kända. Detta är kanske en av anledningarna till att cyklingen är en så betydelsefull sysselsättning för barnen).

Gångvägsnätet längs trottoarerna behålles vid en sanering och därmed finns ett gångvägsnät med belysning.

En utbyggnad av ett nytt belysningsssystem borde därför bara vara aktuell för de passager genom kvarter som kan betraktas som huvudgångstråk.

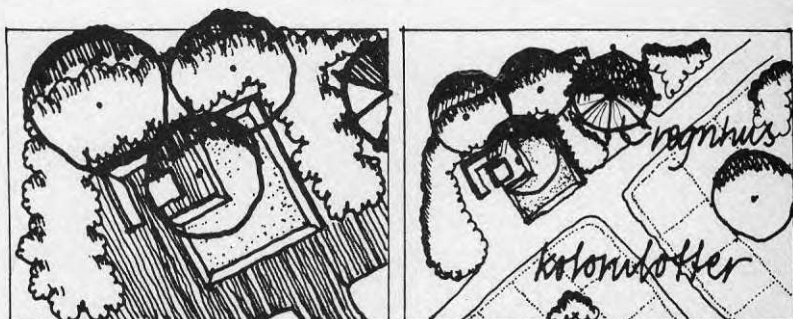
Det nyanlagda gångvägsnätet kommer att utnyttjas av den som har tid att förflytta sig lite trevligare, långsammare och främst på dagtid. Det används också av den som vill nå någon av aktiviteterna inne på gårdarna. Den här strukturen på gångvägsnätet ger en upplyst mer stadslik gatudel och en nattetid mörk naturdel.

Om barns lek. Barn växer upp på de vuxnas villkor. Det är mammorna, eller annan vårdare, som tar med sig barnet ut. Det är därför viktigt även för barnet att vårdarna tycker att det är trevligt att gå ut. Det bör finnas en ordnad sittplats intill sandlådan där barnvårdaren kan sitta och syssla med något eller prata med någon annan som också är ute i samma ärende. Gemensamhetslokaler och odlingslotter som förläggs intill utrymmen med sandlådor och exempelvis gungor som gör dessa ytor till en mer trolig träffpunkt för alla ålderskategorier

Det är här ute vid sandlådan som ev annan lekutrustning på gården som barnet får sina första sociala kontakter utanför familjen.

Den utrustning man bör komplettera med är främst av den typ som gynnar "baslekar".

Sandlådan är oundgänglig för de allra yngsta barnen och bör finnas inom entréområdet. Sandlådan bör delvis skuggas av ett träd, och dessutom omges av ett buskage. Små barn är mycket klimatkänsliga och tål inte stark sol och vind. En sittplats med bord för den som följer med barnet ut bör också finnas.

Sandlådan bör ha "klimatskydd" och gärna ligga intill andra aktiviteter.

Om inga hårdgjorda ytor ordnas för barnen på gårdssidan i kvarteren finns en viss risk att barnen börjar cykla på trottoaren och på gatan. Problemet löses kanske enklast så att man sparar bitar av de asfalterade parkeringsytorna, som finns idag inne på gårdarna för lek.

Yta som vintertid går att spola till isbana finns bara inom typkvarteret FRÄM.

De övriga typkvarterens avstånd till spolbar yta varierar mellan 50-85 m. Det är bollplaner som kan spolast vintertid. Nya hårdgjorda ytor inom kvarteren bör inte anläggas. Annars kan man generellt påstå att den rika tillgången på en varierad topografi ger smalhusområdena ovanligt goda förutsättningar för en spännande vinterlek - härliga tefats- och skidbackar.

Någon ordnad bygglek finns inte i våra smalhusstadsdelar. Bygglek där man lånar ut redskap kräver lekledare och en sådan får ordnas för stadsdelen och inte för varje enskilt kvarter. För barnen och för kontakten inom bostadsområdet vore det lyckligt om systemet med portvakt kunde införas igen. Kvarterets fastighetsskötsel skulle kunna kombineras med en viss lekledarfunktion exempelvis att sätta på en vattenpost och att ev tillhandahålla brädstumpar och redskap för att göra viss konstruktiv lek av bygglekstyp möjlig på hemmaplan. Den här typen av lek är viktig för barnets utveckling, men den hämmas oftast för att inte säga kvävs av de vuxnas prydlighetsmani. Detta står i direkt konflikt med hur det skall vara för att barnen skall få en spännande miljö att växa upp i. Finns det ingenting att upptäcka, ingenting att göra och inget tillåtet sätt att få påverka miljön, gör barnen det ändå. De slår sönder och förstör i sin omgivning i stället.

Lekparker med lekledare finns idag ordnad på parkmark men de är nedläggningshotade. Ett ökat antal barn i smalhusstadsdelarna igen, innebär förhoppningsvis att "parkleken" Stockholms parkförvaltning omprövar sitt beslut.

Sammanfattning

En komplettering med enklare utrustning krävs för att få en mångsidigt användbar utemiljö. Man bör akta sig för allt för omfattande och stora åtgärder och redskap (exempelvis stora klätterredskap). Utrustningen bör väljas så att den "smyger in" i den befintliga miljön.

**Denna rapport hänför sig till forskningsanslag
740308-9 från Statens råd för byggnadsforskning
till Avd. för stadsbyggnad, KTH, Stockholm.**

R119: 1981

ISBN 91-540-3586-4

Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

Art.nr: 6700419

**Abonnemangsgrupp:
X. Samhällsplanering**

**Distribution:
Svensk Byggtjänst, Box 7853
103 99 Stockholm**

Cirka pris: 50 kr exkl moms